

Ajalugu gümnaasiumile I

J. MADISSON — G. NEY —
P. TARVEL — J. KONKS

AJALUGU GÜMNAASIUMILE

I

Humanitaargümnaasiumi I kl. kursus

Teine, muudetud trükk

25156

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

2-66631

A-11065

EESSÕNA.

Käesolev õpperaamat on määratud uue kolmeklassilise gümnaasiumi humanitaarharu I-le klassile. Et gümnaasiumi ajalookursus toetub keskkooli (progümnaasiumi ja reaalkooli) omale, siis osutub vajalikuks kujundada selle ainestik niiviisi, et gümnaasiumis võimalikult hoidutaks õpilastele juba tuntud ajaloolise materjali lihtsast kordamisest veidi laiendatud ja süvendatud kujul. Tuleb hoolitseda selle eest, et gümnaasiumi kursus pakuks olulisel määral uut nii sisult kui ka käsituslaadilt, arvestades õpilaste suuremat vanust, kõrgemat arenemistaset ja laialisemaid huve. Kui keskkoolis peaarõhk langeb teatud konkreetsete üksiksündmuste ja -nähtuste jälgimisele ja suurte ajalooliste isikute vaatlemisele, siis gümnaasiumi ajalookursuse ülesandeks olgu selgitada sotsiaalse ja kultuurilise elu arenemiskäiku selle geneetilise seaduspärasuse seisukohalt ja eriti fundma õppida ühiskondliku korra peamisi arengumomente ning vorme maailma-ajaloo tähtsamail ajastuil. Seesugune käsituslaad eeldab sotsioloogilise vaatlemisviisi ja teatud sotsioloogiliste põhimõistete rakendamist õpetustöös ning peab võimaluse piires kasutama moodsa ajaloolise sotsioloogia tulemusi. Ajalooõpetajate IV kongressi (peetud dets. 1935 Tallinnas) vastavas resolutsioonis rõhutatakse õigusega, 1) et sotsiaal-ajalugu ajalookursuse tuumikuna vajab meie koolikursuses suuremat rakendamist, ja 2) et gümnaasiumi ajalookursus vajab sotsioloogiliselt süvendatud sotsiaal-ajalugu, mis võimaldaks õpilastel paremini mõista eri ajastuid, viia neid mineviku mõistmise kaudu oleviku tunnetamisele ja juhtida neid teadlikule kaasatöötamisele oma aja ühiskonnas.

Neid põhinõudeid on käesoleva õpperaamatu koostamisel püütud tõsiselt arvestada. Selles on peaarõhk asetatud ühiskondliku elu vormide geneetilisele vaatlemisele ja eri ajastute vaimse kultuuri peamomentide selgitamisele, kusjuures keskkoolis õpitud sündmuste-ajalugu eeldatakse üldiselt tuttavaks või täiendatakse seda ainult mõne üksiku lisajoonega.

Sissejuhatuses esitatakse, küll ruumi puuduse tõttu üsna lühidalt, ülevaade ajaloo teooria tähtsamaist küsimustest ja mõningad kultuurifilosoofilised mõisted. Esiajaloo käsitlemisel on peatunud rohkem, kui see õpperaamatuis seni viisiks on olnud, ka ühiskonna tekkimisega ja esialgse arenguga seotud probleemidel, näidates ühtlasi, kui sügav murrang toimus siiski nii ühiskonna kui ka kultuuri arengus üleminekuga ajaloolisele ajale. Vana Idamaa ajaloo teraviklikuma käsitlemise huvides on rõhutatud vastavaid geopoliitilisi tingimusi, mille raamistikus jälgitakse esimeste suurriikide ja -kultuuride arengut, silmas pidades eriti ühiskondlikku ja riiklikku korda. Et keskkooli vana Idamaa ajaloo kursus sisaldab hoopis vähe poliitilist sündmustikku, siis tuli viimasel veidi peatuda, nii võrra kui vastavad sündmused moodustavad pöördepunkte vana Idamaa ajaloolises arengus.

Võrdlemisi pikalt ja põhjalikult on käsitletud Kreeka ajalugu, mis peab humanitaargümnaasiumi I-s klassis moodustama põhjaneva ning sissejuhatava aine teiste humanitaarainete õppimisele: on ju vanast Kreekast pärit nüüdisaegse kirjanduse, kunsti ja teaduse põhivormid ja kogu asjaomane nomenklatuur. Et vastavad kultuurivormid tekkisid ja arenesid teatud majanduslikkude ja sotsiaalsete olude pinnal, on ka viimastele pühendatud vajalikul määral ruumi. Võimalikult selge ülevaate saamiseks Kreeka ja Rooma sotsiaalse ja kultuurilise arengu kohta on kummagi rahva ajaloo käsitus jaotatud suuremaiselt ajajärkudesse ja igaüht neist käsitletud ühtlase kava kohaselt, kusjuures näidatakse, missugused muutused ja mispärast toimusid vastaval ajal rahva majanduslikus, sotsiaalses, poliitilises ja vaimses elus. Rooma ajalugu on vaadeldud veidi lühemalt, sest humanitaargümnaasiumis omandatakse ka ladina keele tundides mitmesuguseid teadmisi Rooma riigi poliitilise elu ja vaimse kultuuri kohta.

Varase keskaja käsitluses leiab tõsist tähelepanu esijoonel Lääne-Euroopale iseloomuliku poliitilise ja sotsiaalse korra — lääninduse kujunemise protsess. Et läänindus tekkis Rooma institutsioonide segunemisest germaani rahvaste omadega, siis vaadeldakse viimaseid kaunis põhjalikult. Edasi jälgitakse üksikasjaliselt feodaalkorra ja senjõriaalkorra eri elementide kujunemist Merovingide ja Karolingide ajal ja antakse siis lähem iseloomustus lääninduse-aegsest ühiskonnast ja riigindusest. Et Bütsantsi eluvormide

mõju Euroopa rahvaste arenemisse on leidnud viimasel ajal järjest suuremat rõhutamist, on vajalikul määral jälgitud ka Bütsantsi majandust, ühiskonda, riigindust ja vaimset kultuuri. Sama kehtib ka keskaja teise kultuuriääsi, kalifaadi kohta. Keskaja käsitus on viidud kuni ristisõdadeni, millega seoses algas Lääne-Euroopas uus, hoogsa kultuurilise tõusuga iseloomustuv ajajärk.

Eesti ajalugu muistsel iseseisvusajal ja Vabadusvõitluse ajastul on käsitletud süstemaatiliselt, süvendades ja täiendades keskkoolis omandatud teadmisi. Seetõttu esineb siin progümnaasiumi kursuse kordamist suuremal määral kui käesoleva õpperaamatu teistes osades. Käsitus toimub eri ajajärgude viisi, et võimaldada kindla ajalise raamistiku tekkimist õpilaste teadvuses.

Õpperaamatu sisu värskendamise huvides on kõigi ajajärgude puhul silmas peetud ajaloo uurimise uusimaid seisukohti, seejuures aga siiski püütud hoiduda liigsest modernitsemisest. Et käesolev teos on esimeseks katseks meie uue humanitaargümnaasiumi ajalookursust sisustada, siis on selle koostamisel tulnud võidelda raskustega, mida kõiki vahest ei ole suudetudki vajalikul määral ületada. Teose iseloomu ja kava selgitamiseks on autorid pidanud mitmeid omavahelisi nõupidamisi; ühtlasi on nad tutvunud üksteise käsikirjadega ja teinud nende kohta vastastikku parandus- ja täiendustepanekuid. Oma võrdlemisi suure ulatuse tõttu tohiks käesolev õpperaamat pakkuda maksimumi humanitaargümnaasiumi I klassi ajaloo-kursuse ainekust. Juhul, kui ajast puudu peaks tulema, võivad õpetajad oma nägemise järgi selles ette võtta teatud kärpimisi, näit. kaunis ohtralt pakutava võõrkeelse terminoloogia suhtes.

Esiaja ja vana Idamaa käsitus on koostatud J. M a d i s s o n i poolt, Kreeka ja Rooma ajaloo autoriks on G. N e y, kuna P. T a r v e l on kirjutanud varase keskaja ajaloo ja J. K o n k s e e s t i ajalugu käsitlevad osad. Viimaste sisu on kontrollinud prof. H. M o o r a ja prof. H. K r u u s. Õpperaamatu kasutamisel ilmnevaist puudustest palutakse selle autoreid lahkesti informeerida. (Aadr.: Eesti Kirjanduse Selts, Tartu.)

Autorid.

Tartus, detsembris 1937.

TEISE, MUUDETUD TRÜKI PUHUL.

Vastavalt Haridusministeeriumi soovile on käesolevat õppe-
raamatut paarilt vaatekohalt olulisemalt muudetud. Kogu õppe-
raamatu ulatuses on tehtud kärpeid, nii et kursus on tunduvalt lühe-
nenud. Et õpperaamat on mõeldud humanitaargümnaasiumi I-le
klassile 3 nädalatunni jaoks ja et osa koolest saab selles aines
kasutada seal ainult 2 nädalatundi, siis on üks osa õpperaamatust
eraldatud ptiitrukki, mis 2 nädalatunni puhul on võimalik välja
jätta ja missugustes osades 3 nädalatunnigi puhul on võimalik kur-
sust kärpida. Loodetavasti on õpperaamat sel kujul sobitav mit-
mesugustes tingimustes.

Täname kõiki tehtud märkuste eest, eriti aga hr. V. O r a v a t
üksikasjalise arvustuse eest.

Autorid.

Augustis 1938.

SISSEJUHATUS.

Ajalugu ja ajalooteadus. Kõik kultuuri ja ühiskonna nähtused muutuvad aegade jooksul. Igale sugupõlvele pärandub eelmiselt teatud olustik kultuuri ja ühiskonna alal ja ta arendab seda edasi vastavalt oma võimetele ja soovidele ja avanevatele võimalustele. Mõnikord on säärane arenemine kaasaeglastele enestelegi märgatava edu või languse iseloomuga. Selle näiteina meenutagem meie lähemast minevikust tõusuaegadena ärkamisaega ja riiklikku iseseisvumist, teiselt poolt aga langusajana venestusaega. Sagedamini on niisugused muutused väiksema ulatusega ja alles pikema aja jooksul selguvad nende suunad ja ulatus. Kõiki neid minevikus aset leidnud arengulaadilisi muutusi olustikus ja sündmusi, mille kaudu muutused toimuvad, nimetame kultuuri (näit. majanduse, usundi, kirjanduse) või ühiskonna (riik, perekond, seisus jm.) ajalooks. Mineviku suurt tähtsust arvestades on suure tähtsusega ka selle uurimine. Ajalooteaduses, tavaliselt lühidalt ka ajalooks, nimetamegi teadust inimühiskonna ja -kultuuri ajaloolise arengu üle.

Ajaloo allikad ja uurimisviis. Teadusena riikide, rahvaste ja kultuuri arengust minevikus ei saa ajalugu nähtusi uurida otsese vaatluse ega katse abil, ta teeb seda mitmesuguste (välise vormi järgi kirjalikena, esemälestislikena ja suulistena üksteisest eraldatud) inimelu jäänuste ja tegutsemise produktide, nn. ajaloo allikate põhjal. Allikaist on väärtuslikemad kirjalikud ja esemälestislikud inimelu jäänused, sest neis peegeldub tõepärane mineviku elu ise. Väiksema väärtusega on kirjalikud ja suulised pärimused (traditsioon), sest need eksivad sageli tõepärasuse vastu, olenevalt inimese mälu nõrkusest ja traditsiooni koostajate teadlikest ja ebateadlikest eesmärkidest. Kirjalikest jäänustest on tähtsaimad üriku d (lepingud, seadused, määrused jm.). Uue ajal kirjaoskuse levides lisanduvad neile isikute, ettevõtete ja ametiasutiste vaheline kirjavahetus, äri- ja muud raamatud jne.

Esemälestislikud jäänused, nagu ehitised, töö- ja tarbe-riistad ja ehted, on mõõduandva tähtsusega esiajaloolise aja uurimisel. Vana-aja uurimisel on tähtsad raidekirjad, milles on säilinud jäänuslikke ja pärimuslikke ülestähendeid riigi kui ka eraisikute elust. Kirjalikest pärimustest on varasemate aegade kohta tähtsaimad kroonikad, elulood jne. Uuemal ajal lisanduvad neile näit. väljapaistvate isikute mälestused ja ajakirjandus. Kõige väiksema väärtusega on suuline traditsioon. Kangelaslood, lugalaulud ja anekdoodid näitavad eeskätt seda, kuidas kaasaegsed ja järgnevad sugupõlved teatud sündmusi ja muutusi olustikus on hinnanud ja mõtestanud.

Ajalugu erineb teistest teadustest, eriti loodusteadustest, ka oma uurimisviisi poolest. Allikad, mille põhjal me minevikku uurime, vajavad nende tõepärasuse kindlakstegemiseks erilist välimist (allika autor, koht ja aeg) ja sisemist (allika usaldusväärsus) kriitikat. Allikad ei ütle aga sageli midagi otsest mineviku elu ja saavutuste kohta. Kasutamiskõlblikuks nad saavad alles allika liigile kohaldatud tõlgitsemise (interpretatsiooni) abil. Nii näit. leping, mis kunagi on sõlmitud, nõuab tõlgitsemist selle sisu ja lepingu sõlmijate eesmärkide mõistmiseks. Veelgi suurem on erinevus teaduste vahel eesmärkides. Loodusteadused (eriti füüsika ja keemia) taotlevad korduvate vahekordade (loodusseaduste) tunnetamist. Ajalugu aga tahab teatud nähtuste arenemist, näit. Suurt Prantsuse revolutsiooni, käsitada nii, nagu see ainult ühe korra on esinenud Euroopa ajaloo ühe arenemisastmena ning ajajärguna.

Ajaloo liigitus. Ajaloo uurimist võib alata kultuuri ja riigi tekkimisega vanal Idamaal, vaadeldes edasi, kuidas selle mõjul tekis ja arenes Kreeka ja Rooma ühiskond ja kultuur. Selle käsitlemise edasiarendamine tähtsamate Euroopa kultuurrahvaste arengu vaatlemise näol annab meile üldajaloolise käsitusviisi. Vastandiks eelmisele on eriajaloline (ühe teatud riigi, rahva, seisuse jm.) käsitlemise viis. Ajalugu võib liigitada ka ajalisel alusel. Tuntuim on siin ajaloo liigitus vana-ajaks (kuni 476. a. p. Kr.), keskajaks (kuni 1492. või 1517. a.), uus-ajaks (kuni 1789. või 1815. a.) ja uusimaks ajaks.

Tähtsaim ajaloo liigitustest sisu järgi on liigitus sündmuste ja olusuhete ajalooks. Esimese ülesandeks on

ajalooliselt tähtsate sündmuste tekkimise, mõju ja tagajärgede uurimine. Niisuguste sündmuste poolest on eriti rikas riikide ajalugu. Seetõttu samastatakse sageli sündmuste ajalugu riiklike sündmuste ajalooga ja nimetatakse poliitiliseks ajalooks. Olusuhete ajaloos olulisimaks osaks on kultuurialade (majandus, tehnika, kirjandus, kunst jm.) areng, mispärast seda sageli nimetatakse ka kultuuri ajalooks. Peale kultuuri kuuluvad olusuhete ajalukku aga ka ühiskonna-nähtused (riigikord, seisused, erakonnad jne.). Ühendavaks tunnuseks kõigile neile uurimisaladele on, et vastandina sündmuste ajaloole uuritakse olustikku ja selle alusel tekkinud vahekordi.

KULTUURI JA ÜHISKONNA ALGED.

Kultuur ja selle levik. Inimese olulisimaid erinevusi loomast on see, et ta end ümbritseb peale looduse ja selle varade veel ka kultuurivaradega. Kultuuriks nimetame majanduse, tehnika, kunsti, teaduse, usundi varade loomist ja kasutamist. Kultuuriks nimetame aga ka neid varasid endid.

Kultuuri areng on, eriti varasemal aegadel, soodustatud soojas parasvöötmes, vastandina arktilisele külmale ja troopilisele kuumale kliimale. Kultuuri tõusuks on tähtsad veel ka pinnase ehitus, maapõuevarad ja maa geograafiline asend. Maa-alad, kus on olemas viljaka pinnase tõttu eriti soodsad eeltingimused põllunduse arenguks, nagu näit. Egiptus ja Mesopotaamia, on varasemaik kõrgkultuuri aladeks. Tähtsust omavad ka maapõuevarad: kivimite liigid kiviajal, eriti aga maagilademed metaliajal on andnud nende leiukohtade asukaile ikka soodustusi nende kultuuri arendamisel. Soodus asend elavate liiklemisteede — jõgede, järvede ja mere — ääres on arendanud vastavais maades kaubandust ja sellega loonud eeldusi kultuuriliseks tõusuks. Ühe tegurina tuleb kultuuri arengu seisukohalt arvesse ka ühiskondlik kord. On näit. märgatud, et maades, kus suurem osa elanikkonnast töötab orjadena ja pärisorjadena vähestele rikastele, ei ole kultuur kuigi suurel määral arenemisvõimeline. Lõpuks on kultuuri tõusuks suur tähtsus ka rahva tõul, nimelt on tuntud tõsiasi, et iga rahvas loob kultuurivarasid erinevas ulatuses ja suunas.

Mitte kõik kultuurivarad ei ole loodud rahva poolt, kes neid kasutab ja edasi arendab. Juba iidsest ajast peale on need varad rõövretkede, kaubavahetuse, kingituste ja rahvaste segunemise teel rännanud ühest maast teise. Loomulik on säärane rändamine enam-arenenud maast vähem-arenenuisse. Soodsate eelduste olemasolu korral võib niisugune uudisvara anda tõuget kultuuri arene-

miseks. Kultuurivarad võivad aga ka kestva vaibumise järel uuesti elustuda taassünni (renessansi) teel ja omandada suure tähtsuse edaspidises arengus.

Ajalugu ja esiajalugu. Kultuuri ja ühiskonna algeid ja arengut ei suuda selgitada ajalugu ainuüksi. Sadadest aastatuhandest, mis mõnede arvestuse järgi on möödunud inimese esmakordsest esinemisest maakeral, võime a ja l o o abil uurida ainult viimaseid 5—6 aastatuhat. E s i a j a l o o ülesandeks aga on uurida p i k e m a t e e l n e v a t a j a s t u t inimkonna arenguloos.

Ajaloolise aja eraldustunnuseks võetakse tavaliselt kirjalike ülestähendite esinemist teatud rahval. Niisugusena on see eri rahvastel kätte jõudnud erinevail aegadel. Vana Idamaa kultuur-rahvastest on näit. egiptlastel ajalooline aeg alanud IV aastatuhande keskel e. Kr., suuremal osal Lääne- ja Kesk-Euroopa rahvastest V-l saj. p. Kr. ja meil eestlastel umbes 1200 a. p. Kr. Kuigi kirjalikel ülestähenditel on suur tähtsus rahva arenguastme määramisel, ei suuda need küllaldaselt iseloomustada seda murranguaega, mis tuli kõigile rahvastele ajaloolise aja algusega. Riigi ja seisusliku korra kujunemine, majandusliku põhimõtte läbilöömine põllunduses ja töönduses, jumalate-usundi kujunemine jm. on sama, kui mitte suurema tähtsusega muutused rahvaste elus. Kõigi nende mitmekesiste ning suure tähtsusega nähtuste mõistmine nõuab nende tekkimise eelse arengu, s. o. esiajaloo tundmist.

Esiajaloolise aja materiaalne kultuur. Esimeste inimeste esinemine Euroopas langeb jääaega.

Jääajal kattis Skandinaavia ja väiksemal määral ka teistest Euroopa mägedest laskuv mannerjää suuremat osa Ida-Euroopast, Briti saartest ja osa Kesk-Euroopast. Sellel jääajal, mille tekkimist ei ole suudetud rahuldaval määral seletada, on olnud 2—3 vaheaega. Jääaja loomastik on tunduval määral erinenud praegusaegsest. Varasel jääajal on elanud Euroopas koopakaru, koopalõvi, ninasarvik ja mastodon, hilis-jääajal aga on esinenud mammut, piison, tarvas ja põhjapõder. Neile loomadele kaasaegselt on varasel jääajal elanud inimeste tõug, keda, nagu ka allpool nimetatud inimtõuge, kolba leiukoha järgi nimetatakse n e a n d e r t a l i i n i m e s e k s. See oli väikest, jässakat kasvu, karvadega kaetud inimene, suure kolba, tahapoole lüngus otsmiku, tugevate kulmukaarte, tugevate lõualuude ja hammastega olend. Hilisjääajal on neandertali inimese asemele tulnud mitmeti praegusaja inimest meenutavad c r ô - m a g n o n i ja neegrisarnane g r i m a l d i i n i m e n e.

Elukohaks olid jääaja inimesele koopad. Prantsusmaal ja hilisjääajast ka Hispaanias ja Kesk-Euroopas on leitud tema elukohtadest muinasesemeid ja nn. köögijäänuseid. Võrdlemisi varakult on jääaja inimene jõudnud tule tarvitamiseni ja järelikult ka toidu valmistamiseni küpsetamise näol. Riietust varase jääaja inimene ei ole tundnud. Alles hilisjääajal näib loomanahkadega kaetud olevat allkeha ja jalad. Kõigi nende kultuursaavutuste kõrval on inimese arenemise iseloomustamisel tähtis ka töö- ja tarberiistade tarvitamine. Jääaja inimesel on need eeskätt lihvimata kivist. Selle kiviriistade välise kuju järgi on jääajastut ja selle järelega nimetatud ka vanemaks kivi ajaks. Varasel jääajal on olnud tähtsaks riistaks rusikas hoitud kivitalb. Hilisjääajal on tarvitusele tulnud kivist ja luust kirved, noad, nooleotsad ja kõõvitsad.

Umbes XII-l aastatuhandel e. Kr. on jääaeg lõppemas ja inimene levimas üle kogu Euroopa. Sellele järgnevast ajastust on muuseas pärit ka vanim inimkultuuri leiukoht Eestis (Kundas). Inimesed asuvad sel ajastul eeskätt järvede ja jõgede ääres ja kalapüügi esiplaanile tõustes on tarvitusele tulnud vastavad püügiriistad (ahingid, tuurad, õnged jm.).

Nooremal kivi ajal (Euroopas IV—II a.-t.) on kiviriistad silutud. Töö- ja tarberiistade edasiarendamise ja täielikumaks muutmise kõrval on sel ajastul iseloomustavaks nähtuseks savianumate tarvitusele võtmine. Anumate kaunistamiseks tarvitatud mustri järgi on sellest ajast peale võimalik kultuuripiirkondade kindlakstegemine. Inimese paiksaks muutumisega Lõuna- ja Kesk-Euroopas on arenenud ka elamu püstitamise oskus. Need on osalt maa sees asetsevad ehitised; seinad on sageli vitstest punutud ja saviga üle määritud. Omapärase kultuuripiirkonna moodustavad Kesk-Euroopa järvedes ja soodes asetsevad vaikülad. Kehakatte alal tulevad sellest ajast peale tarvitamisele kootud riided.

Suurimaid muudatusi inimkonna arengus märgitseb metallide tarvitusele võtmine. See algab vanal Idamaal IV-l aastatuhandel ja saab Euroopas üldiseks II aastatuhande keskpaiku. Metallidest tuntakse kõigepealt vaske ja kulda. Vaserikkais maades tuntakse seetõttu ka erilist vase-aega. Kivi- ja luuriistad suutis vask aga välja tõrjuda, kui arenes oskus vase ja inglistina segust vastupidavat töö-

ja tarberiistade ainet, pronksi valmistada. Vastavalt sellele on varasema metalliaja nimetus p r o n k s i a e g. Riistu valmistatakse sel ajal valamise teel.

Pronksiaeg tõi suure riistade mitmekesisuse eri kultuuripiirkondade järgi. Uutest riistadest tuleb mainida eeskätt mõõku. Ehteid valmistati peale pronksi eriti kullast ja hõbedast. Rikkaist pronksiaja kultuuripiirkondadest on eriti mainitavad Kreeta-Mükeene kultuuripiirkond Lõuna-Euroopas ja Skandinaavia ala Põhja-Euroopas.

R a u a - a e g algas vanal Idamaal II aastatuhande lõpul ja levis Euroopas I aastatuhande esimesel poolel. Töö- ja tarberiistad valmistati nüüd rauast. Et rauda osati töötella ainult tagumise ja keevitamise teel, siis muutusid riistad vormilt lihtsamaks. Sellel ajastul on kõikjal lõplikult kujunemas rahvuslikud kultuurid ja esmakordselt on siin tegemist ka rahvasterändamistega. Nii märgitseb Lääne- ja Kesk-Euroopas suurim raua-aja kultuuripiirkond, La Tène'i kultuur, keltide rändamist ja nende suuruse aega.

Majandusvormid. Esiajaloolise inimese elu ja tegevuse mõistmiseks pakub võrdlemisi palju lisaandmeid võrdlev rahvateadus (etnoloogia). See on ka päris loomulik. Muinasteadus võimaldab meile eeskätt suletud (haud- ja peite-) leidude uurimise teel ülevaadet esemälestislikest jäänustest. Kuidas inimene üht või teist tööriista kasutas, missugune oli tema majanduslik tegevus, ühiskond ja usund, selle kohta saame leiukohtadelt otsesid andmeid harva. Algeliste loodusrahvaste elu jälgimisel võime aga kõigis neis küsimustes uurida elava inimese elu ja tegevust.

Varasema jääaja inimene oli kõigi andmete järgi tüüpiline k o r i l a n e. Majanduslikul alal tegutses ta otsesel nälja ja janu ajal. Ja näljane ta oli peaaegu alati. Kõik, mis söömiseks kõlbas, olgu see puuvili, marjad, juurikad, seemned või igasugused väikeloomad, läks nälja kustutamiseks. Arvestades tema väga algelisi tööriistu, võis ta ta harva suuremaid jahiloomi tabada. Toidu valmistamine oli inimesele esialgu veel tundmatu ja kõik need loodusvarad läksid toiduks toorelt.

Õige suurel määral on majanduslikul alal edu märgata hilisjääajal. Naised on sellelgi ajastul veel korilased. Meeste töö- ja tarberiistad aga on juba täienenud. Kirves, nuga, vibu ja nooled

võimaldavad talle elatumist küttijana. Ja ta ei piirdu sugugi ainult väiksemate loomade ja lindude küttimisega.

Tolleaegsed joonistused ja maalingud näitavad meile tema suurt tähelepanuvõimet just suurte jahiloomade — piisoni, mammuti, metshobuse — elu jälgimisel ja jäljendamisel. Me näeme aga ka jahimeest looma parema tabamise eesmärgil roomates piisoni juurde hiilimas. Ka on tolleaegsel jahimehel olemas oskusi suurte loomade püüdmiseks: peiteaukude kaevamine loomade teerada-dele, kabuhirmus loomade juhtimine kuristikku, et sel teel saada rohket saaki, jms.

Jääaja lõpu järel asub inimene järvede ja jõgede ääres ja jahipidamise kõrval on saanud talle tähtsaks majanduslikuks tege-

Jahimees piisoni juurde hiilimas.
(Joonistus luul.)

vusalaks kalastamine. Sel ajal on kodustatud koer. Nooremal kiviajal muutub Kesk- ja Lõuna-Euroopas mõõduandvaks naiste tööalana põllundus, millega on jõutud *a n a s t a v a* majanduse astmelt *v i l j e l e v a l e* majandusele. Põhja-Euroopas aga jäävad inimese peamisteks tööaladeks küttimine ja kalastamine. Ülemineku-ga põllundusele muutuvad inimesed paiksaks. Sellega on alanud ka majandusliku töö ja majanduse areng. Kasvatatakse nisu, otra, hirssi ja lina. Põlluharimine toimub maa ülesraiumisega kõpla abil ja alles selle ajastu lõpu poole tuleb Euroopa lõunapoolseis osades üleminek adramajandusele. Kõrvuti põllunduse arenguga tekib meeste tööalana karjakasvatus. Kodustatud kariloomadest on tähtsaimad lammas, kits ja veis. Hobuse kodustamine on toimunud vististi hiljem.

Nii põllunduse kui ka karjakasvatuse alal on mõju avaldanud vana Idamaa, eriti Mesopotaamia, kus põllutaime aretamine ja loomade kodustamine sai alguse ja kust see hiljem levis ka Euroopasse. Toiduse hankimise seisukohalt on karjakasvatuse osatähtsus kaugelt väiksem põllundusest. Loomade arv on eeskätt mehe väärtuse määraja ja kaugelt vähemal määral on koduloomad arvestatavad igapäevase toiduse andjain. Veoloomadena tulevad kodustatud loomad arvesse alles selle ajastu lõpu poole, üleminekuga adrakultuurile põllunduses. Piima ja selle saaduste kasutamisest ei või esialgu samuti juttu olla. Loomade aretamine selles suunas seisab inimesel alles ees. Loomade tapmine liha saamiseks on plaanikindla majanduse mõttes inimesele samuti alles võõras.

Samasse nooremasse kiviaega kuuluvad ka käsitöö ja kaubanduse alged. Otsitud tooraineist (tulekivi, merivaik jm.) rikkad maad hakkavad neid aineid vahetuskaubanduse teel levitama. Varsti aga tekib tooraineist valmissaaduste loomine, mida levitatakse kaubanduse teel. Käsitöö arenguks mõjub kaasa ka keramika ja kudumise kujunemine.

Metalliajal kaob algeline tööjaotus sugude järgi. Põllumajandusmaades kujuneb elanikkonna koondumine külakondadeks ehk saraskondadeks. Käsitöö alal on sepise arenguga tulemas uus tõus. Käsitöö ja kaubanduse areng viib ajastu lõpu poole linnade tekkimisele.

Majanduse arenguga rööbiti muutub ka omandi mõiste. Jääajal piirdub see inimese töö- ja tarberiistade ja ehetega. Jahiloomade kui saagi jaotamine jahimeeste vahel toimub kujunenud tavade järgi. Karjakasvatus on omandi-mõiste laiendanud kariloomadele ja põllundus põllusaagile. Põllunduse plaanikindlal arenemisel on kujunemas majanduslik töö. Seoses sellega on kujunemas uus eraomandi liik vangide, orjade näol. Ajaloolise aja algul on saraskondlikus korras kujunemas maaomand. Maja ja õu on kõikjal eraomand. Põld on eraomandiks vilja kasvamise ajal. Pärast vilja koristamist see on kõigile saraskonna liikmeile vaba karjatamiseks jm. otstarbeks. Heinamaad jaotatakse kindlate tavade järgi igal aastal majapidamiste vahel. Saraskonna ülejäänud maad (mets, jäätmaa, soo) on veel täiesti vabad kõigile kasutamiseks.

Perekond. On tuntud tõsiasi, et kuskil ega kunagi ei ole elanud ühiskonnast täiesti eraldunud inimest.

Kõik kultuurivarad on inimese kui ühiskondliku olendi loodud. Keel, usund, kumbed, tavad pakuvad selleks küllaldaselt määral näiteid. Mida kaugemale minevikku me tungime, mida rohkem me primitiivse inimese astmele lähene, seda suurem on inimese sõltumine ühiskonnast. Teiselt poolt aga ei ole ka kunagi ühiskonda olnud väljaspool teda moodustavaid inimesi. Seega on inimene andnud ühiskonnale sisu ja arenemissuuna. On loomulik, et inimese arenguga on arenenud ka ühiskond. Seepärast on igale inimese arenemistasmele omane ka erinev ühiskondlik kord ja ühiskond on järjest täienenud arenemise teel.

Ühiskonna algete päevil jääja inimese juures on tõenäoliselt olemas kaks ühiskondlikku nähtust: perekond ja salkkond. Perekonna algvormiks loetakse rahvateaduses nn. väikeperekonda. Selle moodustavad isa, ema ja nende lapsed. Vanemad on oma õigustes võrdsed. Kohustusi perekonna vastu kannavad nad samuti võrdselt. Abiellumine toimub poolte vahel kalduvuse järgi. Muidugi oleks vääri samastada seda algelist perekonda ja ta liikmete omavahelist suhtlemist väikeperekonnaga hilisemal ajal, selleks on inimese vaimne areng ja olustik, milles elatakse, liiga suurel määral erinevad. Kõrgemate küttijate astmel, millele inimene on jõudnud hilisjäajal, on meestel tekkinud tunduv ülekaal korilastest naiste üle. Perekond on muutumas isaõiguslikuks. Perekonna eest hoolitsemine aga lasub peaaegu täiesti emal. Et samal ajal kujuneb ka suguharuline kord sellele korrale tüüpilise kaheks allühikuks jagunemisega, siis on abiellumise alal kujunemas nn. eksogaamia. Selle korra järgi on lubatud abiellumine ainult suguharu teise allühikusse kuulujaga. Naimine ise toimub naise ostmise või röövimise, nn. tõmbamise teel.

Alates noorema kiviajaga on naised põllunduse arenedes omandamas suurt majanduslikku tähtsust. Mehed küttijaina ja kalureina on majanduslikult nõrgemaks pooleks. Säärases olukorras on tekkimas emaõiguslik perekond. Mees siirdub abielludes naise suguharu allühikusse ja asub sageli elama naise vanemate majja. Tema mõju perekonnas on väike. Lapsed on pärijaiks onule (ema vennale) ja suguharulise korra olemasolul siirduvad emapoolsesse suguharu allühikusse. Loodusrahvaste juures on mehed koondunud naiste ülekaalu vastaseks võitluseks salaühinguisse. Neil on viimaks igatahes õnnestunud ajaloolise aja alguseks peaaegu kõikjal emaõiguse kõrvaldamine. Naine on muutu-

nud sageli tööloomaks. Mitmenaisepidamine näitab mehe jõukust ja on sellisena võrdlemisi levinud.

Omapärane on perekonna kujunemine karjakasvatajail rändrahvail. Isa ülekaal on siin suur. Et karjakasvatuse edu ja rändamise hädaohud sunnivad perekonna liikmeid mitme inimpõlve jooksul koos elama, siis kujunebki siin patriarhaalne suureperekon d. Sellesse kuuluvad ühe isa — patriarhi — võimulustena mitte ainult tema naised ja lapsed, vaid ka laste ja isegi lastelaste perekonnad ja ka võõraid. Suurperekond asendab siin ühtlasi sugukonnana suguharulisi organisatsioone.

Suguharu. Algelise perekonna kõrval on inimesel olnud veel teine ühiskondlik organisatsioon — salkkond. Inimene on korilasena ja küttijana toiduse otsimisel rännanud mitme perekonna viisi. Samuti on ka koopa kasutamine olnud mitmel perekonnal ühine. Halval aastaajal koguneb inimesi koopasse suuremal arvul (kuni 100 inimest praegusaja loodusrahvaste seas). Säärase salkkonna liikmete arv ei ole püsiv. Heal jahiajal näit. väheneb koopa elanike arv mitmekordselt. Salkkonnal puudub kindlakujuline juhtimine ja jagunemine allühikuiks. Muidugi võib ajutise nähtusena esineda juhtimine, näit. jahipidamisel suuremaile metsloomadele ja ka suurema hädaohu puhul.

Hilisjäajal on tõenäoliselt jõutud suguharulise korra kujunemise astmele. Salkkonnast erineb suguharu alljärgnevate tunnuste poolest. Talle on omane kindel allühikuiks jagunemine. Tavaliselt ta jaguneb kaheks allühikuks ja need omakorda jällegi kaheks. Suguharul on olemas ka juhatuse vanema näol. Vanema õiguseks on tavaliselt suguharu koosolekute juhatamine, sageli ta on ka vahekohtunikuks ja preestriks-nõiaks. Ühiste asjade otsustamisel kogunevad suguharu mehed koosolekuiks, millel asju arutatakse kujunenud tavade kohaselt.

Suguharulise korraga on tulnud ka nn. vanusklasside kord. Neid on loodusrahvail tavaliselt kolm: täisealiste noormeeste, abieluliste ja vanameeste klass. Ühenduses sellega omandab suure tähtsuse täisealiseks saamine. Sellele eelneb pühendamine suguharu usulistesse saladustesse ja täisealisuse katsed. Huvitaval kombel on säilinud hilisjäajast joonistus, milles arvatakse ära tuntavat täisealisuse pidustuste kujutamist.

Suguharuliste organisatsioonide hulka kuuluvad ka m e e s t e l j i d u d ja salaühingud. Neis nähakse meeste organiseerumist vastukaaluks emaõiguslikule perekonnale. Liikmeiks on meesteliitudes täisealised mehed. Vanusklassidest on neis mõjuvaimad noormeeste ja vanameeste klass. Salaühingute liikmeiks on valitud mehed ja need moodustavad (5, 10, 25 liikmega) „rakud“. Rakkude juhid moodustavad kõrgemate astmete rakud, kuni salaühingu pealikuni välja. Nii meesteliitudel kui ka salaühinguil on olemas oma pealikud. Nende võim ja mõju sõjas, jahil ja usuliste talituste (maskitantsud jm.) on kaugelt suurem suguharu-vanemate omast ja sarnleb mõneski suhtes riigivalitseja võimuga. Üleminekul ajaloolisse aega kaotavad need ühiskondlikud organisatsioonid oma senise tähtsuse ja toimub ühiskondlik ümberkorraldumine võimu ja väärtuse põhimõtteil.

Ühiskond väärtustuse ja võimu põhimõtteil. Suguharulise korra üheks põhitunnuseks on kõigi liikmete üheväärsus ja üheõiguslikkus. Selle korra lagunemist tähendab juba mõnede selle liikmete tõusmine kõrgemale üldisest tasemest. Preestreis, vanemais, pealikujs leiamegi uue ühiskondliku organisatsiooni algeid. Juba asjaolu, et need kohad muutuvad päritavaks, tõstab need ja nende perekonnad üldisest massist kõrgemale. Ka võimaldab amet siin ilmsesti suurema varanduse kogumist, kui on tavaliselt suguharu teistel liikmetel. Veelgi tähtsam on see lugupidamine, mis niisugused perekonnad omandavad suguharu liikmete hulgas. Nii on kujunemas uute rühmitistena väärtustuse ja elukutse järgi p r e e s t r i t e -vaimulikkude ja õ i l i s v a b a d e (aadlike) klass. Samaaegselt eelmisele on osa vabu mehi langemas üldisest tasemest allapoole. Röövretked toovad edukale juhile-pealikule muu varanduse hulgas ka vange, keda põllunduses kasutatakse o r j a d e n a. Mõnel pool langeb osa vabu mehi rippuvusse õilisvabadest, moodustades poolvabade s õ l t l a s t e rühmitise. Nii on ajaloolise aja algul kujunemas uus, s e i s u s l i k ühiskond.

Samaaegselt seisusliku korraga tekib ka r i i k. Riik on vastand suguharulisele korrale. Siin on üheõigusluse asemele tulnud organiseerimine võimu alusel. Valitseja käsib, ja alamad kas vabahtlikust sõnakuulmisest või alistumisest vägivaldale täidavad

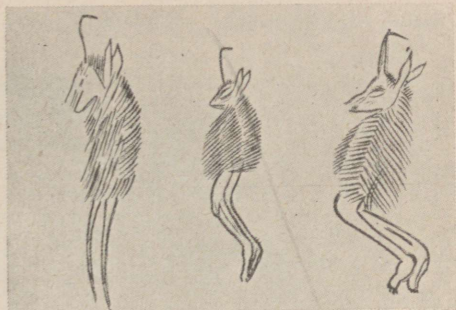
käsku. Niisugune alistumine kuulekusest oli suguharulise korra juures olemas jahi- ja sõjaretkede ajal. Pealiku käskudele alistumine oli ettevõtte edu pandiks. Alistumise kestvaks allumiseks muutmiseks oli kahtlemata vaja erakordseid olusid. Ajaloolise aja algul need tulidki alatiste röövsõdade, sageli ka rahvasterändamise näol.

Algelse riigi tüüpidest on suurema levikuga kaks: despootlik riik ja linnriik. Esimene neist on oma ülesehituselt äärmiselt lihtne. Edukas väepealik püüab vallutada ikka uusi maid. Mida väljapaistvam edu on valitsejal vallutajana, seda suurem on ka tema riik. Vallutusele on piirajaks mõni samalaadiline riik, mida despoot ei suuda vallutada, või vallutatakse maad kuni loomulikude piirideni (mäestikud, mered, jõed). Kogu riiklik kord põhineb alistumisel ühe isiku vägivallale ja suure valitseja surmaga algab tavaliselt enam-vähem kestev ja ulatuslik riigi lagunemine. Teisugune ülesehitus on linnriigil. Ka see on tekkinud kestvate sõdade tulemusena. Vastandina eelmisele riigitüübile aga on siin tekkimise aluseks enam-vähem vabatahtlik ühinemine linna-kindluse ümber, milles asetseb ka elanikkonna poolt kummardatud jumaluse tempel. Kuningal, kes on väepealik, kohtunik ja ülempreester, ei ole piiramatut (vägivalla-)võimu. Ta on seotud maal kehtivate tavadega. Ka võtab rahvastik osa riigi valitsemisest. Kõik vabad mehed on õigustatud rahvakoosolekuist osa võtma ja sugukondade vanemad moodustavad vanameeste-nõukogu. Niisugune riik on palju püsivam kui despootlik riik. Tal on aga ka puudusi. Suurim neist on riigi piiratud ulatus. Tavaliselt on iga maakond iseseisev riik ja see ei võimalda linnriigil täita rahvusriigi ülesandeid. Mõlema tüübi kõrval on olnud ka üleminekuastmeid ja liitumisvorme.

Usund. Algelse usundi küsimuses ei ole tänini olemas üldtunnustatud õpetust. Üks on kindel, — et usund pidi vastama seda tunnustava inimese hingeelule. See aga on loodusinimesel ja esiajaloolisel inimesel erinev kultuurinimese omast. Primitiivne inimene ei suuda eraldada oma keha hingelistest nähtustest ega

samuti ka neid viimaseidki üksteisest. Ta tajub ja mõtleb neid diferentseerumatu tervikuna, kompleksina. Unenägudes, mida ta tõsielust ei suuda eraldada, tajub ta hinge lahkumist kehast või õigemini rändamist koos kehaga. Surm ja haigused lõpuks, need salapärasest põhjustest tingitud muudatused inimeses, juhivad teda samas suunas —

hing on olemas. Seda hinge ta ei tunne kehast eraldatuna, vaid hing ja keha on talle veel lahutamatud. Alles hilisemal arenguastmel jõutakse kujutluseni hingest, kes varjuna saadab inimest ja unenägudes ning surma puhul lahkub kehast. Primitiivne inimene kujutleb aga ka kõiki inimest ümbritsevaid näh-

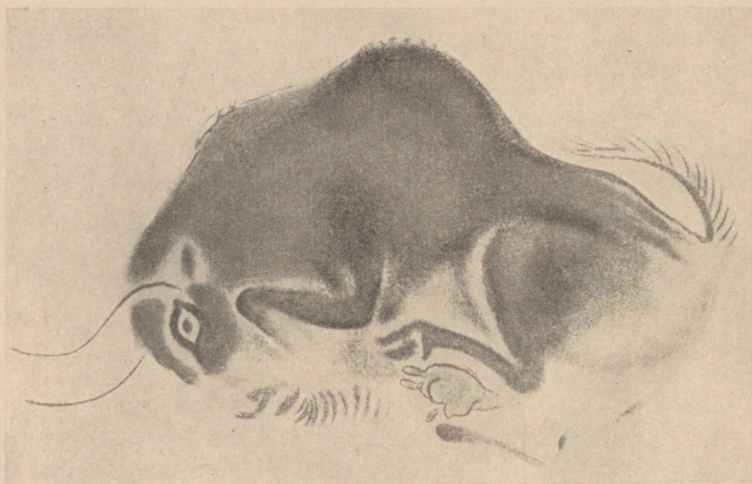
Tantsijad loomamaskides.
(Koopajoonistus.)

tusi tema enese sarnastena. Siit vanimaid kihistusi usundis: animism ja animatism, kusjuures esimene tähendab veendumust (esialgu kehaga lahutamatu seotuna kujuteldud) hinge olemasolust, teine aga, olles õigupoolest eelmise eelaste, kujutleb inimest ümbritsevat loodust elavana, ilma seda elu hinge näol personifitseerimata.

Animism on nii öelda loomulikuks aluseks järgmisele kihistusele usundis — totemismile (fetišismile). Totemismi järgi kehastub teatud inimrühmitise kaitsevaim, ühtlasi ka selle rühmitise esiisa, teatud loomaliigis. Vaimu (hinge) ennast kujutellakse võimelisena kehast lahkuma. Harvemini esinev fetišism on niisugune usk, mille järgi vaim asub mõnes inimese valmistatud või looduslikus esemes. Vaim on selle eseme olemasoluga lahutamatu seotud. Kaitsevaimu mõjutamine soovitud suunas on mõlemas usundis võimalik nõidumise (võlumise) teel. Puudutus-nõiduse kõrval taotleb sama eesmärki ka soov-nõidus, nagu usundilised tantsud, mille kujutisi (tantsijad loomamaskides) on leitud hilisjäaja

koopajoonistustelt. Nõidumine võib olla heategev, tervist ja head jahisaaki andev, võib aga olla ka haigust ja surma toov. Siit preestrite-nõidade suur mõju.

Kolmanda, sageli esineva kihistuse usundeis moodustab e s i - v a n e m a t e, eriti ürgesivanema austamine. See on peaaegu alatine nähtus rahvaste puhul, kellel on minevikus olnud hästikujunenud patriarhaalne suurpererkondlik või sugukondlik kord. Põllundu-

Lamav piison.

(Originaalis värviline maaling Altamirā koopast.)

sega on lõpuks loodusundeisse tulnud loodus jõudude nagu päikese, kuu, pikse, jõgede jne. kummardamine. Vastavalt inimese arengule on sellest ajast peale vaim järjest rohkem omandamas iseseisva olendi, jumala kuju. Seoses polüteismiga (mitmejumalasukusega) on muutumas ka inimese usundlik suhtumine jumalasse. Jumalus on muutumas jõuks, keda ohverdamisega peab lepitama ja kelle poole inimene võib pöörata alandliku palvega.

Kunst. Üheks vaimse kultuuri tähtsamaks haruks on kunst. Kahjuks ei ole üleskirjutatud näidete puudumisel võimalik jälgida kirjeldavate kunstide arenemist. Jäänuseid neist on aga säilinud

rahvaluules. Teiseks kunstiharuks, millest on säilinud kujutisi koopajoonistuste hulgas, on tants. Täielikumad on meie teadmised esiajaloolise inimese maalingute, joonistuste ja raidkunsti kohta. Prantsusmaa ja Hispaania hilisjääaja inimese asulais — koobastes — on säilinud haruldast tähelepanuvõimet ja kujutamisoskust osutavaid naturalistlikke joonistusi, maalinguid ja raidkunsti-tooteid. Sama laadi joonistustega on kaetud vähegi selleks kõlblikud luuesemed. Enamik neist kunstitooteist kujutab totemistlikule usundile vastavalt soovitud jahisaaki

— loomi (soovnöidus!): piisonit, mammutit, metshobust, põtra. Maalingute poolest on eriti tuntud Altamira koobas Põhja-Hispaanias, kus on säilinud palju piisonit kujutavaid töid. Luunikerdistest on tuntuim haruldaselt hea hobusepead kujutav töö. Juba jääaja lõpul näib see naturalistlik kunst vaibuvat. Hilisemal ajastul on kunst omandanud rakenduskunsti iseloomu. Esijoones on siin tähtis keraamatoodete (pottide jne.) kaunistamine ornamendiga. Samuti on järjest täielikumaks arenemas ehteasjade kaunistamine. Ajaloolise aja eel kujunevad neil aladel igal rahval oma erilised ornamendid. Hilisjääaja joonistuste-kunsti jätkamisena tunduvad Skandinaavia pronksiaja kaljujoonistused, mille hulgas mõned siluettjoonistused osutavad väljapaistvaid võimeid.

Hobusepea.
(Luunikerdis.)

Kultuuripiirkondi Kaug- ja Lähis-Idas ja Euroopas. Juba alates kiviajast eraldab muinasteadus kultuuripiirkondi. Kindlama ilme ja seostuse ühe või teise rahvaga omandavad need metalliajastul, ajaloolise aja eel. On tuntud tõsiasi, et rahvad on ajaloolisse aega jõudnud erinevail aegadel. Varemini ajaloolise kõrgkultuuri astemele jõudnud rahvad on väga suurel määral mõjutanud arengult

mahajäänuid. Väljapaistvaid eeldusi ajaloolise kultuuri astmele jõudmiseks on sooja parasvöötme viljaka pinnasega jõgedeäärseil aladel. Jõgede poolt aastatuhandete jooksul kuhjatud pehme mullakiht ja vajaliku vee kättesaadavus põldude niisutamiseks on loonud siin soodsad tingimused majanduslikuks tõusuks ja sellega ka muu kultuuri ja ühiskonna arenemiseks. Selles mõttes on Euroopa kultuuri hälliks IV aastatuhande keskel e. Kr. ajaloolisse

Laev sõduritega. (Kaljujoonistus Rootsist.)

aega jõudnud, Niiluse orus asetsev Egiptus ja III a.-t. I-l poolel samale arenguastmele jõudnud, Euftrat-Tigrise kaksikjõel asetsev Mesopotaamia. Sama tähendus, mis on Euroopa kultuuri kohta vana Idamaa kultuuripiirkondadel, on Huangho jõgikonnas tekkinud Hiina kultuuril Kaug-Ida kultuuri arenguloos; II-l aastatuhandel ajaloolisse aega jõudnud, on see võimsalt mõjutanud Jaapani, Indo-Hiina, Korea ja Tiibeti kultuuri arengut. Lõuna-Aasias on tekkinud I aastatuhande algupoolel Induse jõgikonnas India kultuuripiirkond, mis laienedes Gangese jõgikonnas ja Dekhanis on kujundanud vana-maailma kolmanda suurema kultuuripiirkonna.

VANA IDAMAA.

Geopoliitiline olustik. Vana Idamaa tähtsamad kultuurmaad — Egiptus ja Mesopotaamia — asetsesid ühel ning samal Põhja-Aafrikat ja Edela-Aasiat haaraval kiltmaal, mille Aasia- ja Aafrika-osa eraldab teineteisest Punane meri. Ilmastikutingimustelt on sellele kiltmaale iseloomulik sademete peaaegu täielik puudumine ja soe kontinentaalne kliima. Seetõttu ongi suurem osa maast kõrb või poolkõrb, kus igivanast ajast peale rändavad karjakasvatajad rahvad. Paikus eluviis ja kõrgem kultuuriline tase on siin saavutatav ainult mereranniku ja oaside rahvastikule. Suurimad neist oasidest asetsesid jõgede, Niiluse ja teiselt poolt Eufrati ja Tigrise madalikul-orus. Jõgede osatähtsus nende kultuurmaade — Egiptuse ja Mesopotaamia elus on olnud erakordselt suur. Jõed, eriti kõrvejõed Niilus ja Eufrat, nende suudme-osas sadestuvate setetega on aastatuhandete jooksul suure osa neist maist loonud. Selline oli oma tekkelt Alam-Egiptust moodustav Niiluse 7-harulise delta ala ja teiselt poolt lõunapoolne Mesopotaamia osa — Babüloonia. Jõgi oli ka see, kes oma üleujutusega tõi kaasa mäestikku-dest viljaka mullakihi. Niisutuskanalite ja -kraavide kaudu põldudele juhitud vesi võimaldas nende maade erakordselt viljaka pinna kultiveerimise. Jõevee kasutamise korraldamine ja reguleerimine on juba esiajaloolise aja lõpul põhjustanud nomosteks nimetatud maakond-riikide tekkimise Egiptuses ja teiselt poolt ka linn-riikide tekkimise Babüloonias. Jõed on lõpuks ka parimaks ühendusteeks nende kultuurmaade eri osade vahelises suhtlemises. Kõik eespool öeldu kehtib erilisel määral Egiptuse kohta.

Egiptus on Niiluse and, väidab selle maa kohta Herodotos. See arvamine on paikapidav kõigil aegadel. Pikk ning kitsas Niiluse org (Ülem-Egiptus) koos järvede- ja sooderikka deltaga (Alam-Egiptus) moodustab põllunduseks kõlbliku „musta maa“, nagu seda vanad egiptlased nimetasid, vastandiks

ümbritseva kõrve „punasele“ maale. Niiluse üleujutused ja niisutusvesi võimaldasid Egiptuses saada aastas 2 rikkalikku saaki. On siis ka arusaadav, et egiptlased seadsid oma elamise Niiluse järgi. Nii langes astronoomiline uusaasta, s. o. kinnistäht Siiruse uuesti nähtavale ilmumine pärast pikemat vaheaega juuli teisel poolel, umbkaudu kokku Niiluse suurvee tõusu algusega. Aastagi oli jagatud (Egiptuses aastaaegu meie mõttes ei tunta) üleujutava suurvee (juuli — oktoober), külvi (november — veebruar) ja lõikuse (märts — juuni) ajaks. Niilus on soodustanud ka Egiptuse riiklikku ühendamist. On märkimisväärne, et maa ühendamise taotlused on erandita lähtunud jõe ülemjooksul asuvate ühendajate poolt. Tuhandete kilomeetrite pikkuses mäestikest piiratud oruna oli Egiptus kaitsitud kallaletungide ja rahvasterändamiste eest ja on seetõttu tüüpiline enessesulgunud maa. Egiptuse kultuurmaad ümbritseva kõrve hõreda asustuse tõttu oli sealtpoolt kallaletungi vähe karta. Aasiast Egiptusse suunduvail rahvasterändamis-liikumistel aga tuli läbida kõrbene Siinai poolsaar, ja seda on need suutnud teostada ainult ühe korra Egiptuse ajaloo jooksul.

Mesopotamiaist on Egiptusega sarnane kahest Eufrati ja Tigrise teineteisele lähenemise tõttu tekkinud maade-kolmnurgast õieti ainult lõunapoolne — Babüloonია. Põhjapoolne nende jõgede praeguse Bagdadi juures teineteisele läheneemisega tekkinud maade-kolmnurk — Mesopotamia kitsa mäs mõttes — on vaid Eufrati ülemjooksul kõlblik põllumaaks, lõunaosas on see nomaadide asustatud poolkõrb. Kiire vooluga mäestikujõe loomust säilitava Tigrise ja sellesse Armeenias ja Iraani kiltmaalt suubuvate harujõgede ääres asetses põllunduseks ja karjakasvatuseks kõlblik Assüria.

Babüloonias, erinedes selle poolest Egiptusest, puudub kultuurmaad kõrvest eraldav ja üleujutust reguleeriv jõeorg. Jõevee reguleerimine ja kasutamine nõuab siin inimestelt suuremat tööd ja hoolt. Vastandiks Egiptusele on see maa ka kallaletungiks ja suhtlemiseks igalt poolt avatud. Eriti kardetavad on talle olnud Araabia poolsaarelt lähtunud suured rahvasterändamised, mida ajaloolise aja jooksul on olnud neli. Samuti on see maa alalises kallaletungi-ohus Väike-Aasia ja Iraani kiltmaa rahvaste poolt. Sellesama teguri mõjul aga on arenenud Babüloonias linnades varakult käsitöö ja kaubandus ja temast on saanud suurim vana Idamaa kultuuriline mõjutaja. Kallaletungide tagasitõrjumine ja kaubanduse arendamine on põhjendanud just siit lähtudes kõiki kultuurmaid ühendavate suurriikide põhjendamise katsed. Babüloonias kultuurist mõjutatuna on vana Idamaa piirimail Väike-Aasia lääneosas, Armeenias ja Iraani kiltmaal tekkinud uusi kultuurmaid.

Vana Idamaa kolmanda kultuurmaa moodustas Süria ühes Palestiina ja Foiniikiaga.

Needki maad on võrreldavad oasidega. Süürias, Orontese jõgikonnas asetses üks neist, kuna teine oli Damaskuse ümbruskonnas ja kolmas Palestiinas. Liibanoni ja Vahemere vahel asetses lõpuks kitsa ribana Foiniikia. Nende kultuurmaade väike maa-ala, alaline ohustus kõrvenomaadide poolt, Egiptuse, Väike-Aasia ja Mesopotaamia suurriikide võistlus selle geopoliitiliselt tähtsa maa pärast ja nende kultuuriline mõju ei võimaldanud siin iseseisva kultuuri ega tugeva riigi kujunemist. Need maad on saanud vana Idamaa kultuurmaade vahendajaiks ja kultuurisaaduste levitajaiks Vahemeremail.

Vanal Idamaal kujunes ajaloolise aja jooksul ka ühtlus rahvuslikus mõttes. Geopoliitiliselt eraldatud Egiptuses kujunesid esi-ajaloolisel ajal maale tunginud seemi tõugu rahva pärismaalastega segunedes juba ajaloolise aja alguseks andekad ja rahvusuhked egiptlased. Täni kindlaks tegemata on Babüloonia vanima kultuurrahva sumerlaste päritolu. Araabia poolsaarelt lähtunud semiitide rahvasterändamised on aga Mesopotaamia kui ka Süüria kultuurrahvad ajaloolisel ajal ümber rahvustanud semiitideks. Missuguse päritoluga olid Väike-Aasia, Armeenia rahvad, on täni selgusetu. Iraani kiltmaa elanikud olid kindlasti indo-eurooplased. Viimasel ajal kaldutakse järjest rohkem ka Väike-Aasia tähtsaimas kultuurrahvas hetiiitides nägema indo-eurooplasi.

EGIPTUS.

Riigi ja kultuuri vanus. Hilis-Egiptuse ajast pärineva traditsiooni järgi alatakse Egiptuse ajalugu kuningas Menes'ega (valitusaeg umb. 3300 a. e. Kr.), kes ühendanud seni teineteisest sõltumata Alam- ja Ülem-Egiptuse üheks riigiks.

Muinasteadusliku uurimise tulemusena on tõestatud, et Menes ei olegi esimene Egiptuse kuningas. Ka ei ole see lõplik Egiptuse ühendamise vististi esimene. Sellele on sajandeid varem eelnenud kuningate „Horose kummardajate“ ühendamise katseid. Et sellele kahe (Alam- ja Ülem-Egiptuse) riigi astmele on eelnenud tõenäoliselt maakondriikide aste, siis tuleb Egiptuse ajaloo algust ajalisel veelgi tahapoole viia. Seda ajaloolisse aega astumise algust kaldutakse viimasel ajal ühendama kalendri sisseseadmisega Egiptuses a. 4241 e. Kr. Igal juhul leiame egiptlasi Niiluse oru asukaina V-I aastatuhandel võrdlemisi arenenud majanduseluga ja lihvitud kiviriistu tarvitava rahvana.

Majandus. Egiptlaste tähtsamaks majandusliku tegevuse alaks oli põllundus. Kasvatati nisu, otra, hirssi, lina. Samuti on kasvatatud mitmesugust aedvilja. Kuigi Niiluse toodud muda-kiht vabastas talupoja põlluväetamisest, oli põllumehe töö vaevarikas. Põldude niisutamise eest hoolitsemine, kanalite ja kraavide korrashoidmine nõudis palju vaeva. Suuremate tööde läbiviimine sel alal aga on nõudnud riigi juhtimist ja kaasabi. Delta soomaastiku kestva kuivatamise kõrval on ajaloolisel ajal suurimaks tööks sel alal olnud II aastatuhande algul Moirise järve ümber asetseva Fajumi soo muutmine Egiptuse viljakaimaks osaks, selle järve vee pinna alandamise ja üleujutuse reguleerimise teel. Ka on samal ajal osaliselt maa maksustamise korraldamiseks toimetatud Niiluse teise kärestiku kaljul suurvee kõrguse märkimist.

Viljakandva maa vähesus ei võimaldanud Egiptuses laialdasmalt arendada k a r j a k a s v a t u s t. Ainult Alam-Egiptuses delta läheduses on see esinenud põllumajanduse peaharuna.

Maa suur viljakus võimaldas kuningail ja jõukamail seisustel toredust harrastada. Templite juures, linnades, kuningate ja suurnike õukondades on varakult kõrgeie arenenud k ä s i t ö ö. Ehitiste püstitamine ja kaunistamine on arendanud Egiptuses kõrgetasemeliseks k i v i r a i u m i s- ja e h i t u s t ö ö. Hästi arendatud oli Egiptuses ka peenriide-tööstus ja klaasi- ja keraamikatööstus. Suurt oskust osutavad ka toredustööstuse alad, näit. ehete valmistamine. Lõpuks on Egiptuse mööblitööstus tundnud peaaegu kõiki praegugi kasutatava mööbli liike.

III aastatuhande algusega algas Egiptuses metalliaeg. Vaske saadi Siinai poolsaarelt ja kulda Nuubia mägedest, Niiluse teise kärestiku lähedusest. Ingliseina, mis on vajalik pronksi valmistamiseks, ja hõbedat ja rauda tuli aga sisse vedada. Metallitöö aladest oli kõige eespool nimetatu kõrval kõrgel järjel relvatööstus.

Käsitöö kõrge taseme juures oli k a u b a n d u s Egiptuses vähe arenenud.

Oli küll olemas vilgas sisekaubandus. Niiluse kaudu käis ka võrdlemisi elav vahetuskaubandus Nuubia rahvastega. Sisse veeti sealt elevandiluid, loomanahku, kulda, orje. Vähe arenenud oli aga merekaubandus ja sellel alal oli Egiptus suurel määral sõltuv vahendajaist. Kuigi Egiptus vajas metalle, kalkliskive, seedri- ja muud puitu ja vürtse ja omas käsitöösaaduste näol otsitud

vahetuskaupa, ei ole merekaubandus siiski suutnud areneda. Egiptlaste vaistlik tõrkumine meresõitude vastu ja nende ebakaupmehelik üleolevalt halvustav suhtumine teistesse rahvastesse on selle arengut takistanud. Ja ei ole siis ka ime, et Egiptuse vaaraod suursündmustena oma valitsuse ajal ülistavad kirjas ja pildis mere-kaubandusretki Foiniikiasse ja vürtside maale Punt (asetes Punase mere ääres Araabias või Aafrikas Somaalimaal).

Usund. Egiptlased olid suure iseteadvuse juures äärmiselt konservatiivsed ja sellega on seletatav, et nende usundis on säilinud rohkesti osiseid mitmest usundi arenguastmest. Need usulised elemendid esinevad üksteisega segamini ja isegi preestritel ei ole kunagi õnnestunud luua müütide abil seostatud usundilis-maailma-vaatelist süsteemi.

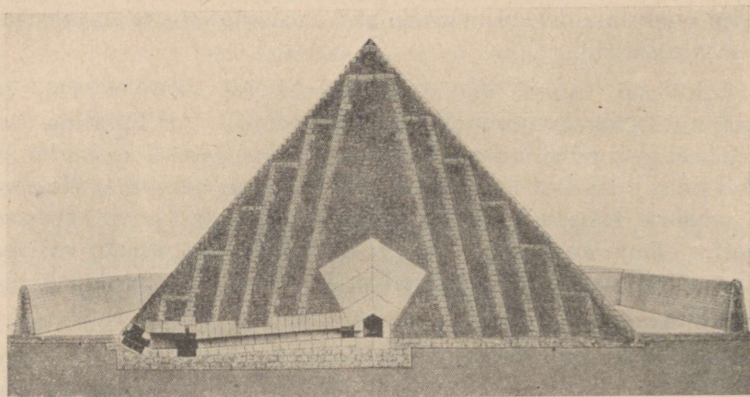
Egiptlaste usundi vanimaid osiseid oli *totemism*, mis iseloomustas lihtrahva usundit ka ajaloolisel ajal. Igal Egiptuse maakonnal oli oma püha loom: iibis, pistrik, kass, šaakal, krokodill jne. Mõnd neist pühadest loomadest austati ajalooliselgi ajal ülemaaliselt jumaluse kehastajana, näit. härga Apist, kellest arvati, et temas kehastus allmaailma jumal *O s i r i s*. Sellele totemismile vastavalt oli suure tähtsusega ka nõidumine ja võlusõnade tundmine ning kasutamine.

Ajaloolisel ajal on egiptlaste usund jumalate kummardamise iseloomuga. Igal maakonnal ja linnal on oma kohalikult austatav jumal. Neid jumalaid kujutatakse algul austatavate pühade loomadena. Hilisemal ajal kujutatakse neid küll inimesena, aga püha looma (šaakali, iibise jne.) peaga. Niisuguste kohaliku tähtsusega jumalate kõrval on ajaloolisel ajal austatud ka suurte loodussõudude jumalusi. Päikesejumal *R e*, Niiluse jumal *H a p i*, maajumal *G e b*, õhujumal *Š u* olgu nimetatud selle jumalate-rühmitise näiteina.

Riikliku ühinemisega omandavad lõpuks suure tähtsuse riigi ja kuningate jumalad. Niisugustena omandavad ülemaalse austuse üleminekul ajaloolisse aega *H o r o s*, vana-riigi ajal *P t a h* (algusest Memfises) ja selle järel eriti *R e* ja uus-riigi ajal pealinna Teebai jumal *A m o n*. Nende jumalate samastamisel maakonnajumalatega on neid sageli kujutatud samuti vastava looma peaga. Nii on näit. päikesejumalat *R e'd* kujutatud pistriku peaga. Päikesejumala *R e* üldise tunnustatuse tõttu on tema preesterkond katsunud

müüfide abil kõiki tähtsamaid jumalaid Re'ga samastada. Tüüpiliseks näiteks sellest on uus-riigi peajumala Amoni samastamine Re'ga, nimetades teda sellekohaselt A m o n - R e ' k s .

Samastamise kõrval katsutakse suuri jumalaid ka Re'ga siduda. Tuntuim neist katseist on Re'ga seostatud 9 jumala rühm. Sellele päikesejumala teiste jumalustega samastamisele tugenedes katsus XIV-l saj. e. Kr. vaarao A m e n - h o t e p IV luua päikesekehta näol sümboliseeritud ainujumalust A t o n ' i nime all, kes ise pidi olema nägematu, kehatu olend. Uue usundi teostamiseks ta keelas teiste jumaluste kummardamise. Et aga seesugune usund oli rahvale

Püramiid püstlõikes.

võõras ja mõjuvõimas preesterkond töötas sellele vastu, siis kaotati see algataja surma järel.

Rööbiti usundi arenguga muutuvad ka kujutlused elust pärast surma. Hing on olemas. Ta on kehast lahutamatu ja säilib seni, kuni püsib keha. Siit näib alguse saanud algul vaaraode, hilisemal ajal aga ka jõukamaist kihtidest inimeste laipade säilitamise oskuse arendamine balsameerimise näol. Laibad, millest kõrvaldatakse sisikond, muudetakse keemiliste ainete abil lagunemisele vastupidavaks mumiiaiks. Egiptuse liivakivist haudkambreis on need säilinudki kuni meie ajani. Hilisemal ajal aga areneb, balsameerimise säilides, õpetus paradisist, Osirise riigist, kus asuvad kehast lahkunud hinged. Sealt võivad hinged aga ka lahkuda, kehastudes

loomades ja lindudes. Sellesse hingederiiki pääsemise eel toimub kohtumõistmine inimese üle tema tegude järgi. Et kergemini pääseda kohtust ja hinge hävingust, on muumiale puusärki-sarkofaagi kaasa antud maagilisi võlusõnu.

Jumalate kummardamine on Egiptuses seisnud ohverdamises ja hümnide efekandmises, kusjuures viimaseile omistati maagilist võimet. Tavalise igapäevase jumalate kummardamise kõrval on rahvastiku laialdasel osavõtul korraldatud ka suuri usulisi pidustusi.

Templi sammasõue varemed Luxoris.

✓ **Kunst.** Egiptlased olid kreeklaste kõrval vana-aja andekaim kunstirahvas. Kunstiline looming seisis eriti egiptlaste tähtsaima kunsti, ehituskunsti alal usundi teenistuses. Tänu eriti vastupidavale materjalile, graniidile, on vanade egiptlaste ehitised säilinud paremini kui ühegi teise vana Idamaa rahva omad.

Monumentaalseimaid ehitismälestisi maailma ajaloos üldse on püramiidid. Neid on vaaraod haudmonumendina oma eluajal lasknud ehitada üle 1000 a. jooksul. Suurimad püramiididest on ehitatud vaaraode Cheopsi, Chephreni ja Mykerinose poolt, hiljemalt XXVIII—XXVII saj. e. Kr., praeguse Gise läheduses. Kuigi egiptlased on tol ajal omanud tehnilisi teadmisi ja oskusi, on

nende ehitiste püstitamine (suurim neist — Cheopsi püramiid — olnud üle 146 m kõrge, põhjapindalaga 54 300 m²) nõudnud riigi rikkuse ja inimtööjõu erakordset pingutust vaarao kogu valitsusaja jooksul. Püramiidide hindamisel ehituskunsti saavutusena tuleb arvestada, et püramiid oli ainult osa haudehitisest. Iga püramiidi juurde kuulus veel vaarao kultustempel. Nende vähemaid jäänu-seid on säilinud käesoleva ajani. Ka kuulus suur s f i n k s on kuu-

Terrasstempel Teebai surnutelinnas.

lunud Chephreni püramiidi juurde ja kujutab oma pea osas vara-seimat kolossaalse portree-raidkunsti toodet.

Teiseks Egiptuse ehitiste liigiks olid templid. Neid on säilinud suuremal määral II aastatuhande II-st poolest alates. Temp-lite ehitamisel on egiptlased kasutanud kõiki kivehituskunsti ele-mente peale kuplite. Suurtest esindustemplitest muistses Teebais on säilinud jäänuseid nüüdses Karnakis. Vähemaist templeist on ikka imetlusf äratanud templivaremed praeguses Luxoris ja kuulus terrasstempel Teebai surnutelinnas.

Templisse pääses kahe kõrge torni (pülooni) vahel asetseva madala portaali kaudu. Mõlemal pool portaali asetsesid obeliskid, mida egiptlased vane- mal ajal pidasid päikesejumala Re asukohaks. Siseosas oli tempel suurel mää- ral sammasehitis. Portaali juhtis sammaskäiguga ümbritsetud õue, mille taga asetses sammassaal ja selle taga kabelid ja kõige püham paik. Sammaste kapi- teele kaunistati lootose, papüüruse või palmi õie, punga või krooni kujutistega.

Usundi teenistuses oli oluli- sel määral ka Egiptuse raid- ja maalikunst. Juba püramiidide ajast peale on haudkambreisse asetatud surnud vaarao ja ta kodakondsete raidkujusid ja kau- nistatud haudkambri seinu reljee- fide ja maalingutega tema elust ja tegevusest. Siit on alguse saa- nud Egiptuse raidkunsti tähtsaim haru — portreeraidkunst.

Vana-riigi raidkunsti-footed, mil- lest on säilinud vaarao Phiopsi vasest pea jm., näitavad meile rõõmsaid ini- mesi. Individuaalsete joonte tabamine aga näib esialgu vähem õnnestunud. Selle poolest on kaugelt kõrgemal tase- mel hilisem Egiptuse nn. uus-riigi raid- kunst. Parimad, naturalismi kalduvad näited selle ajajärgu raidkunsti-footeist on pärit Amenhotep IV ja ta järglaste ajast. Sellel ajal on loodud aga ka kolossaalseid, inimest tema mõõteis kümneid kordi ületavaid raidkujusid. Pari- maiks, näiteiks neist on Ramses II raidkujud tema poolt ehitatud kaljutempli portaali kõrval.

Väiksemaid tulemusi on egiptlased saavutanud reljeefi ja maali alal. Nad ei tunne perspektiivi. Sageli nad rikuvad seda ka teadli- kult, kujutades näit. vaarao mitmekordselt suuremana kui teisi ini- mesi. Puuduseks on ka, et kehaosi kujutatakse asendis, milles nende olulised jooned kõige paremini nähtavale tulevad. Inimese kaju- tamisel on pea ja jalad näidatud küljelt, õlad ja rind samal ajal aga eest vaadatuna.

Kiri ja teadus. Ajaloolise kõrgkultuuri astmele jõudmise üheks tunnuseks on elamuste kirjaliku väljendamise oskus. Olles vana Ida-

Vaarao Phiops I.

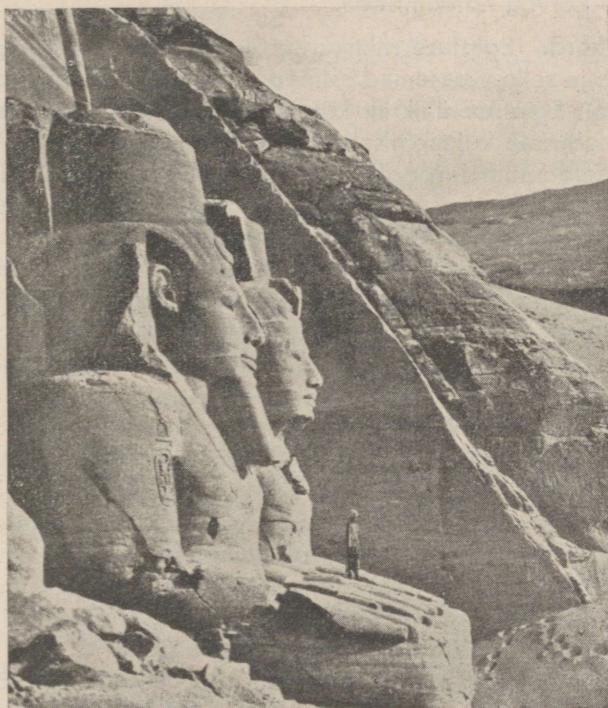
maa esimesi kultuurrahvaid, pidid egiptlased selleks arendama oma kirjamärkide-süsteemi. See on kujunenud piltkirjast, mis pildi tähenduse sellega kaotas, et igale mõistele vastas kindel märk. See-suguse kirjamärkide-süsteemi kujunemine ulatub Egiptuses tagasi kuni 4000 a. e. Kr. Tarvitatavaid märke oli selles hieroglüüfideks (s. t. „pühadeks märkideks“) nimetatud kirjas umbes 600.

Amenhotep IV abikaasaga.

Algul tähendasid need märgid sõnu, hiljem on kujunenud eri märgid ka silpidele ja umbhäälikuile. Hilisemal ajal tarvitati hieroglüüfe ainult raidkirjana templite ja haudkambrite seintel. Papüurus-taime ribasid liites valmistasid egiptlased esimese praktilise kirjutamisvahendi, mis leidis tarvitamist ka teistes maades. Sulega papüürusele kirjutatud nn. hieraatilises kirjas olid märgid lihtsustatud. Veelgi lihtsam oli hellenismiaegne ärikiri, nn. demootne kiri. Selle märgid on niivõrd lihtsustatud, et neis raske on aimata hieroglüüfide vasteid. Hieroglüüfide lugema õppimisega J. Fr. Champollion'i poolt a. 1822 pandi alus egiptlaste kirjalike allikate uurimisele ja see on Egiptuse ajaloo uurimise tõstnud teaduslikule tasemele.

Teadusi kujunenud teadmiste ja teaduslike oletuste süsteemina Egiptuses ei tuntud. Egiptlastel oli olemas ainult teatud tähelepanekuid ja teadmisi, eeskätt praktilise elu kohta. Maamõõtmine oli vajalik, sest et üleujutuse ajal piirimärgid sageli

Ramses II kolossaalsed raidkujud.

kaduma läksid. Egiptlased ongi omandanud selleks geomeetrilisi teadmisi kolmnurga, nelinurga ja ringi pindala umbkaudses arvutamises. Ka on nad omandanud teatud algelise arvutamise aritmeetikas. Nad on loonud a. 4241 e. Kr. kalendri. Nad on ka tähele pannud, et kodanlik kalender — aastas 365 päeva — ei ole kooskõlas astronoomiliste vaatluste andmetega. Nad on oletuse järgi kindlaks teinud, et kodanlik kalender 1460 a. jooksul 1 aasta võrra

astronoomilisest maha jääb. See kõik ei ole neid takistanud seda puudulikku kodanlikku kalendrit tarvitamast kuni juulise kalendri sisseseadmiseni roomlaste poolt. Rakendusteaduste alal nad on arendanud arstiteadust. Eriti silmahaiguste arstimine on seisnud võrdlemisi kõrgel järjel. Sisemiste haiguste alal aga on arstimeid tarvitatud kõrvuti nõidumisega.

Riigikord. Egiptuse riikliku korra tekkimine ulatub esiajaloolisse aega ja selle varasemad astmed on meile vähe tuntud. Nagu nägime, on Egiptuse ühikriik kujunenud vallutussõdade tagajärjel. Riigi seesugusele kujunemisele vastab ka riigikord ajaloolisel ajal. See oli iseloomult despootlik. Riiki valitses kuningas. Tema kui maapealse jumala ning suurte jumalate järeltulija nime asjatu suhuvõtmine oli keelatud. Tema nime asemel hüüti teda ta elamu järgi v a a r a o k s (*par'o* — „suur maja“, s. t. loss). Jumalana ta oli kõrgeimaks vahemeheks jumalate ja inimeste vahel, s. t. ülempreestriks. Temale allusid kõik suurte jumalate preestrid. Oma võimu kindlustamise huvides määrasid vaaraod preestreiks oma perekonna liikmeid ja truid ametnikke.

Despootliku valitsejana oli vaarao oma riigi elanikkonna ja selle varanduse piiramatu käsutaja. Terve riigi maa-ala kuulus vaaraole. Sellest oli küll osa antud suurte jumalate templitele ja osa kuninga armuavaldusena siirdunud kõrgemaile ametnikele ja võimukandjaile. Kuninga maad aga olid siiski kaugelt suuremad. Maa omanikuna ta määras kindlaks sunnismaiste talupoegade maksud ja andamid. Ta juhtis terve riigi põldude niisutamise süsteemi ja kasutas ka inimeste tööjõudu oma äranägemise järgi.

Sellel piiramatul valitsejal on aga siiski ikka olnud võimu piiride määraja. Kuningas oli võimu teostamisel sõltuv arvukast bürokraatlikust ametnikkonnast.

Bürokraatia eesotsas seisis v e s i i r, kelle kätte oli koondatud terve riigi tegelik valitsemine. Vesiiri kõrval oli terve rida keskvalitsuse ja õukonna võimukandjaid. Maakonnad aga allusid asevalitsejaile. Neile võimukandjaile allus suurel arvul igasuguseid ametnikke, kuni külavanemateni ja alamate kirjutajateni. See bürokraatia oli suure võimu ja mõjuga, ja sõltus vaaraost, kas ta suutis oma piiramatut võimu nende juures läbi suruda. Võimsate püramiidide ehitajail vaaraodel Egiptuse vana-riigi ajal ja suurte vallutajatel vaaraodel uus-riigi ajal see ka õnnestus. Võimukandjad otse võistlesid orjalikus truualamluses vaarao ees. Nõrgemate valitsejate ajal aga muutusid ametnikud sõltumatuks ja maakondade valitsejad said iseseisvaiks valitsejaiks.

Ühiskondlik kord. Üleminekul ajaloolisse aega oli Egiptuses kujunemisel seisuslik kord. Vaimulikud-preestrid, maa-konnavürstide perekonnad — aadel — ja talupojad olid suurimad ühiskondlikud rühmitised. Selle seisusliku korra edasiarenemist tõkestas despootlik ühikriik. Ainukese seisuselaadilise kihina säilis sunnismaine talupoegkond.

Näib aga ka, et osa maakondriikide valitsejaist on võimu kaotamise järel säilitanud oma maavalduse ja on osanud siirduda bürokraatlike võimukandjate hulka. Vaaraode võimu nõrgenemisega III aastatuhande teisel poolel toimus riigi jagunemine maakondadeks ja tekkis maakonnavürstide näol ühiskondlik rühmitis, mida sarnasuste tõttu Euroopa läänindus-aegsete olusuhetega on nimetatud läänivürstideks. Kuigi II aastatuhande algul nn. keskmise riigi vaaraodel õnnestus mõnevõrra piirata nende vürstide võimu, püsis see kord üldiselt siiski uus-riigi suurte vallutajate ajani. Ja sellest ajast peale, täienes uue bürokraatia ja ohvitserkonna esindajatega, säilis see rühmitis edaspidigi mõisnike-kihina. Hilisemal ajal aga kujunes mõõduandvaks seisuseks preesterkond. Vaimulike amet muutus elukutseks, milleks ette valmistuti templikoolides. Nad liigitusid mitmesse üksteisele alluvasse preestriametisse, missuguses astenduses kõrgeim koht oli ülempreestril. Suure tähtsusega oli vaimuliku ameti päritavaks muutumine. Määratud varandused kuhjusid suurte jumalate templite kätte. Nii oli II aastatuhande lõpul templite valduses 15% terve Egiptuse põllumajanduslikust maa-alast. Kõik see kokku kujundas preesterkonnast suletud, mõjuka seisuse. Alates III-st aastatuhandest tekkisid Egiptuses ka linnad. Neis linnades oli olemas kaupmeeskond ja õige arvukas käsitööliskond. II aastatuhande lõpust on meil andmeid ka tööliste organiseeritud väljaastumistest — streikidest — oma seisundi parandamiseks.

Ajalugu. Enesesse suletud ning eraldatud maana oli Egiptuse ajalooline areng olulisel määral tingitud riigi sisemistest olusuhetest. Umbes a. 3300 paiku e. Kr. toimunud ühikriigi kujunemise järel algab Egiptuse vana-aeg. See on riigi sisemise korra ja ühtluse kujunemise ajajärk. Võidukail Ülem-Egiptuse valitsejail õnnestub alles korduvate mässude summutamise järel kindlustada endile ülemvõim ka Alam-Egiptuses. 3. valitsejasoo aegu viiakse pealinn Memphis. See linn jääbki pealinnaks terve vana-aja jooksul ja selle lähedusse püstitavad vaaraod oma haudehitisipüramiidide. Suurte püramiidide ehitajate Cheopsi, Chephreni ja Mykerinose ajal elab vana-aja Egiptus XXVIII—XXVII saj. e. Kr. üle oma suurima õitseaja (nn. vana-riik).

Järgnevate nõrkade valitsejate aegu laguneb Egiptus maakondriikideks. XXII saj. keskpaiku e. Kr. õnnestub Ülem-Egiptuses

asetseva Teebai vürstidel riigi ühendamine. Järgmise valitsejasoo ajal õnnestub ka maakonnavürstide võimu piiramine keskviimu kasuks. Selle nn. keskmise riigi suurte valitsejate Sesostris III ja Amenemhēt III aegu toimub jõe suurvee reguleerimise teel viljaka Fajumi oaasi asutamisega oluline Egiptuse põllumajandusliku maa-ala laiendamine. Samal ajal aga on Egiptus sunnitud sõjalisel teel välja astuma oma naabermaades. Nii alistatakse Niiluse esimese ja teise kärestiku vaheline Nuubia. On aga ka väga iseloomulik, et Egiptus tol ajal oli sunnitud maa kaitseks sõjakäike korraldama Palestiinasse.

II aastatuhande algupoolel on Ees-Aasias tõesti aset leidnud rahvasterändamised. Üks nende rahvasterändamiste harudest valutab 1700. a. paiku nõrgenenud Egiptuse. A. 1680—1580 e. Kr. ongi egiptlased hüksoslasteks nimetatud vallutajate ülemviimu all. Riik on uuesti jagunenud maakondadeks-vürstkondadeks.

Võidukail Teebai vürstidel õnnestub riigi uuesti ühendamine ja hüksoslaste maalt välja tõrjumine. Sellest ajast peale muutub Teebai pikemaks ajaks riigi pealinnaks. Selle, muistse Egiptuse uus-ajaks nimetatud ajastu väljapaistvad valitsejad on suured maadevallutajad. Egiptus on nüüd muutumas juhtivaks suurriigiks. Võidukas Thutmosis III (XV saj. I-l p. e. Kr.) laiendab edukalt Niiluse-äärse Nuubia vallutamist kuni Niiluse neljanda kärestikuni. Aasias vallutatakse Palestiina ja Süüria ja suudetakse ka neid vallutisi kaitsta sõdades Ees-Aasia riikidega. Vahepeal Amenhotep IV usureformi tõttu ja muudel põhjustel nõrgenenud Egiptus suudab neist valdustest Aasias Seth I ja Ramses II aegseis sõdades XIII-l saj. kaitsta ja säilitada ainult Palestiinat ja Lõuna-Süüriat. Egiptuse suurriik ei olnud püsiv. Juba tema korraldus oli väga algeline. Valitsemine piirdus maksude saamisega alistatud riikide kuningailt. Viimaste truudust katsuti kindlustada pantvangide (tavaliselt poegade-järeltulijate) võtmisega ja Egiptuse garnisonide asetamisega strateegiliselt tähtsamasse kindlustesse. Oli loomulik, et alistatud maad püüdsid lahku lüüa ja kasutasid selleks esimest soodsat juhus.

Need välissõjad nõrgestasid ka Egiptust ennast. Palgasõdurite jõukude ülalpidamine oli võimalik võidetud maade kulul ainult edukate välissõdade ajal. Seda suuremaks raskuseks muu-

tusid need riigile pärast sõdade lõppu. Veelgi kardetavamaks osutus riigi tähtsaima varanduse, maa annetamine templitele ja võimukandjaile. Suurte vallutuste aja lõpu järel tuli Egiptusele kestev langusaeg. Ta ei suutnud takistada ka Aasia kultuurmaid ühendavate, üksteisele järgnevate Assüüria, Uus-Babüloonia ja Pärsia suurriigi tekkimist. Viimase poolt vallutatakse a. 525 e. Kr. Egiptus. Sellega jõuabki iseseisva Egiptuse riigi ajalugu lõpule. Kõrvuti riikliku iseseisvuse kaotamisega on märgatav ka tardumine ja tagasimineku kultuurilisel alal. Uute vormide otsimise asemele astub vana, eriti püramiidideaegse kultuuri elustamine. See aga toob seisaku ja regressi.

MESOPOTAAMIA.

Kultuuri ja riigi tekkimine. Sama IV aastatuhande II-l poolel, mil Egiptuses lõplikult algas ühikriiklik kord ja ajalooline aeg, oli toimumas üleminek ajaloolisse aega ka teises tähtsamas vana Idamaa kultuurmaas — hiljem Babülooniaks nimetatud Lõuna-Mesopotaamias. Selle maa lõunapoolses osas elasid *sumerlased*, põhjapoolses osas aga alates IV-st aastatuhandest *semiidid*, keda nende tähtsaima linna Akadi järgi nimetatakse *akadlasteks*. Maa kõrge kultuuri loojaiks olid *sumerlased*. Akadlaste ja uue seemi rändrahva *amoriitidega* III aastatuhande II-st poolest alates segunedes on *sumerlased* *semiidistunud*. A. 2000 paiku kaob nende keel elava keelena ja säilib püha keelena üksnes templeis ja kirjan-duses.

Kultuuriline ja ühiskondlik tase, mida leiame *sumerlastel* IV aastatuhande lõpul, on üllatavalt kõrge. Tänu heale kanalisatsioonivõrgule niisutamise otstarbeks on põllundus väga kõrgel järjel. Niisama kõrget taset näitab ka nende käsitöö. Juba IV-l aastatuhandel on alanud nende maal pronksiaeg. Heade ühenduste äärses asendis tõttu on *sumerlaste* maa varakult arendanud edukalt ka kaubandust. Käsitöö ja kaubanduse areng on põhjustanud arvukate linnade tekkimise.

Juba ajaloolise aja algul moodustas linn koos teda ümbritseva maakonnaga riigi. Nende linnade valitsejad, kes olid ühtlasi ka linna jumala ülempreestrid, ei olnud võimu poolest mitte piiramatud. Oli olemas ajaloolise aja alguse kohta kõrgesti arenenud õiguslik kord. Selle kindlustamist ja edasiarendamist maini-

vad kuningad ikka oma tähtsamate tegude hulgas. Kõrgele majanduselu ja õiguskorra tasemele vastavalt oli neis riikides kujunemas ka seisuslik kord. Ka oli sumerlastel juba tol ajal olemas oma kiri, kõrgel tasemel seisev kunst, kirjandus ja usund. Kõik see põhjustab meid arvama, et sumerlaste kultuur on vähemalt niisama vana kui egiptlaste oma.

Kõrge kultuuriline tase meelitas sumerlaste maad ümbritsevaid madalamal astmel olevaid rahvaid sumerlaste maa vallutamisele. Niisuguste vallutuskatsete tagasitõrjumine on Mesopotaamiás raske. Siin puuduvad kaitsmist hõlbustavad loomulikud piirid. Tõhusat kaitset võis pakkuda ainult maa riiklik ühendamine. Alates III aastatuhande I-st poolest ongi korduvalt katsutud seda teostada. Algul püüdsid ülemvõimu saavutada sumerlaste linnade Uri, Lagaši jt. valitsejad. Selle aastatuhande keskpaiku ühendas maa Akadi kuningas S a r g o n I, keda hiljem semiitide poolt on austatud nende suurriigi esimese rajajana. On väga iseloomulik, et Sargon maa ühendamise järel on asunud terve Mesopotaamia ja Süüria vallutamisele, et kindlustada Mesopotaamia kaubandusele tähtsaid kaubateid.

Babüloonia tõus. Selle rikka kultuurilise pärandi edasiarendajaks sai alates III aastatuhande lõpust B a b ü l o n. Viimasest sai tähtsaim vana Idamaa kultuurikeskus ja suurim kaubalinn. Babüloni järgi on sumerlaste ja akadlaste maad hakatud hüüdma B a b ü l o o n i a k s. Oma suureks tõusuks oli Babülonil ka mitmeid eeldusi. Juba asend laevataval Eufraati jõel tähtsate kaubateede ristlemise kohal Mesopotaamia keskkohas mõjus soodustavalt. Ees-Aasia tunnustatud pealinnaks ja kultuuriliseks keskuseks aga sai ta oma suure kuninga H a m m u r a p i ajal, XX-I saj. e. Kr. Hammurapi alistas oma võimule Mesopotaamia ja kindlustas sõjakäikudega kaubateed Süüriasse. Ta arendas ja kaunistas ka riigi pealinna Babüloni ja hoolitses maa majanduselu arenemise eest. Tema püsivaimaks teeneks on kehtiva õiguse üleskirjutamine nn. Hammurapi seadustekogus.

Nagu sellest seadustekogust nähtub, oli Babülonis tol ajal olemas arenenud ühiskondlik kord. Olid olemas mõisnikud, preestrid, kuninga ametnikud, läänimehed-sõjaväelased, kaupmehed, käsitöölised, väikemaapidajad, vabaks-lastud ja orjad. Majandus-

elu oli samuti kõrgel järjel. Tuntud oli raha laenutamine, komisjoniäri, maa renditamine jm. Perekondliku korra alal paistavad silma naiste suhteliselt suured õigused. Kaelakohtu-õiguse alal on verifasu kadunud ja asendunud põhimõttega „hammas hamba vastu“, osaliselt aga ka tekitatud kahju hüvitamise põhimõtte rakendamisega.

Assüürlased linna piiramas.

Hammurapi suurriik lagunes juba ta lähemate järglaste ajal ja sellest ajast peale oli Babülon ainult Babüloonia riigi pealinnaks. See poliitilise elu juhtimise kaotamine ei ole suutnud kõigutada tema kui kultuurilise keskuse mõju ega tähtsust. Suurriigi loomise katsed aga sellega ei kadunud. XV—XIII saj. e. Kr. püüdsid seda teha Egiptuse suured maadevallutajad. Alates XIV-st saj. aga tuli Egiptusele võistleja Väike-Aasias ja Ülem-Eufratil asetseva hetiiitide riigi näol. Mõlema taotluste ebaõnnestumise järel tõusis esiplaanile A s s ü ü r i a.

Assüüria suurriik. Assüüria asetses Tigrise keskjooksul ja selle vasempoolseil harujõgedel. Tigrise ääres asetsesid ka Assüüria tähtsamad linnad: *A s s u r* (vana pealinn), *K a l a h h* ja *N i n i v e*. Rahvuselt semiidid nagu babüloonlasedki, omandasid assüürlased viimaseilt nende kultuuri. Ka riiklikult olid assüürlased Hammurapi ajal Babüloonias sõltuvad.

Babüloonia suurriigi lagunemise järel iseseisvunud, nad kat-
susid visas võitluses naaberriikidega oma võimu laiendada Mesopotamia ja Armeenias. Selleks oli neil ka eeldusi. Elukutselt talupojad, olid assüürlased osavad karjakasvatajad ja põlluharijad ning julged kütid. Niisugune rahvas oli nagu loodud sõduriteks. Alates sõdades kujunesidki assüürlased vastupidavaiks, kardetud ning imeteldud sõdureiks. Assüüria kuningad on aga arendanud ka sõjaväe varustamist. Nii on Assüüria varakult üle läinud pronksist relvadelt rauast relvadele. Ka on raskelt relvastatud jalaväe kõrval arendatud ja kujundatud ammuküttidest, ratsaväest, sapööridest jm. koosnevaid väeosi. Kindluste vallutamiseks olid assüürlastel müüripurustamismasinad ja piiramistornid. Sõjakäikude eduks on kaasa aidanud ka Assüüria sõjaväe kiire liikumisvõime. Lõpuks on assüürlased vaenlaste hirmutamiseks massiliselt korraldanud vangilangenute ja allajäänute julmi hukkamisi (näit. teiba otsa ajamise näol).

Assüüria suurriigi õitseajaks oli IX—VII saj. e. Kr. Selle aja lõpu poole suurte kuningate *S a r g o n II*, *S a n h e r i b i*, *A s s a r h a d d o n i* ja *A s s u r b a n i p a l i* ajal, VIII—VII saj. e. Kr., ühendati Assüüria suurriigi alla Babüloonia, Eelam, Mesopotamia, osa Väike-Aasiast, Süüria, Foiniikia, Palestiina ja lühemat aega ka Alam-Egiptus. Ka riigi korraldamise alal tegid Assüüria valitsejad edusamme võrreldes varasemate suurriikidega. Strateegiliselt tähtsamasse kohtadesse asutati assüürlaste kolooniaid. Vallutatud maades hävitati senine riiklik kord ja nad allutati Assüüria väepealikuile — kuberneriidele. Et see kõik aga ei suutnud kindlustada riiki uute mässude tekkimise vastu, siis viisid assüürlased vallutatud maade elanikke maakondade viisi üle siseriiki, saates sealt omakorda koloniste tühjaks jäänud maa-aladele. See poliitika aga osutus Assüüriale enesele kardetavaks. Selle tagajärjel kadusid assüürlased rahvusena juba enne Assüüria riigi langust.

VII saj. lõpul vapustasid praeguselt Lõuna-Venemaalt tulnud sküütide röövretked Assüüria riiki. Soodsat olukorda kasutades vallutasid liitunud Babüloonia ja Meedia kuningas a. 612 Assüüria pealinna Ninive ja hävitasid ka Assüüria riigi.

Võitjad jagasid Assüüria riigi omavahel. Lõviosa sai Babüloonia. Nebukadnetsar II (604—562), Hammurapi-aegsest Babüloonia riigist eraldamiseks Uus-Babülooniaks nimeetatud riigi valitseja, vallutas Mesopotaamia, Süüria, Foiniikia ja Palestiina. Edukas sõjas Egiptusega ta kindlustas need maa-alad oma riigile. Ülejäänud osa oma valitsusajast ta kasutas Babüloonia hüveolu tõstmiseks ja assüürlaste poolt korduvalt purustatud ja rüüstatud Babüloni ülesehitamiseks ja kaunistamiseks. Assüüria maad põhja pool Tigrist ja Väike-Aasias siirdusid Meediale. Samaks ajaks kujunes välja Väike-Aasia lääneosa haarav Lüüdia suurriik. VI saj. I pool oli nelja riigi (Babüloonia, Meedia, Lüüdia, Egiptuse) tasakaalu ajaks, kuni pärslaste vallutused nende olemasolu lõpetasid.

Mesopotaamia kultuur.

Majandus. Maa põlise jõukuse allikaks oli siin, nagu Egiptuseski, põllundus ja karjakasvatus. Nende majandusalade hindamisel tuleb meeles pidada, et Mesopotaamias ja seda ümbritsevais maades on aretatud suurem osa meie põld- ja ka aedvilju ja kodustatud tähtsamad koduloomad. Põllundus nõudis niisutuskanalisatsiooni ja niisutamise eest hoolitsemise näol elanikelt palju tööd ja vaeva, andes aga ka väga rikkalikku saaki. Kasvatati peamiselt nisu ja otra. Puuviljadest olid tuntuimad viinamarjad ja datlid, aga kasvatati ka teisi lõunamaisi puuvilju. Koduloomadest kasvatati veiseid, kitsi, lambaid, sigu, hobuseid ja eesleid. Veoloomana on tuntud ka kaamelit.

Babüloonias arenesid varakult linnad, ühes nendega ka linnalise majanduselu alad: käsitöö ja kaubandus. Vana-Babüloonia erialaks oli riidetööstuse alal vaipade kudumine, siidi, puuvillase ja ilutikandi ning muude kaunististega riiete valmistamine. Kõrgel järjel oli ka kalliskivide töötlemine ja kuld- ja hõbeasjade valmistamine. Metallitöö alal on eriti Assüüria andnud häid relvi. Ka oli olemas kõrgel tasemel seisev keraamika- ja klaasitööstus. Babüloonia erialaks oli ka vaabatud kivide valmistamine.

Kõigil aladel oli suurlinnades, eriti Babülonis, töö korraldatud sageli suurettvõtteina. Eriti soodus oli Mesopotaamia asend kaubanduse arendamiseks. Peale lähiskaubanduse Ees-Aasia rahvastega, mis toimus vanade kaubateede kaudu Vahemere kaldale, Musta mere äärde, Araabiasse ja Iraani kiltmaale, on babüloonlased arendanud kaubavahetust karavanide abil isegi India ja Hiinaga. Kaubanduslik tegevus põhjustas suurte rikkuste kuhjumise Babülooniasse. See arendas ka rahamajandust ja krediitidehinguid. Uus-Babüloonias on olnud isegi pangamaju. Neist on tuntuim Egibi poegade pank.

Usund. Nagu egiptlastel, nii oli ka Mesopotaamia vaimne kultuur suurel määral tingitud usundist. Mesopotaamia usundi ja selle arengu selgitamise teeb keeruliseks asjaolu, et see on kahe erineva rahvatõu, sumerlaste ja semiitide usuliste tõekspidamiste toode. Pealegi on selle arenemist mõjutanud juba varakult kujunenud preesterkond. Mesopotaamia usundi aluseks oli suurte loodusjõudude — päikese, kuu, vee, maa — austamine. Juba varakult tekkinud linnades austati neid linnajumalatena. Varasesse, Babüloonია tõusu eelsesse aega kuuluvad ka jumalateringi kujundamise katsed. Maailmaloomise ja muude müütide abil seostatuna moodustasid jumalad mingi ühise pere. Selle eesotsas ning kõrge- mad jumalad olid A n u — taeva, E n l i l — maa ja E a — mere ja tarkuse jumalana. Neist oli ülemaalise austamise osaline hilisemal ajal eriti Enlil. Püsivamate suurriikide kujunemisega tõusid esiplaanile algul kevadise päikese jumalana Babülonis austatud M a r d u k Babüloonია riigi peajumalana ja assüurlaste rahvuslik jumal A s s u r Assüüria riigi peajumalana.

Niisugustel alustel kujuneva usundi tähtsamad jumalad olid järgmised. Peajumalaks oli maailma looja ja isand M a r d u k. Tema kõrval omasid laialdasemat tunnustust kuujumal S i n, päikese ja ennustuste jumal Š a m a š, tarkuse ja kirjakunsti kaitsja N a b u, armastuse ja loodussigivuse jumalanna I š t a r ja kõrvetava päikese ning sõja jumal N e r g a l. Jumalate kõrval oli olemas suurel arvul ka häid ja kurje vaime.

Loodusjõudude kehastusena on jumalaid seostatud taevakehadega. Nii on Šamašit samastatud päikesega, Sin'i — kuuga, Mardukit Jupiteriga, Ištarit Veenusega jne. Taevakehade vaatluste seostamisel maiste nähtustega on kujunenud üks Mesopotaamia

usundi ja teaduse omapäraseimaid nähtusi — astroloogia, ennustamine taevakehade ja ilmastikunähtuste põhjal. See omakorda on arendanud õpetuse headest ja halbade päevadest.

Mesopotaamia usundi üheks ilmekamaks nähtuseks on ka rohkete müütide olemasolu. Paljud neist müütidest (näit. veeuputuse lugu) on levinud teiste Ees-Aasia rahvaste seas.

Vaimude, eriti kurjade vaimude vastu võitlemine toimus nõidumise teel. Jumalate kummardamise ja kultuse tähtsamaid osi oli samuti võlusõnade ettekandmine, selle kõrval aga esines ka hümne ja sügav-usklikke patukahetsuslaule. Jumalate kultuse oluliseks osaks oli ka ohverdamine, eriti tänuohvri näol.

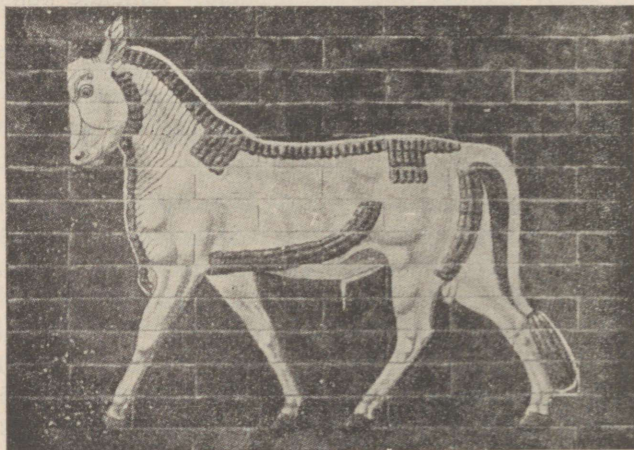
Elu pärast surma mängib Mesopotaamia usundis kõrvalist osa. Hauatagune elu on mingi varjude elu. Sellest pääsemiseks on ainult surematute jumalate hulka tõusmine igavese elu omandamisega suurte jumalate armust.

Kunst. Mesopotaamia ehituskunstist meil on palju vähem andmeid kui Egiptuse omast. Selle peamiseks põhjuseks on vähem vastupidava materjali kasutamine. Ehitati eeskätt kivist savikividest. Ainult vundamendiks ja osalt ka seinte kaunistamiseks on kasutatud põletatud telliskive. Tähtsamaid ehitisi olid siingi templid. Nende tähtsamaks osaks oli sumeri päritoluga seitsmeastmeline torn (Paabeli torn). Ülal asetsees pühapaik, aga seda on tõenäoliselt kasutatud ka taeva vaatlemiseks. Üles pääses külgedel asetsevaid treppe mööda. Teiseks väljapaistvaks ehitiste liigiks olid suurte kuningate lossid-linnused. Tuntuimaid neist on Nebukadnetsar II loss Babülonis, mille nn. rippuvaid aedu mainitakse ehitus- ja aianduskunsti imetööna. Rea suuri losse on ehitatud ka Assüüria suurkuningad. Neist tuleb esmajoones nimetada Sargon II linnuslossi, mille varemed leiduvad praeguses Korsabadis.

See kujutas õigupoolest kuninglikku linna, mis oli ehitatud kuninga, ta õukonna ja sõjaväe jaoks. Ka oli selles olemas tempel. Sellisena see on varasemaid piiramatu võimuga kuningate kuningalinnu, missuguseid nii väga armastasid luua uusaegsed absolutistlikud valitsejad (näit. Versailles Prantsusmaal). Lossid ise olid ehitatud kõrgele terrassile. Ehitustehniliste võtete poolest nad olid võrdlemisi lihtsad. Ei olnud neis olemas näit. aknaid, valgus tuli ruumidesse laeavaustest. Sambaad kasutati harva ja ei olnud ka võlvimistehnika kuigi arenenud.

Ehitiste hulka kuuluvad lõpuks ka linnade võimsad müürid ja väravad. Müüride ehitamise ja üldse kindlustustehnika on assüurlased kõrgele arendanud. Nende kogemuste põhjal on Babüloni uuesti üles ehitatud ka Nebukadnetsar II.

Kui Mesopotaamia ehituskunst on lihtsam Egiptuse omast, siis ta ületab viimast ehitiste kaunistamises. Losse kaunistasid värviliselt vaabatud telliskividest vormitud lõvide, härgade, lohede ja osalt ka inimeste kujud ja ornamendid ning seinte marmorist jm.

Härijakujutis vaabatud telliskividest.

kateplaadid kujutistega kuningate sõjakäikudest ja jahiretkist. Raidekunstil alal on sumerlaste ajast säilinud mõningaid võrdlemisi kohmakaid valitsejate ja võimukandjate kujusid. Hiljem on see ala võrdlemisi vähe harrastamist leidnud. Tähtsamaiks näiteiks hilisemast raidkunstist on nn. „väravahoidjate“ kujud tiivastatud härja keha, aga inimese peaga. Selle eest aga on kõrgele tasemele tõusnud reljeefide loomine. Steelidel, obeliskidel, seinte kateplaatidel, aga ka kaljudesse raiutuna need kujutavad dramaatilisi momente valitsejate ja riigi elust. Jahiretked, eriti Assüüria kuningate lõvi- jahid, linnade piiramine, vangide hukkamine on sagedasti nende

sisuks. Aga kujutatakse ka rahvaeepose kangelas Gilgameš'i võitlemas imelohega, kuningaid jumalate ees ja ümbritsetuna õukondlastest.

Babüloonias on kujunenud ka kirjandus. See ei piirdu usuliste hümnide ja patukahetsuslauludega. On olemas palasid maailma loomisest ja muid müütilise sisuga töid. Selle kirjanduse kõrgeima tipu moodustavad aga eeposed. Neist on tuntud G i l -

Kuningas Assurbanipal lõvijahil.
(Alabaster-reljeef.)

gameš'i lugu. Selles kujutatakse kangelas Uruki valitsejat Gilgameš'i võitlemas imeloomadega. Aga kirjeldatakse ka ta reisi maailma, et tuua selgust igavese elu saamise kohta. Lõpuks on selles antud ka lugu veeuputusest. Kirjanduse tähtsust märgitseb selle koondamine raamatukogudesse ümberkirjutamise teel. Tuntuim säilinud raamatukogudest on Assüüria kuninga Assurbanipali oma.

Kiri ja teadus. Kirja loojaiks olid sumerlased. Kiri ise on kujunenud piltkirjast, on aga varakult selle ilme kaotanud. Nime-

tuse kiilkiri ta on saanud kiilusarnastest joontest, millest üksikud märgid koosnevad. Niisuguse ilme võttis see kiri sellest ajast peale, mil neid märke hakati kolmekandilise pulgaga tegema pehmest savist tahvlitele. Need savitahvlid kuivatati ja säilitati. Kiilkiri on tähenduselt segakiri. Märgid tähendavad silpe, aga on ka sõnu tähendavaid märke.

Kõrgemal tasemel kui ühelgi teisel vana Idamaa rahval oli Babüloonias *t e a d u s*. Ka siin ei ole küll antud teadust praeguses mõttes; on tegemist teadmistega, mida võidakse kasutada praktilises elus ja usundis. Teadmiste kogumiseks on aga Babüloonias asunud juba täpsete vaatluste teele. Ka on saavutused teaduste alal suuremad kui ühelgi teisel rahval vanal Idamaal. Aritmeetikas olid tuntud kõik neli tehet. Samuti olid geomeetrilised teadmised võrdlemisi arenenud.

Tähtsaimaks teadusharuks oli Babüloonias täheteadus. Sellel alal nad on kogunud tähelepanekuid, mis mitmeti ületavad teiste rahvaste omi. Täheteadusega seostatakse ka babüloonlaste mõõdetesüsteemi ja arvutust. Arvutuse aluseks oli neil 12 (või 5 korda 12, s. t. 60), mitte 10 nagu meil. Selle arvutuse kohaselt on aasta jagatud päikese nn. ekliptika tähtkujude arvu järgi 12 kuuks. Sama tähtkujude arvu järgi, mõõtes päikese liikumist kevadisel pööripäeval, on saadud öö-päeva alajaotus — üks kahekordne tund. Hiljem on kujunenud sellest öö-päeva jagamine 2 korda 12 tunniks, missugust jaotust kasutatakse praegugi. Päikese liikumine samal pööripäeval diameetri võrra andis aga tunni alajaotise — minuti. Samuti nagu aasta, kuu ja tund, ulatub Babülooniasse tagasi 7-päevase nädala kujundamine ja selle päevade nimetamine taevakehade resp. jumalate järgi. Ladina jumalanimetuste vastete näol kasutab seda praegugi enamik Lääne-Euroopa rahvaid. Et aastas on 365, ümmarguselt 360 päeva, siis sellele vastavalt jagati ekliptika ring 360 kraadiks. See ringi kraadidesse jagamine on babüloonlaste ühe pärandina säilinud praeguse ajani.

Suur tähtsus on olnud ka raskusmõõtudel. Talent = 60 miini = 3600 seeklit, on olnud aluseks raskusmõõtudele ja raskusüsteemidele kuni meetrimõõdustiku sisseseadmiseni.

FOINIIKIA.

Süüria, Palestiina, Foiniikia. Nagu juba eespool nägime, olid nende maade geopoliitilised tingimused iseseisva kultuuri ja suurte riikide loomiseks ebasoodsad. Oli erakordne õnn ja edu niisuguses olukorras millegi poolest ajaloolises arengus välja paista. Nende maade rahvaist on seda suutnud kaks: juudid ja foniiklased.

Neist näis Palestiinas elavail juutidel ehk iisraeli rahval algul areng kujunevat soodsaks. Oli ju neil X-l saj. e. Kr. Taaveti ja Saalomoni aegu riikliku suuruse aeg. Sellele järgnes aga Saalomoni poja ajal riigi kaheks jagunemine ja VIII—VI saj. hävitati needki riigid Assüüria ja Uus-Babüloonia poolt ning suur osa rahvast viidi Mesopotaamiasse ja asendati sealsete kolonistidega. Sel rahvusliku olemasolu suurima hädaohu ajal arendasid prohvetid rahva usundi ainujumala-usuks, mis sai ka kristluse aluseks.

Koguni teisal ja teissugused on foniiklaste teened ajaloos ja nende ajalooline areng.

Foiniiklaste maa ja riiklik kord. Foiniiklaste maa asetseb kitsa, laiema is kohtades mõnekümne-kilomeetrise rannaribana Süürias Vahemere ja Liibanoni vahel. Mereäärse maana ta omas sooja ning niisket kliimat, mis võimaldas arendada põllundust ja aian dust. Kasvatatud on nisu, otra, kanepit ja lina, aedades aga ka viinamarju, õli- ja viigipuid ja datlipalme.

Riiklikult jagunes maa mitme linnriigi vahel. Tähtsaimad neist olid Siidon ja Tüüros. Riigivalitsemises oli teatud mõju ka linnade kaupmeestel. Kogu ajaloolise aja on need riigid allunud mõnele suurvõimule: Egiptusele, Assüüriale, Uus-Babülooniale ja Pärsiale. Sageli on alistatud isegi ilma sõdadeta, kokkuleppe teel, ja harva on neis sõdadeski maa alistamiseks vaja läinud linnade piiramist ja vallutamist.

Foiniiklaste kultuur. Kõrgesti arenenud põllunduse ja aian duse kõrval on selle maa peamisteks majandusaladeks kujunenud käsitöö ja kaubandus. Käsitöö alal nad olid osavad jäljendajad. Nad on arendanud kõigi nende kaubaliikide valmistamist, mida valmistati Babüloonias ja Egiptuses. Mõnel alal, nagu näit. klaasitööstuses, nad saavutasid nii suure edu, et pikemat

aega loeti just neid klaasi leiutajaiks. Saadus, mille valmistamine jäi foiniiklaste erialaks, on purpurriie. Selle värvimiseks oli vaja purpuritigude lima. Neid tigusid püüti Vahemere idaosa rannavetes. Hiljem on foiniiklased neid otsinud ja sisse vedanud Madeira saarelt.

Tähtsaim foiniiklaste tegevusala oli *k a u b a n d u s*. Maana Babüloonia ja Egiptuse vahel, vana vasekaevanduste saare Küprose läheduses, mis pealegi varakult on asustatud nende poolt, oli Foiniikial suuri eeldusi kaubanduse arendamiseks. Liibanoni seedrid andsid parimat puitu laevaehitamiseks ja olid Egiptuses ja Mesopotaamias otsitud kaubaks. Foiniiklased arendasidki võrdlemisi kõrgele laevaehitamistehnika. Laevu oli neil kaheksaguseid: laiad ning kohmakad kaubalaevad ja pikad ning kitsad sõjalaevad. Kaubarahvana nad on osanud otsida ja leida soodsaid kaubaturge, kus sai müüa nii omi kui ka babüloonlaste ja egiptlaste saadusi ja kust võis sisse vedada Idamaal nii hinnatud merivaiku, inglistina, kulda ja hõbedat. Elavama kaubanduse keskustesse nad asutasid oma faktooriad. Ka tekib neil juba varakult asulinnu Vahemere ja Atlandi ookeani ääres. Neist on tähtsaimad *K a r t a a g o*, *U t i k a*, *G a d i r* (praegune Cadix). Kartaago muutus VI—III saj. tähtsaimaks kaubalinnaks Vahemere lääneosas ja oli suurriigina Rooma kardetavamaid vastaseid, kelle võitmine õnnestus Roomal alles kestvate Puunia sõdade järel.

Foiniiklaste tähtsus. Kuigi foiniiklastel oli suur tähtsus vana Idamaa kultuurmaade vahelises ja nende ja Euroopa maade vahelises kaubanduses, ei tule nende edu ja tähtsust üle hinnata. On tõenäoline, et veel II-l aastatuhandel oli neil võistlejaid sel alal Kreeka linnriikide näol. Ka on Egiptuse vaaraod arendanud oma riigi väliskaubandust ja laevamist Vahemerel. Alles X—VI saj. e. Kr., enne kreeklaste kujunemist mere- ja kaubandusrahvaks, on foiniiklased olnud Vahemerel ja selle ümbruses mõõduandvaks kaubarahvaks.

Ka ei ole nende saavutused laevamisegi alal olnud nii suured, kui arvati mõni aeg tagasi. Atlandi ookeanis oli neil püsiv ühendus ainult Madeira ja Kanaari saartega ja Hispaanias oli nende kaugeimaks toetuspunktiks Gadir. Sealt edasi viidi kaubad kettkaubanduse teel mitme vahendaja kaudu praegusele Inglismaale ja Põhjamae-äärseisse maadesse. Samu teid ja vahendajaid kasutades jõudsid ka inglistina ja merivaik foiniiklasteni, kes siis neid kaupu vanal

Idamaal levitasid. Ka foiniiklaste kaubareis Ida-Aafrika kullamaale Ofiri on olnud ainult õnnestunud röövretk.

Lõpuks on küsitav seegi, kas on nemad leiutanud alfabeedi, mis kreeklaste ja roomlaste poolt täiendatuna ja muudetuna on meiega alfabeedi aluseks.

PÄRSIA.

Iraan. Maa ja rahvas. Geopoliitiliselt väljaspool vana Idamaa kultuurmaid, asetseb nende lähemas naabruses Iraani kiltmaa. See määratu suur maa on igast küljest ümbritsetud mägedega. Sisemaa-osas ta oli kuivuse ja ka halva pinnase tõttu rohtla ja poolleldi kõrb, võimaldades elatumist üksnes karjakasvatajaile rändrahvaile. Põlluharimine oli seal võimalik ainult oasides. Paiksaks eluviisiks ja põlluharimiseks oli võimalusi eeskätt edela- ja lääneosas. Siin mäestikujõgede orgudes oligi võimalik põldude niisutamine.

Nagu maa, nii oli vanale Idamaale võõras ka ta rahvastik. Vanal Idamaal see on mõõduandvas osas koosnenud semiitidest või seemi päritoluga segarahvaist — nagu näit. egiptlased. Ainult vana Idamaa põhja- ja loodeosas on asunud muu päritoluga rahvaid. Neist üks indo-eurooplaste idaharusid moodustab Iraani elanikkonna.

Ka Iraanis kuulub riigi tekkimine esiajaloolisse aega. Sellest kuuleme esmakordselt *M e e d i a* riigi nimetuse all. VII. saj. viimasel veerandil hävitab see riik liidus Uus-Babülooniaga nõrgeneva Assüüria. Saanud endale maade jagamisel Assüüria alad põhja pool Tigrist ja Väike-Aasia lääneosas, muutus Meedia, mille pealinnaks oli *E k b a t a n a*, Uus-Babüloonia kõrval suurimaks Ees-Aasia suurriigiks.

Pärsia suurriigi kujunemine. Meedia riigikorra kohta on meie teadmised puudulikud. Suurkuninga kõrval on seal aga vististi säilinud allkuningaid üksikuil ühendatud suguharudel-rahvastel. Nii-sugused kuningad olid ka Iraani kiltmaa edelaosas asuvail pärslastel. A. 550 e. Kr. kukutas pärslaste kuningas *K y r o s II (V a n e m)* Meedia kuninga *A s t y a g e s e*, saades ise tema asemel suurkuningaks. Juhtima pääsenud rahva järgi nimetatakse riiki sellest ajast peale *P ä r s i a* riigiks. Uus kuningas algas vallutussõda. A. 546 õnnestus tal võita Lüüdia kuningas *K r o i s o s* ja liidendada selle riik.

Pärast pikemat aega kestnud sõda ta vallutas Babüloonia a. 538 ja liidendas ka selle suurriigi maad. A. 529 riigi põhjapiiril sõjas pealetungivate rändrahvastega surma saanud Kyrosele järgis tema vanem poeg K a m b y s e s. Kambyses vallutas a. 525 Egiptuse, viies sellega lõpule oma isa alatud kultuurriikide ühendamise. A. 522 surma saanud Kambysesele järgis pärast lühemat segaduste-aega samast valitsejasoost pärit D a r e i o s I (521—486).

Oma pika valitsusaja jooksul pidas Dareios vähe sõdu. Tuntuim on tema sõjakäik sküütide vastu (umbes a. 513) praegusele Lõuna-Venemaale, mis küll ei andnud loodetud tulemusi. Maa alistamine ei õnnestunud. Küll aga suutis see sõjakäik lõpetada sküütide sõjaretked Kaukasuse kaudu Pärsia riiki. Seoses sküütidevastase sõjakäiguga alistusid Pärsiale Traakia ja Makedoonia. See omakorda põhjustas Pärsiale vähe edukate Kreeka-Pärsia sõdade alguse. Riigi idapiiril alistati Pärsiale maa kuni Induse jõeni. Sellega sai Pärsia India riikide otseseks naabriks. Ühtlasi elustus India ja vana Idamaa vaheline suhtlemine. Dareiose suurimaks teeneks Pärsia riigi ajaloos on riigi valitsemise korraldamine.

Pärsia riigikord. Uue suurriigi korraldamine oli kahtlemata mitmete asjaolude poolt soodustatud. Oli ju Ees-Aasia maades olemas enam-vähem ühtlane babüloonia kultuur. Ka suur mitmekesisus keelte ja rahvuste järgi oli kadumas. Vähemalt võidi Ees-Aasias ja Väike-Aasias ilma raskusteta läbi viia riigikeelena tolleaegse Mesopotaamia ja Süüria ühine kõnekeel, nn. a r a m e a keel. Ka olid Assüüria ja Uus-Babüloonia riik suutnud lõplikult hävitada suurema osa neist väikeriikidest, kelle alatised katsed lahku lüüa ei lasknud näit. Assüüriat asuda riiki korraldama mittesõjalisel teel. Peame mees pidama ka seda, et pärslastel nende suurema arvu tõttu pidi olema valitseva rahvana kahtlemata kergem suurriiki säilitada kui näit. Assüürial. Kõik see ei vähenda siiski Dareiose teeneid Pärsia riigi korraldamise alal.

Suurriik jagati umbes 20 satraapkonnaks. Väljapoole seda jaotust jäi päris-Pärsia, mille valitsemine toimus suurkuningate poolt vahenditult. Satraapide võimkond oli õige laialdane. Neil oli peale maksude kogumise ka kohtupidamise õigus. Ka olid nad alistatute poolt koostatud sõjavägede ülemjuhatajad. Nad võisid luua palgasõdureist sõjavägesid ja pidada omal algatusel ja vastu-

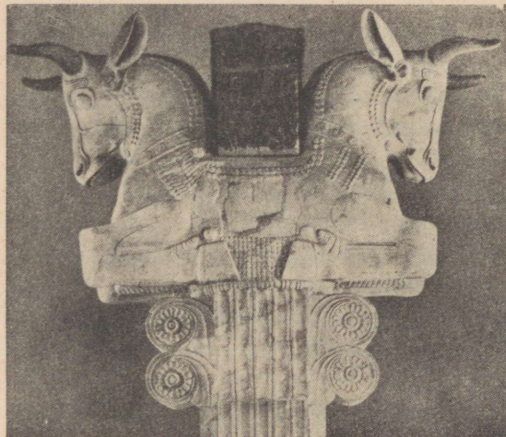
tusel vähemaid sõdu. Kuigi oli hävinud suurem osa endistest riikidest, oli siiski olemas mõnel pool linnriikide kuningaid (näit. Foiniikias, kreeka kolooniais Väike-Aasias ja mujal). Neilgi säilis osa õigusi riigivalitsejana. Satraabid teostasid nende valitsemise üle ainult järelevalvet. Satraabid omakorda allusid järelevalve korras suurkuninga rändsaadikuile. Tugevate valitsejate võimul olles osutus see valitsemiskord küllalt heaks.

Ühenduse loomiseks riigi üksikute osade vahel loodi rida eeskujulikke maanteid. Tuntuim, aga sugugi mitte ainuke neist oli nn. kuninga-tee Efesosest Sardese kaudu Suusasse ja sealt Persepolisesse (Dareios I asutatud pealinn). Sama ühenduse-kindlustamise, aga ka rahamajanduse arendamise huvides seati sisse riigirahana kuldraha — dareik. Selle kõrval oli teatud linnadele ja linnriikidele lubatud ka oma endise raha müntimine, aga ainult hõbedast. Riigi terviklikkust aitas säilitada ka kuningate hoolitsemine alistatud maade hüveolu tõstmise eest. Maksude alal säilitas Pärsia riik üldjoontes endisest ajast pärit loonusandamite korra ja määrad. Rahalisi makse nõuti ainult sealt, kus rahamajandus oli küllaldasel määral läbi löönud.

Et alistatud rahvastele oma ülemvalitsust vastuvõetavaks teha, suhtusid Pärsia kuningad suure austusega nende kultuuri ja usundisse. Nii esinesid nad Egiptuses ikka vaaraodena ja kohalike jumalate kaitsjaina. Sama pieteeti ja sallivust neil jätkus ka väike-rahvastelegi. Näit. ehitati juutide Jeruusalema tempel üles Pärsia riigi toetusel. Kõik need korraldused ja võtted suutsidki kindlustada Pärsia suurriigile ülemvalitsuse vanade kultuurmaade üle ligi 200 aastaks, kuni Aleksander Suure vallutussõdade tulemusena see asendati uue, veelgi suurema riigiga.

Pärsia kultuur. Suurriigi loomise ajal ei olnud pärslastel iseisvat kultuuri. Suurte kultuuride, eriti babüloonlaste kultuuri traditsioonide jätkamine ja nende kultuuride suur mõju ei ole pärslastel ka valitseva rahvana võimaldanud luua midagi erilist uut kultuuri alal. Suurkuningate õukonnas on küll kujunenud omapärane kunst, mis erineb Babüloonia, Assüüria, Egiptuse omast üksikult võetuna. See tahab olla mingiks kõigi nende kultuuride kunstiloomingu sünteesiks. Selle kunsti väljapaistvamaid saavutusi on suurkuningate loosid.

Parim näide sellest on Persepolise loss. Ehitatud kõrgele terrassile nagu Assüüriagi lossid, oli see kaunistatud vaabatud telliskividest reljeefidega, nagu see oli tavaline Babüloonias ja Assüürias. Kõigi nende ehitustehniliste elementide kõrval oli loss ise sammasehitis, missuguse võtte nii kõrgele täiusele olid viinud egiptlased. Uudiseks selles lossis on olnud eeskätt just nende mitmesuguse algupäraga elementide liitmine. Uudiseks oli ka sammaste kapiteelis

Pärsia härja-peadega kapiteel.

härja-peade kasutamine vastandina egiptuse lootos- ja papüüruskapiteelidele. — Sama õukonna ja kuningliku kantselei tarbeks on arendatud ka pärsia kiilkirja-süsteem.

Omapärane, teiste rahvaste usundist erinev oli ka Pärsia suurvürkide usund. Usundi loojana ning kujundajana on hilisemal ajal austatud Zarathustra. Jumalaid on selle usundi järgi kaks:

hea jumal, taeva ja maa looja ning õiglaste kaitsja Ahuramazda ja tema vastandjumal Ahriman. Nende vahel on käimas kestav võitlus, milles inimese ülesandeks on headuse ja õigluse võidule aitamine. Selle usundi leviku küsimust pärslaste hulgas suurriigi ajal ei ole suudetud tänini selgitada.

VANA IDAMAA KULTUURIDE OMAPÄRA JA TÄHTSUS.

Vana Idamaa kultuuridel ja ühiskondadel on olemas terve rida ühiseid jooni. Kõik need kultuurid on arenenud sarnastes geopoliitilistes tingimustes. See avaldus ms. ka põllundusele baseeruvast majanduses, kusjuures Babüloonias majanduses oli linnalise tööstuse ja kaubanduse osatähtsus suurem kui Egiptuse omas.

Sarnasusi ei puudu neil kultuurmaadel ka vaimse kultuuri alal. Kõigi nende kultuur on olulisel määral usundiline. See ei avaldu mitte ainult tõsiasjas, et kultuuri peamisteks arendajaiks on jõukas ning kultuuriliste huvidega preesterkond. See avaldub ka nende maade vaimse kultuuri sisus. Kunst, kirjandus ja teadus on kõigis neis maades alles peamiselt usundi teenistuses. Vastavalt andeile ja kalduvustele on kõigil vaimse kultuuri aladel igaüks neist kultuurrahvaist käinud teatud määrani eri rada, on arendanud rohkem teatud ala vaimses kultuuris. Nii on egiptlased kahtlemata osutanud suuremaid võimeid kunstis, kuna Babüloonias on rohkem saavutanud teaduste alal.

Suuri sarnasusi on vana Idamaa kultuuridel ka riiklikul ja ühiskondlikul alal. Kõigis neis maades on kujunenud des-pootlik riigikord.

See riigikord on suutnud rahvaid koondada suurte ühiste kultuuriliste ülesannete ümber, missuguste näiteina võiksime tuua eeskätt niisutuskanalisatsiooni loomist ja korrashoidmist ja suurte ehitiste (püramiidide jm.) püstitamist. See riigivorm on aga võimaldanud ka kõiki kultuurmaid ühendavate suurriikide tekkimise ja aidanud nii kaasa kultuurilise eraldumise ja erinemise vähenemiseks. See kord on oma pidurdava mõju kehtima pannud ühiskondliku korra arengus. Nii on ta näit. takistanud seisusliku korra kujunemist. Samuti on olnud ka rahvastiku osavõtmise riiklikust elust väga väike ja pealiskaudne. Loomulikult ei puudu siingi erinevused. Babüloonias on olnud rahvastiku klas-sidel ja üksikisikuil parem seisund õigusliku kaitse mõttes kui Egiptuses.

Vana Idamaa suurtel kultuuridel on olnud naabruses asetsevate maade seisukohalt suur tähtsus. Nad on olnud kultuuri-kollekts, mille saavutustest majandusliku ja vaimse kultuuri alal kui ka riigi ja ühiskonna kujundamisel Euroopa rahvad on palju õppinud, omandanud ja edasi arendanud. Mitte asjata ei ole Euroopa vanimaks kultuuriks olnud Kreeka oma, Euroopa idapoolseim alpoolsaarel Vahemere ääres, kõige lähemal vana Idamaa kultuurmaadele. Alles hiljem jõuab kõrgkultuuri aste ning ajalooline aeg kätte vanast Idamaast kaugemal asuvaile Euroopa rahvaile.

KREEKA.

MAA JA RAHVAS.

Kreeka geopoliitilised iseärasused.

Muistne Kreeka ei moodustanud ühes tükis olevat maa-ala, vaid koosnes väga mitmeist ning laiali paisatud osadest. Oma geograafiliselt asendilt ta jagunes kolme põhiossa: 1) Balkani poolsaare lõunapoolne osa, alates umbes 40. laiuskraadist, 2) Egeuse mere saarestik ja 3) meretagused maad.

Balkani poolsaare lõunaosa, mis on ainult 75 000 ruutkilomeetrit suur (seega vaevalt 2 korda suurem Eestist), jagavad mäed ja sügavalt maasse ulatuvad merelahed kolmeks osaks: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Kreekaks.

Põhja-Kreeka algab Makedoonia piirilt ja on mägede teistest osadest täiesti eraldatud. Ainsa ühenduse Kesk-Kreekaga moodustas Termopüülide kitsaste, mis asetseb kõrgete mägede ja mereranna vahel. Põhja-lõuna sihis asetsev Pindose mäeahelik jagab selle Kreekamaa osa kaheks maakonnaks: ida poole jääb viljarikas tasandik Tessaalia ja lääne poole mägine Epeiros.

Tessaaliat piiravad igast küljest kõrged mäestikud, kaitstes seda niihästi külmade meretuulte kui ka võõraste sissetungijate vastu. Kõrgeim mägi Olümpos oli ühtlasi ka selle maakonna põhjapoolseks piiripunktiks.

Kesk-Kreeka on piiratud nelja merelahega, moodustades kitsa ning mägise maariba, mille geograafiline ehitus ei soodusta poliitilise kooselu arenemist. Ajaloolisel ajal kujunesid siin tähtsamateks maakondadeks kaguosas asetsev Atika, mille

poliitiline elu koondus Ateena linna, ja keskel asetsev Fookis Parnassose mäega, mille jalal oli Delfi linn Apollonile pühendatud oraakliga.

Ateena Akropolis praegusel kujul.

Lõuna-Kreeka moodustab Peloponnesose-nimeline poolsaar, mis on ühendatud Kesk-Kreekaga Korintose maakitsuse kaudu. Poolsaare keskosa on kõrge tasandik, kus leidub sügavaid lõhesid jõgedega. Üks neist, Stüks, kaob maa alla; teda

peeti vanade kreeklaste poolt maa-aluse riigi piiriks. See metsiku loodusega maakond, *A r k a d i a*, oli väheses läbikäimises teiste maakondade ja rahvastega ja siin elasid suuremalt osalt üksikute suguharudena karjakasvatajad.

Peloponnesose poliitiline ja kultuuriline elu koondus poolsaare lõunapoolsesse ossa. Seal oli kaks maakonda: ida pool viljarikas Eurotase jõe orus *L a k o o n i k a* (praegu Lakoonia), kus tekkis

Kreeka maastik: Sparta Eurotase orus.

kuulus Sparta riik samanimelise linnaga, lääne pool samuti viljarikas *M e s s e e n i a* maakond. Muinasajal moodustas kõige tähtsama osa Peloponnesose poolsaarest kirdepoolne maakond *A r g o l i s*. Poolsaare läänepoolses osas oli *E e l i s e* maakond, kus (Alfeiose jõe ääres) asus Olümpia linn. Seal peeti iga nelja aasta tagant Zeusi auks ülemaalisi võistlusmänge ja pidustusi.

Egeuse mere saarestik. Tähtsat osa kreeklaste elus mängib meri oma saarte ja saarekete suure hulgaga. On olnud aeg, kus saarte kultuur seisis kõrgemal mannermaa omast. Saartel elasid meremehed, kes olid vanaaegsete idamaiste riikidega alalises läbi-

käimises. Saarte kaudu kandus ka Kreeka kultuur ida poole. Need Egeuse mere saared moodustavad kolm silda, mis viivad Balkani poolsaarelt Väike-Aasiasse. Tähtsamaid saari olid marmori poolest kuulus Paros, viinarikas Chios, idülliline Lesbos ja väike Deelos kuulsa Apolloni templiga.

Meretagused maad meelitasid kreeka asunikke ja, olles nende poolt asustatud VIII—VI saj., võtsid osa Kreeka saatuse kujunemisest ning tema kultuuri arendamisest ja levitamisest. Mida lähemale Päris-Kreekale, seda tihedamalt olid meretaguste maade rannad kaetud kreeka asunduslinnadega ja seda suuremat osa nad mängisid Kreeka ajaloos.

Nagu iga rahva poliitiline, majanduslik ja kultuuriline arene mine on sõltuv maa geograafilistest ja looduslikest iseärasustest, nii on seda ka kreeklaste oma. Võib öelda, et need iseärasused annavad kohe alguses teatud suuna rahva ajaloole, pannes loomuliku aluse tema arenemiskäigule. Kreekas vahelduvad mäed orgudega, sügavad merelahed poolsaartega ja meri on otsekui üle külvatud saartega. Seetõttu on loodus sellel võrdlemisi väikesel maa-alal, mida me nimetame Kreekaks, väga mitmekesine ja kindlustab rahvale ka mitmekülgse arenemise. Mägede ja merega killustatud maa jagunes looduslikult üksteisest eraldatud osadesse, mistõttu osutus võimatuks suure riigi tekkimine. Selle asemel näeme suurt hulka mägede ja veekogudega üksteisest eraldatud ning poliitiliselt üksteisest sõltumatuid linn-riike, missugune asjaolu aitas kodanikes süvendada iseseisvustunnet ja vastastikust hindamist. Mere ja saarte lähedus meelitas juba muinasajal meresõitude üritamisele ja väljarändamisele. Et Kreeka oli mere ja asumaade kaudu alati ühenduses välismaailmaga, siis ei piirdunud ka sinne kultuur ainult rahvuslike piiridega, vaid levis mitmele poole, eriti aga vähem haritud rahvaste juurde põhja ja lääne poole, ja pani seal aluse pärastisele Euroopa kultuurile.

Kreeka rahvas.

Balkani poolsaare, samuti teiste ajaloolisel ajal kreeklaste poolt asustatud maa-alade rahvastiku koostus on aastasadade ja -tuhandete kestel korduvalt muutunud. Ajaloolise aja kreeklased on tulnud juba III-l aastatuhandel põhja poolt, umbes Doonau kesk-

jooksult, ja II aastatuhande kestel vallutanud oma pärastised maa-alad. Nad ei tulnud ühekorraga, vaid üksikute suguharude kaupa, lainetena. Nende tuleku ajal oli maa veel kaetud ürgmetsadega ja selle sügavais orgudes asetses soid ja järvi.

Võrdleva keeleteaduse andmeil arvatakse kreeklasi indo-euroopa rahvaste läänerühma. Missuguse nime all nad oma ajaloolise aja asukohta tulid, pole teada. Vanimate nimetustena esinevad Homerosel *ahhailased*, *danaoslased* ja *minülased*. Viimaste vaiehitisi on avastatud Boiootias Kopaise järves.

Balkani poolsaarel kui ka mujal on kreeklased segunenud endiste elanikega, mistõttu nende keel, kultuur ja isegi välimus on aegamööda muutunud. Oma kangelasi Achilleust, Odysseust ja Menelaost kirjeldavad Homerose lugulaulud heledapäisena. Blondid olid kirjanduse andmete järgi ka kõik kreeka kaunitarid. Kolbad, mis on leitud vanadest haudadest, on kõik pikapealised. Praegused kreeklased seevastu on mustajuukselised ja lühipealised.

KREEKA MUINASAEG.

Muinasaja avastamine.

Äratust sai Kreekamaa muinasteaduslik uurimine Homerose lugulauludest ja muinasjuttudest. Neist vaimustatud sakslane pastori poeg Heinrich Schliemann, omandanud suure varanduse, pühendas 20 aastat oma elust Kreeka muinasaja uurimisele. Ta läks a. 1870 otsima neid kohti, mida kirjeldatakse „Iliases“, ja hakkas seal toimetama väljakaevamisi. Hissarlik'i kõrgendikul Väike-Aasias, Dardanellide lähedal ta sattus muistse Trooja asukohale. Julgustatud kaevamiste esimestest tulemustest, jätkas ta neid juba Balkani poolsaarel, kus muu hulgas avastas Mükeene määratu rikkad aarded. Tema eeskuju leidis jäljendamist, aga juba eriteadlaste poolt, kes toimetasid kaevamisi süstemaatiliselt nii Balkani poolsaarel kui ka saartel ja muistsete kreeklaste asumail. Eriti tulemusrikkaks osutusid inglase Arthur Evans'i kaevamised Kreetal saarel.

Schliemanni kaevamised Trooja kohal, mida täiendati teiste eriteadlaste poolt, tõid esile väga paksu kultuurkihi, mis ulatub kiviajast kuni Rooma ajani. Selles eraldatakse 9 eri kihti; seega on vana elamiskoha asemel või õigemini varemeil tekkinud ikka jälle uus asula. Hilisemate uurimiste najal on kindlaks tehtud, et kuues kiht kuulub Homerose lugulauludes kirjeldatud Troojale ja et sellest leitud esemed vastavad Mükeene varakambrite ajastule.

Mükeene oli Homerose järgi Argolise kuninga Agamemnoni pealinn Trooja sõja ajal. Ta asetses Peloponnesose poolsaarel, Argolise lagendiku kõige põhjapoolsemas nurgas, kuna linna kõrval oleval mäel oli tugev kind-

lus — akropolis — kuninga lossiga ja haudadega. Tähtsaimad leiud pärinevad akropolisest, mida piirasid nn. „kükloopide müürid“, laotud suurtest nelinurkseist raiutud kividest, lupja tarvitamata. See linnus oli nähtavasti võõra rahva üle valitsevate isandate kindlustus. Akropolisest linna viival teel, linnamüüri sees, oli kuulus „Lövide värav“. Ülal värava kohal on üksik 5 meetri

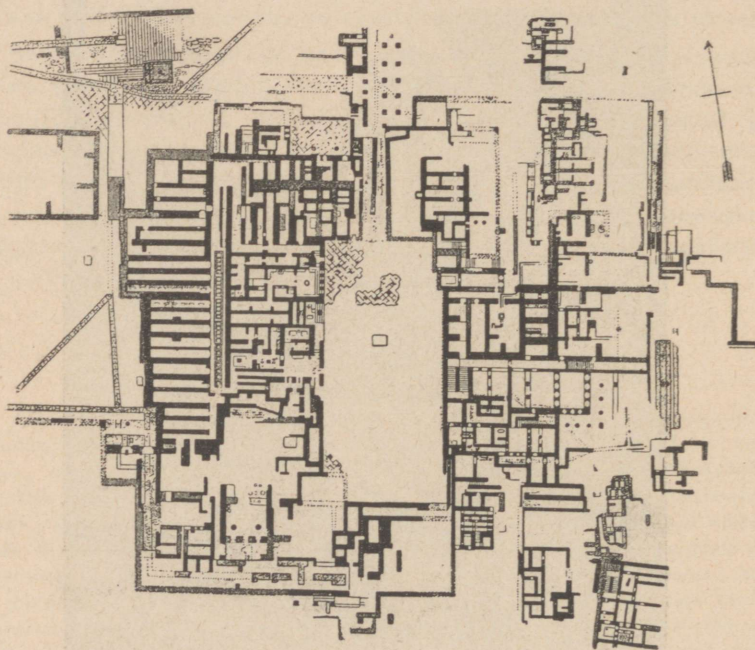

Mükeene Lövide värav.

pikkune kivi, millele on reljeefina raiutud kaks vastamisi seisvat lövi; nende vahel on suur kivisammas. Otsekohe selle värava taga asetseb ringikujuline kividega piiratud kalmistu, kust leiti 6 kaljusse raiutud hauda. Nagu seda näitavad neist haudadest leitud egiptuse asjad, on neid tarvitatud kuningate ja nende perekonnaliikmete matmisel panustena 1700—1500 a. e. Kr. Panuste

hulgas valitseb kuld ja pronks; raud puudub täiesti. Kõik tööriistad ja relvad on pronksist; seega on meil tegemist puhta pronksiaja kultuuriga. Pronksist riistad on meisterlikult valmistatud, eriti põuenoad, inkrusteeritud kuld- ja hõbeornamentidega. Ka Mückeene all-linnast on leitud haudu ja nimelt võlviitud kambri näol, kuhu viib pikk käik. Nende võlvhaudade leiud on veidi nooremast ajast, umbes 1500—1300 a. e. Kr. (nn. Atreuse varakamber).

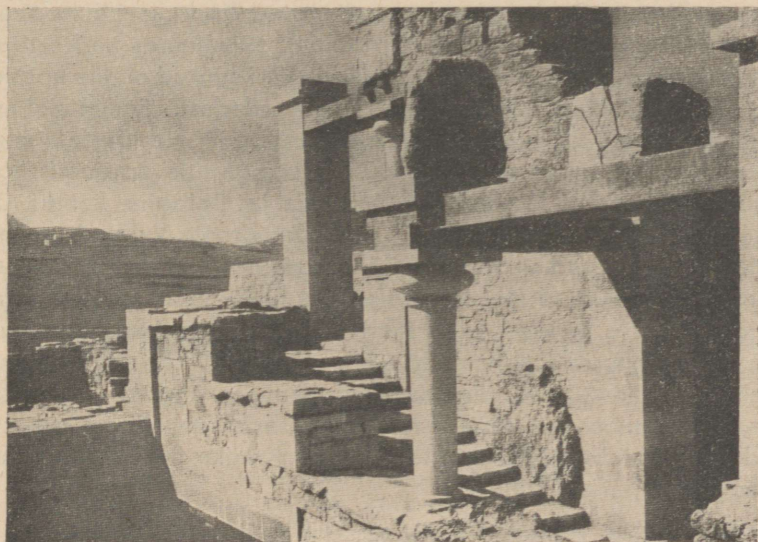
Kreeta saarel on avastatud kaks tähtsat lossi, üks Knosose, teine Phaisose linnas. Knosose loss oli kolmekordne, missugusena ta ühes osas on säili-

Knosose lossi põhiplaan.

nud tänapäevani. Ta polnud ehitatud kindlusena, vaid rahuaegseks elamuks valitsejaile. Ehitusmaterjalina on tarvitatud paekivi ja põletamata savikive. Lossi ees oli suur nelinurkne areen, millest viis lai, kõrge trepp sammastega kaunistatud sissekäiguni. Lossi keskel oli õu, mille ümber asetsesid igasugused ruumid: troonisaal kivist trooniga, kuninga eluruumid, köök tagavarakambriga, kus on säilinud kõrged savist nõud õli ja viina hoidmiseks, ihukaitsevæe ruumid ja relvaladu, käsitöölise ruumid ja töökojad; esinesid isegi vannituba ja saun väga hea kanalisatsiooniga.

Knosose lossi imelik ehitus keeruliste ning arvurikaste käikudega on olnud põhjuseks labürindi-muinasjutu (Theseus) tekkimiseks. Ka labürindi nimi leiab siin endale seletuse: lossis on tuba, mille seinad on kaunistatud kaksik- kirve kujuga, selle kirve nimetus kreeka keeles on aga *lábrys*. Lossi seinad olid kaetud nii seest- kui ka väljastpoolt isesuguse krohviga ja kaunistatud freskomaalingutega, mis annavad meile kujutluse lossi elanikest ja nende elust. Tähelepanдав on neis maalinguis, et naiste ihuvärv on ikka valge, meestel seevastu tume, nagu Egiptuseski. Puuduvad pildid, mis sisulft kujutaksid sõda.

Knosose lossi sissekäik.

Nii lossi kui ka selle kõrval asetseva linna varemeist on leitud palju esemeid, kõigepealt ilusaid vaase, relvi, kujakesi ja isegi kivitahvleid kirjadega; neid aga ei osata veel tänini lugeda. Nende leidasjade, eriti vaaside najal võib määrata Kreeta kultuuri vanust. Selles eraldatakse kolme perioodi: vana-, kesk- ja uusminoilist aega, nimetatud nii muinasloolise kuninga Minose järgi. Neist on hiilgeajaks olnud keskminoiline aeg, mis egiptuse leidude järgi on määratud aastaisse 2000 kuni 1700 e. Kr. See ajajärk on olnud Kreeta riigi ekspansiooni aeg, samuti kauplemise aeg meretaguste maadega. Uusminoiline aeg langeb leidude järgi ühte Mückeene kaljuhaudade ajajärguga ja on olnud samuti kõrgel astmel seisev pronksiaeg.

Kreeka vanimad elanikud ja nende kultuur.

Missugune rahvas on rajanud Kreeka riigi ja loonud selle kõrge kultuuri, selle kohta esineb ainult oletusi. Arvatavasti ta polnud aaria tõugu ja teda ei saa pidada pärastiste kreeklaste esivanemaiks. Viimased tulid j o o n l a s t e näol Balkani poolsaare põhjaosast või veelgi kaugemalt ja tungisid a. 1700 ümber Kreeka saarele, olles meelitatud sinna selle rikkuse kuulsusest ja hävitades kindlustamata Knosose ja Phaistose lossi. Kuid nad ei jäänud sinna valitsema, vaid asutasid oma linnused Kesk- ja Lõuna-Kreekasse (Mükeene, Tirünsi, Teebai, Ateena). Sealjuures nad sattusid Kreeka kultuuri mõju alla. Missuguseid rikkusi suutsid endile koguda Mükeene valitsejad, näitavad leiud kaljuhaudadest. Samal ajal aga suutis ka Kreeka riik uuesti kosuda ja kõrgele järjele tõusta, millest kõneleb uusminoiline aeg. A. 1400 ümber aga tulevad uued suguharud põhja poolt ja siirduvad Tessaalia ja Boiootia kaudu üle Korintose lahe Peloponnesosse. Nautides Kreeka kultuuri mõnusus, olid joonlased vahepeal võõrdunud oma endisest sõjakast vaimust ega suutnud metsikuile sissetungijaile vastu panna. Nad tõrjuti Atikasse ja sealt edasi saartele kuni Väike-Aasia rannikuni. Nendele järgnesid sissetungijad a h h a i l a s e d, kes andsid Kreeka riigile ja selle kõrgele kultuurile lõpliku surmahoobi: ta nõrgenes, edenemine jäi seisma, lossid varisesid, tehnilised oskused kadusid, ja umbes 1100 a. e. Kr. lõppes Kreeka üle 1000-aastane rikas ja omapärane kultuur.

Ahhailaste võitlused ulatuvad kuni Väike-Aasia rannikuni ja arvatavasti Trooja sõda pole muud midagi kui üks episood neist võitlustest. Seal toime pandud kangelasteod andsid ainet ilusaile lauludele, mis koostati kuningate hiilgavais lossides nende poolt korraldatud pidudel. See oli lugulaulude sünniaeg.

Ahhailaste kultuur lugulaulude ja muinasleidude põhjal.

Kreeka lugulaulud „Ilias“ ja „Odüsseia“, mille autoriks kreeklastel pidasid pimedat laulikut H o m e r o s t, kõnelevad Trooja sõjast ja sellele järgnevaist sündmustest. Nagu arheoloogilised leiud tõendavad, on see sõda, milles hävis kuues Trooja, aset leidnud umb. 1200 a. e. Kr. Selle kihi leiud vastavad lugulauludes kir-

jeldatud esemeile ja oludele, samuti aga ka Mükeene varakambri omadele.

Majanduselu seisukohalt võib ahhailaste aega nimetada kodumajanduse ajajärguks. Siin oli ühe perekonna käes olev majapidamine selleks keskuseks, kus toodeti kõike seda, mida vajati. Elu ülalpidamise allikaks oli põlluharimine ja karjakasvatamine. Et Kreeka mägine maapind oli kohati väga viljakehv, elatuti mitmel pool peamiselt karjakasvatusest. Väärtuslikuma osa karjast moodustasid sarvloomad: lehmad piimaandjaina, härjad põllukündjaina ja lihloomadena. Sarvloomad olid isegi varanduse hindamise aluseks.

Käsitöödest seisavad esikohal savi- ja sepatöö. Valmistati savist söögi- ja jooginõusid ja isegi suuremaid anumaid tagavarade (õli, viina, vilja) hoidmiseks. Keraamikatööstuse seisundist kõnelevad meile Trooja ja Mükeene vaasid. Et kirjeldatav aeg oli pronksiaeg, siis tunti sepatööde alal ainult vasksepatöid, millest annavad tunnistust relvad, katlad ja ehteasjad. Ehteasjade hulgas leidub aga ka palju peenelt ning maitsekalt tööteldud kuld- ja hõbeasju.

Ühiskondlik kord. Kreeka Homerose-aegses ühiskonnas moodustasid kõrgeima kihi maaoomanikud — anaktid. Sõjas, riigi- ja seltskonnaelus oli nendel esimene koht. Nemad seisid kuninga kõrval, nendel oli õigus kõnelda rahvakoosolekuil, nemad võtsid osa sõjaväe juhtimisest. Nendele järgnesid väikemaapidajad, karjased ja kalurid. Et käsitöö iseisva elukutsena oli juba algastmel olemas, moodustasid käsitöölised — peamiselt linnades — erilise, oma osavuse järgi hinnatava kihi. Viimasel kohal vabakodanike hulgas esinesid palgatöölised-sulased, kellel polnud ei oma maad ega töökoda ja kelle seisund oli võrdlemisi raske. Eraldi vabakodanikest seisid orjad. Need olid kas sõjavangidena saadud või välismaalt ostetud isikud. Ori oli kogu ihu ja hingega peremehe oma ja teda hinnati eeskätt tugeva ning osava tööjõuna. Ometi oli käitumine nendega heatahtlik ja sõbralik; neid loeti perekonna liikmeiks, nad elasid, söid ja töötasid ühes perekonna teiste liikmetega. Rohkem olid tuntud nais- kui meesorjad, sest sõjas harilikult mehed tapeti, kuna naised viidi vangi — abilisteks koduseis töödes.

Riigikord. Ahhailaste riigikorraldust võib nimetada aristokraatlikuks monarhiaks. Sugulussidemetega seotud perekonnad moodustasid sugukonna või fraatria („vennaskond“, sugukondade ühing), millel vanemal ajal oli ühine majapidamine, ühised esivanemad, ühised peod ja muud üritused. Mitu fraatriat ühinesid füülik, peamiselt maakaitse huvides, füülid aga oma-

korda riigiks. Nagu fraatrial ja füütil olid oma vanemad, nii oli riigil kuninga, kelleks oli üks vanemaist. Riigi strateegiliseks ja administratiivseks keskkohaks oli linn oma akropolise ehk linnusega.

Usund. Ahhailaste (Homerose) usuline maailmavaade ja jumalatepere olid märksa kaugemale arenenud sellest algastmest, millel esinevad lihtsaimad usulised tõekspidamised. Need algelised tõekspidamised olid Kreekas samad mis teistelgi aaria rahvastel. Esikohal seisab siin usk hingesse kui inimese eluavalduste alusesse, mis elab ka pärast surma väljaspool endist keha (animism). See usk pani aluse esivanemate kultusele ja hoolitsemisele surnute eest, millest annavad selge pildi Mückeene hauad. Analoogiliselt sellega arvati ka loodusnähtustes olevat samalaadilisi nägematuid jõudusid, haldjaid. See tõekspidamine pani aluse jumalate-usule. Mõlemal alusel oli Homerose ajal juba välja arenenud õige sisukas mütoloogia ja õige mitmekesine kultus.

Lopsakaimaid õisi oli ajanud animatism. Kreeka elanik veetis kliimatiliste olude tõttu suurema osa ajast vabas looduses. Seal tal oli võimalus vaadelda igasuguseid nähtusi, mida ta mõistus ei suutnud endale seletada teisiti kui oletades neis salapärase jõudude olemasolu. Sealjuures ta ei teinud vahet nn. elusa ja elutu looduse vahel: kogu loodus oli tema silmis elav.

Sellest animatistlikust vaatest samm edasi oli kogu looduse objektide ja nähtuste animistlik personifitseerimine.

Kui vanemal aegadel austati esemeid, puid ja loomi ja neis nähti jumalate võimu ja vaimu avaldusi, mille kohta leidub jälgi veel hilisema aja mütoloogias ja kultuses, siis Homerose ajal ja võib-olla isegi tema kaudu on jumalad muutunud elavaiks isikuiks, kujutatud lauliku poolt inimeste kehalise välimuse ja hingeliste omadustega (antropomorfism). Nad erinevad aga kangelastest selle poolest, et nad on surematud. Kuid seejuures pole nad kõikvõimsad ega ka kõikteadjad. Nendegi üle valitseb saatus (*moira*), mida isegi Zeus ei saa muuta. Ka jumalad armastavad ja vihkavad, nendelgi on puhtinimlikel põhjustel nii inimeste kui ka rahvaste hulgas oma lemmikud ja vaenlased. Nad elavad Olümpose mäe tipul, kus nende riik Zeusi juhtimisel moodustab eeskujuna inimeste riikidele.

Usuline kultus Homerose ajal ei tundnud neid vahendeid, ilma milleta me ei saa kujutella hilisemat kreeka kultust, s. o. templeid, jumalakujusid ja preestreid. Palvetada ja ohverdada võis igal pool ja igaüks, vahetult astudes ühendusse jumalatega. Rahva või kogukonna nimel tegi seda kuningas, perekonna nimel isa. Jumalate poolehoidu võitmiseks ohverdati. Maajumalaile, kellele oli kergem ligi pääseda, toodi ohvriande nende asukohta: allikahaldjaile allikaisse, mäehaldjaile kaljupragude vahele, ja nimelt neid aineid, mis inimesele endale maitseid või meeldisid, nagu mett, õli, viina. Taevajumalaile toodi tuliohvreid, sest ainult taeva poole tõusva suitsu kaudu neil oli võimalik ohvriandi vastu võtta. Tuliohvreina toodi karjasaadusi, kusjuures ohvrilooma liha sõid ohverdajad (kuningad ja rahvavanemad) ise. Ohverdati alta-reil, mis harilikult asetsesid kõrgel ning avaral kohal, kuhu jumalad seda kergemini näha võisid.

KREEKA KESKAEG

(doorlaste rändamisest kuni Kreeka-Pärsia sõdadeni).

Suguharude rändamine ja selle tagajärjed.

Nagu juba teame, toimus II aastatuhande keskel Balkani poolsaarel põhja pool asuvate suguharude rändamine, mille tagajärjeks oli kõigepealt Kreeta riigi ja kultuuri hävimine. Sama aastatuhande lõpupoolel tuli aga uus suguharude laine põhja poolt lõuna poole. Seekord andis sellele tõuke rahvas, kes tungis oma endiselt kodumaalt Doonau madalikus praegusse Illüüriasse, tõrjudes seal asuvad traaklased ida poole ja kreeklased lõuna poole. Esimesed tungisid Traakiasse ja osa neist sealt edasi Väike-Aasiasse, kus nad arvata-vasti hävitasid hetiitide riigi. Kreeka suguharudest vallutasid tessaallased oma pärastise kodumaa Peneiose orus ja tegid endile alluvaiks (penestideks) sealsed ahhailased. Samal ajal vallutasid boiootlased maakonna, mis kandis hiljem nende nime. Seoses põhjapoolsete suguharude rändamisega lõuna poole toimus ka doorlaste tungimine Peloponnesosse. Metsiku rahva ürgjõuga vallutasid nad Argolise ja Lakoonika ja hiljem ka Messeenia ja hävitasid Mükeene riigi. Rahvaste rändamise ja kohalike elanikega segunemise tulemusena kujunesid ajaloos tuntud kreeka sugu-

harud, kes erinesid üksteisest kõigepealt keelemurdelt. Neile kõigile ühine h e l l e e n i d e nimi võeti tarvitusele alles VIII-l või isegi VII-l saj. e. Kr. Suguharude rändamine ei piirdunud Balkani poolsaarega, vaid kandus seal saartele ja meretaguseisse maadesse, pannes aluse võimsale kolonisatsiooni-liikumisele, mis heitis helleenide kultuuri seemneid kõigisse Vahemere-äärseisse maadesse Kaukaasiast kuni Hispaaniani ja Prantsusmaast kuni Egiptuseni.

Helleenide kolonisatsioon ja nende tähtsaimad asumaad.

Kreeka rahvaste väljarändamine Balkani poolsaarelt ja meretaguste maade asustamine algas juba muinasajal, umbes XIV-l saj., ja kestis kuni VI saj. e. Kr. Eriti hoogu võttis kreeklaste kolonisatsiooni-liikumine suure suguharude (resp. doorlaste) rändamise ajal, II ja I aastatuhande vahetusel. Doorlaste poolt oma kodumaalt välja tõrjutud ahhailased asustasid Väike-Aasia looderannikut ja segunesid seal teiste rahvastega, mille tagajärjel tekkiski a i o l l a s t e (s. o. kirev) suguharu. Aioollased asustasid Lesbose saare, Mütileene linnaga, ja Väike-Aasia looderanniku, Smürna linnaga. Umbes samal ajal tekkisid j o o n l a s t e asumaad Väike-Aasia läänerannikul. Neist pidasid end Ateena asunduslinnadeks Mileetos, Efesos, Fokaia ja Teos.

D o o r l a s t e kolonisatsiooni-tee kulges lõunapoolset silda mööda, Kreet ja Rhodose saare kaudu, Väike-Aasia edelarannikule, kus nad asustasid muude seas Halikarnassose sadamalinna. Eriti agaralt võtsid koloniseerimistööst osa Korintos ja Megara: esimene neist asustas Joonia mere saari ja rajas Sürakuusa linna Sit-siilia saarele, teine Bütsantsi (Byzantioni) Bosporuse väina äärde ja Herakleia Musta mere lõunarannikule (Pontosesse). Ainsaks Sparta poolt rajatud asunduslinnaks osutub Taras (praegune Taranto) Lõuna-Itaalias.

Vanima perioodi kolonisatsioon toimus õige korrapäratult. Seda teostasid oma rändamishoos põhja poolt Kreekasse tunginud rahvad või nende poolt liikvele tõrjutud kohalikud elanikud. Mida rohkem aga kolonisatsiooni-laine eemaldus kodumaast, seda enam muutus see süstemaatiliseks. Sõidud ulgumerel, kus pole igal sammul saari, nagu neid leidub Egeuse meres, nõuavad suuremat merenduslikku osavust, kui seda esines põllutöömaade elanikel, kes olid esimesed asumaade rajajad.

Sellest hoolimata, et asumaad rajati sajandite kestel mitmesuguste linnade ja suguharude poolt, samuti väga lahkuminevail põhjustel, paistab silma teatud järjekindlus või süsteem nende soetamises. Seda tuleb panna Delfi oraakli arvele, sest VIII—VI saj. oli aeg, kus midagi ei võetud ette oraaklilt nõu küsimata. Delfis oli kogutud andmeid meretaguste maade, nende rahvaste ja sealsete kreeklaste elu-olu kohta, mistõttu seal osutus võimalikuks anda kasulikke näpunäiteid ja juhtida kolonisatsiooni-voolu nii, nagu see oli üldsuse huvides kasulik.

Kui asunduslinn oli kord rajatud, muutus ta oma metropolist täiesti sõltumatuks. Viimase kodanikule osutati asunduslinnas harilikult suurt au, aga asunduslinn omalt poolt võis kindel olla, et metropol teda raskeil aegadel hätta ei jäta. Arusaadavalt olid asumaad emamaaga elavas kaubaühenduses ning muutusid emamaa tööstustooteile kasulikemaiks turgudeks.

Helleenide linnriigid ja nende liidud.

Suguharude rändamise poliitiliseks tulemuseks oli helleenide linnriikide tekkimine, mis oli mõõduandva tähtsusega Kreeka poliitilise elu kujunemisel. Muinasaeg ei tundnud veel õiget linnaelu. Linnad tekkisid alles asumaades Väike-Aasias ja emamaal seal, kus selle tekkimise aluseks osutus üksiku väiksema maa-ala püü suuremale iseseisvusele. Seetõttu muudeti mõni kindlustatud küla keskkohaks, kust valitseti tervet maakonda. Leidus maakonnas mõni linnus, siis oli loomulik selle juurde asutada ka linn, mis siis ümbritseti müüridega. Sisserännanud vallutajad, kelle arv oli sageli väiksem maa päriselanike omast, koondusid loomulikult niisugustesse keskustesse. Nende linnriikide iseloomulikeks joonteks olid sõltumatus teistest, autonoomia, ja autarkia (majanduslik eneserahuldamine). Nii moodustas iga linn (*polis*) ühes lähema ümbruskonnaga väikese omaette riigi.

Kreeka geograafilised eeldused ühelt ja linnriikide tekkimine teiselt poolt osutusid niisuguseiks tsentrifugaaljõududeks, mis tegid võimatuks helleenide ühinemise üheks suurriigiks. Seejuures olid aga võimalikud helleenidevahelised rühmitumised mitmesuguseil aluseil.

Suurim liit tekkis Peloponnesosel, Sparta sõjaväelisel juhatusel. Eialgu vallutasid doorlased ainult Eurotase oru ja mõlemad kagupoolsed poolsaared. Kui aga see maa-ala jäi neile kitsaks, siirdusid nad üle Taygetose ja alistasid endile Messeenia. Teisedki Peloponnesose riigid pidid vähehaaval tunnustama Sparta

hegemoniat, mille tulemusena Sparta ümber tekkinud Peloponnesose liit kujunes VI saj. lõpuks tugevaimaks Kreeka riikide ühenduseks.

Sel ajal, kui Kreeka mandril tekkisid mitmesuguseil aluseil väiksemad või suuremad liidud, arenes poliitiline elu asumaades ja saartel täiesti autonoomia tähe all: need olid liiga kaugel üksteisest, et võida liituda suuremaiks ühikuiks; teiselt poolt neil oli võimalus alistada lähema ümbruskonna maa-alasid ja asutada sinna enestest sõltuvaid kogukondi.

Majanduselu areng.

Tööstus. Suguharude rändamisega ja meretaguste maade koloniseerimisega hakkasid majanduslikud olud Kreekas kiiresti arenema. Kuni VII saj. oli Hellas veel põllumajanduslik maa. Kuigi tööstuse tehniline külg oli juba tugevasti arenenud, rahuldus see peamiselt ikkagi ainult koduseid või kohalikke nõudeid. Kreeka turg ujutati endiselt üle idamaiste kunstkäsitöö-toodetega ja merekaubandus oli peamiselt foiniiklaste käes.

Need asjaolud muutusid, kui Väike-Aasia läänerannikul, Traakia rannamaadel ja Propontise ümber hakkasid tekkima kreeklaste asundused. Asunikel esines hulk tarbeid, mida nende uus kodumaa ei suutnud rahuldada. Relvad ja metallriistad, kangad ja savinõud tuli sisse vedada metropolist. Isegi õli, mida kreeklasted hakkasid sel ajal rohkesti söögiks tarvitama, veeti sisse, enne kui levis õlipuude kasvatamine. Ka naabermaade harimata elanikud õppisid tarvitama kreeka põllutöösaadusi ja tööstustooteid ja seetõttu avanes viimastele laialdane turustamisvõimalus.

Egeuse mere tagused maad polnud küll looduse poolest kuigi rikkad, aga neis esinesid kõik eeldused väljaveotööstuse arenemiseks. Suured lambakarjad andsid rohkesti villa, eriti Mileetose ümbruses. Meres leidis suurel hulgal purpuritiguseid, mitmel pool oli esmajärgulise savi lademeid. Vaske leidis Euboia saarel Chalkise lähedal, millest see linn sai oma nimegi (*chalkós* = vask), samuti mägedes Korintose ja Argolise vahel. Suurenenud nõudmise rahuldamiseks tuli seda metalli ometi sisse vedada. Rauda leidis küllaldaselt määral Lakoonikas, Boiootias, Euboial ja Küklaadidel, mistõttu see metall hakkas relvade materjalina vaske välja tõrjuma. Kreeka tööstuse arenemist hoogustavalt mõjus ka tutvus naabermaa Lüüdiaga. Sealt laenati komme kanda purpurriideid ja kalleid kuldehteid kättes ja juustes. Joonia linnades õpiti juba varakult kan-

gaid punaseks värvima ja jäljendama kunstipäraseid lüüdia mustreid. Selle töösuse keskuseks muutus Mileetos. Mileetose kangad vallutasid helleenide turu kuni Itaaliani.

Emamaal kujunesid suuremaiks tööstuskeskusteks järgmised linnad: metallitööstuse alal Chalkis, tekstiilitööstuse alal Megara, keraamika alal Korintos, varustades VII ja VI saj. kestel oma vaasidega läänepoolseid asumaid, ja Ateena, kus oli isegi eriline savitööstuse linnaosa Kerameukos, mis pärast kujunes linna kaubanduslikuks ja poliitiliseks keskuseks.

Kaubandus. Idamaiste kaupadega võrreldes olid kreeka tööstustooted VII-l saj. veel tehniliselt halvemad. Kuid lihtrahva tarvitamiseks need olid küllaltki head. Vähehaaval aga tõusis nende kvaliteet, nii et nad tõrjusid turult välja foiniikia kaubad. Jäid ainult mõned eriliigid, nagu lõhnaõlid, klaasesemed ja idamaised kangad, mis ikka olid moodustanud idamaa kaupmeeste monopoli. Vaarao Psammetich I ajal avanes kreeka kaupmeestele võimalus sõlmida sidemeid Egiptuse ja Põhja-Aafrikaga, Massalia kaudu jäi nende kätte kaubandamine keltide maal ja Itaaliast nad tõrjusid VI-l saj. välja foiniikia kaupmehed. Aadria ja Musta mere äärsed maad muutusid VII-l saj. helleenide kaubanduspiirkondadeks.

Mida enam arenes merekaubandus, seda enam jäi Kreeka geograafiliste omaduste tõttu soiku maakaubandus. Tervel Kreeka mandril, välja arvatud Arkaadia ja Pindose mäestik, polnud ühtki kohta, mis oleks olnud rohkem kui ühe päevatee kaugusel merest. Asumaad aga olid kõik mere ääres. Tähtsamaiks kaubasadamaiks osutusid samad linnad, mis olid ka tööstuskeskusteks. Esikohal seisis ka siin Joonia asunduslinnad. Kreeka emamaal kujunes esmajärguliseks kaubanduskeskuseks kõigepealt Aigiina saar, mille elanikel oli osavate meresõitjate kuulsus. Et aga Aigiinal polnud ühtki asunduslinna, hakkasid temaga varsti võistlema Chalkis ja Korintos, kelle kätte koondus VI-l saj. Joonia, Aadria ja Türreni mere kaubandus. Ateena tähtsus kaubasadamana tõusis alles VI saj. lõpupoolel.

Merendus. Ühes meretaguse kaubanduse levimisega tegi edusamme ka laevaehitus. Osutus tarvilikuks soetada suuremaid kauba- ja sõjalaevu. Viimaseks otstarbeks hakati Korintos esmakordselt ehitama trieere, s. o. kolmekordsete sõudjateridadega laevu. Kaubalaevadel oli harilikult 25 sõudjat kummalgi poolel ühes reas. VII-l saj. võeti esmakordselt tarvitusele ankrud. Kreeka meremehed sõitsid merele harilikult suve lõpul ja ka siis ainult vaikse ilmaga, hoides end võimalikult ranna lähedusse. VI-l saj. hakati meresõite ette

võtma ka kogu suve ja osalt sügise kestel; talvel aga seisid meresõidud täiesti, nii et siis asumaad olid emamaast ära lõigatud. Veeteede eest hoolitseti kõigiti.

Rahandus. Kaubandusliku läbikäimise eduka arenemise eelduseks on kindel mõõtude ja kaalude süsteem. Idamail oli see süsteem juba ammu olemas ja sealt laenasid selle Joonia linnad. Siiski tuleb pidada tähtsamaks majandusliku edenemise vahendiks r a h a tarvitusele võtmist VIII-l ja VII-l saj. Rahalöömi seks tarvitati esialgu vaske ja rauda, pärast aga ka väärismetalle — kulda, hõbedat ja mõlema segu (elektroni). Raha tarvitusele võtt arenes siiski õige visalt. Isegi Ateenas hinnati veel VI saj. algul kodanike varandust viljamõõtude järgi, mis nad oma maalt said, ja maamakse tasuti veel sama sajandi lõpul natuuras.

Põllundus. Põlluharimine seisis sel sajandil majanduselus ikka veel esikohal. Poliitilisi õigusi määrati Ateenas sõltuvalt põllusaaduste kvantumist ja maaomanikud olid igal pool eesõigustatud seisundis. Maaharimises valitses õige primitiivne kahepõllu-süsteem. Kasvatati peamiselt otra, hiljem ka, eriti Väike-Aasias, nisu. Õlipuu-kasvatamine võttis vähehaaval ikka enam maad ja seda edendati isegi seadusandlikul teel. Hakati kuivatama soid, teiselt poolt aga ka võitlema põua vastu kunstliku niisutamise kaudu. Rahvaarv kasvas nii jõudsasti, et Solon keelas põllusaaduste väljaveo peale õli. Asumaade soetamine osutus tarvilikuks rahvamajanduse seisukohalt, pani aga samal ajal aluse naturaalmajapidamise asendamisele rahamajandusega. Selles seisabki käsitledava aja majanduslik edu.

Sotsiaalsed vahekorrad.

Seisuste tekkimine. Suguharude rändamise ja maade vallutamise tagajärjel olid kõikjal tekkinud s e i s u s l i k u d v a h e d, mis avaldusid eeskätt maavaldamises ja riigivalitsemises. Nii olid lood Tessaalias ja Lakoonikas, Atikas ja Argolises, kuigi igal pool erinevalt, sõltuvalt kohalikest oludest. Maa päriselanikud muutusid teoorjadeks või pidid leppima kehvemate maa-aladega.

T e s s a a l i a laial legendikul õnnestus sissetungival rahval haarata maa jõim ning muuta päriselanikud teoorjadeks (penestideks). L a k o o n i k a s said vallutajad doorlased samuti maa peremeesteks; maa anti ühesuurustes osa-

des liisuga neile kasutada. Nad ise ei elanudki oma maa peal, vaid koondusid kõik Sparta linna, mille järgi neid hüüti spartlasteks ehk spartiaatideks. Seal nad pühendusid sõjategevusele ja riigivalitsemisele. Maaharijaiks aga olid alistatud ahhailaste järglased, helooidid, kes elasid spartlastele määratud maaladel ja pidid viimaseile maksma maa kasutamise eest teatud osa põllu- ja karjasaagist. Lakoonika teise osa elanikud, kes olid doorlaste vabatahtlikult alistunud, säilitasid oma isikliku vabaduse ja elasid käsitöölisena linnades või põlluharijaina ja karjakasvatajaina mägistel maa-aladel. Need nn. perioigid pidid alluma spartlaste valitsusele ja andma neile sõja puhul abi-väge. Nende seisund polnud väga raske ja nad jäid spartlastele raskete võitluste aegadel truuks. Helooidid aga ägasid raske ikke all ja üritasid vabanemiseks korduvalt mässukatseid.

Atikas oli aegamööda välja kujunenud kolm seisust: suurmaaomanikud — eupatriiidid, väikemaapidajad — geomoorid ja käsitöölised — demiurgid. Esimesed, nagu võib näha nende nimetusest (*eu* = hea, *patér* = isa), pidasid endid kuulsate esivanemate järglasteks. Geomoorid elasid kas eupatriiidide maa peal, makstes neile $\frac{1}{6}$ põllusaagist, või iseseisvate põllupidajatena omal, aga väikesel ja kehväl maalapil. Sõltuvalt elukohast ja elukutselt kujunes Atikas veel kolm sotsiaalset kihti, mis osalt langesid ühte eespool nimetatud seisustega: viljarikkal loodepoolsel tasandikul — pedioonil (*pedion*) — elasid jõukad maaomanikud, sadamarikkail mereäärseil maaladel — paraalial (*paralia*) — käsitöölised ja kaubitsejad ning keha, kivise maapinnaga kirdeosas — diakrias (*diakria*) väikepõllupidajad. Nendest sotsiaal-territoriaalseist kihtidest arenesid Ateenas ka poliitilised erakonnad: esimesed olid oligarhiliste kalduvustega vanameelsed, teised — uuenduste pooldajad edumeelsed, kolmandad — revolutsiooniliste kalduvustega radikaalid.

Kõrgeim seltskonnakiht eraldus oma elukutselt ja eluviisidelt alamaist kihtidest. Nagu Spartas, nii koondus aadel teisteski riikides pealinna. Seal oldi organiseerunud ringidesse, kus veedeti suurem osa ajast koos teiste omasugustega eeskätt sõjaväelistes harjutustes. Kodu ja perekonna osatähtsus bioloogilise ja majandusliku ühikuna oli minimaalne. Spartlane ei elanud endale ega oma perekonnale, vaid riigile ja oma seisusele. Ka teistes riikides olid aadlisoost meeskodanikud organiseeritud ringide kaupa, kus samuti harjutati ja võisteldi jõus, osavuses ja kunstides. Süsteemiks kujunenud võistluste ülesandeks oli tõsta üksikisiku võimeid kõigil aladel. Parimate tulemuste saavutamiseks tehti au oma ringile ja austati jumalaid, kelle kaitse all ring seisis. Aega, mis jäi üle riigivalitsemistööst ja sõjalistest harjutustest, kasutas helleenide linnriikide aadel vaimsete väärtuste loomiseks, mis hiljem said kogu rahva omandiks.

Asumaade rajamine ja kaubanduse-tööstuse arenemine avaldas mõju kõigi seisuste olukorrasse. Suurmaaomanike seisund paranes veelgi seetõttu, et ka suurkaubandus siirdus nende kätte. Eriti näeme seda Korintoses. Spartas aga hoidus aadel niisugusest tegevusest täiesti. Atikaski siirdus osa aadlist äritegevusele, kuid siin võttis ka osa lihtrahvast, deemosest, osa uutest majanduslikest üritustest, peamiselt tööstusest (näit. keraamika), tõustes seekaudu heale majanduslikule järjele. Nii kerkis siin eupatriidide kõrvale deemosest pärinev jõukas kiht.

Kahjulikuks aga osutus üleminek naturaalmajapidamiselt rahamajandusele ja kapitalismi tekkimine väikepõllupidajatele. Põllusaaduste sissevedu asumaadest viis viljahinnad alla. Väikemaapidaja ei saanud suurmaapidajatega võistelda ja sattus võlgadesse. Seetõttu ta kaotas oma maa või isegi oma vabaduse võlasaldajale, kes võis teda müüa orjana võõrsile.

Seisustevaheline võitlus. Need majanduselu arengu tulemusena tekkinud muudatused kutsusid esile seisustevahelise võitluse. Ühelt poolt ei tahtnud jõukas kodanlik kiht end enam painutada aadli valitsuse alla, sest viimane talitas riigivalitsemises ja kohtumõistmises harjunud kommete ja traditsioonide kohaselt ega suutnud või ei tahtnud arvestada uue klassi huve. Teiselt poolt nõudis kehvem deemos radikaalsemaid uuendusi oma seisundi parandamiseks. Esimeses järjekorras tunti vajadust seaduste kirjapanemise järele, mis oleksid seadnud kodanike õigused, kohused ja vahekorrad kindlale alusele. Selle vajaduse rahuldamiseks algaski VII-l saj. helleenide riikides seadusandlus. Need esimesed seadused sisaldavad eeskätt kriminaal- ja tsiviilõiguslikke norme, korraldavad äritegevuse alal tekkinud vahekordi, puudutavad aga ka riigi valitsemise viisi.

Seadusandluse tähtsus seisab selles, et karistuste määramine ja vahekordade lahendamine, mis seni sõltusid aadlisoost kohtuniku äranägemisest või kombeõiguse tõlgitsemisest, olid nüüd kindlaks määratud ja teatavaks tehtud. Need seadused olid aga õige karmid, samuti kaitsesid nad kõrgema ning jõukama kihi huve. Valjud võlaseadused jäid neis kehtima. Et nad seetõttu pakusid kehvemale deemosele õige vähe paremusi, algas VI-l saj. seisuste võitluse teine periood, võitlus maa ja valitsemisõiguse pärast.

Spartas lahendati maapuudus sel teel, et vallutati Taygetose taga asetsev naabermaa Messeenia, mille elanikud muudeti helootideks. Ateenas läksid vahekorrad niivõrd teravaks, et asi ähvardas minna revolutsioonini. Seisukorra lahendamine usaldati Solonile, kes teostas seda õige radikaalsel viisil: kõik seniajani tehtud võlad tühistati, maad ja isikuvabadus, mis olid panditud võlausaldajaile, lunastati sellest koormast ja keelati tulevikus laenuandmine isikuvabaduse kindlustusel. Seda a. 594 teostatud uuendust nimetati *seisáchteia*'ks, s. o. koormuste maharaputamiseks. See iseenesest väga radikaalne uuendus ei rahuldanud aga ei eupatriide ega ka deemost. Esimesed jäid neile endiste seadustega kindlustatud varandusest ilma, teised said küll võlakoormast lahti, aga ainult seks korraks. Jõukam deemos ei saanud sellest ülepea kasu. Seepärast nõudis vahekordade parandamine veel teisi, riigivalitsemise korraldusse puutuvaid uuendusi.

Riigikorraldus helleenide riikides.

Aristokraatlik vabariik. Esimese aastatuhande esimesel poolel kadus helleenide riikides vähehaaval kuningate võim, asumaades Väike-Aasias juba VIII-l saj., Arkaadias VII saj. lõpul, Argolises alles Kreeka-Pärsia sõdade ajal. Spartas jäi kuningavõim küll püsima, aga ühe kuninga kõrvale seati veel teine, mistõttu algas alaline võistlus mõlema vahel ja vastastikune kontroll ning tegevuse piiramine. Endised võimupiirid jäid kuningaile ainult sõjas, rahuajal olid neil üksnes mõningad au-õigused; eriti pidulikult toimusid nende matused. Kuningate sissetulekud koosnesid suuremate (teistega võrreldes) mõisade tuludest ja jumalaile toodavate ohvrite osadest. Kuningate võimu piirasid Spartas veel kolm organit: 1) vanameeste (gerontide) nõukogu ehk *gerusia*, mis koosnes 28 liikmest, kes pidid olema vähemalt 60 a. vanad, 2) rahvaüksus ehk *ekklesia*, mis tuli kokku üks kord kuus geruusia otsuste heakskiitmiseks tähtsamais küsimustes, 3) viiest liikmest koosnev *eforide* kolleegium, kes rahva poolt üheks aastaks valituna juhtis riigi igapäevast elu. Et nimetatud organeist võtsid osa ainult spartlased, s. o. eesõigustatud seisus, osutub Sparta riigikorraldus aristokraatlikuks.

Teistes helleenide riikides kadus kuningate ainuvalitsus. Suuremate poliitiliste liitude tekkimisega ja majanduselu arenemisega muutusid kuningate funktsioonid keerulisemaks, mistõttu hakati neile valima abilisi üksikute ülesannete täitmiseks, muidugi ainult aadlike hulgast. Nii valiti Ateenas arhondid administratiiv- ja kohtuasjade korraldajaks ja polemarch väejuhiks. Kuningaile jäid esialgu ainult preestri funktsioonid, kuni ka neid hakati panema valitud ametnike peale. Kõik valitud riigijuhid olid esialgu eluaegsed, pärast hakati neid valima tähtajaliselt, harilikult üheks aastaks. Ateenas tõusis VII-l saj. valitud arhontide arv 9-ni. Ametiaja täitmise järel nad said nõukogu — areopagi liikmeks. Viimane oli nii seadusiandev kui ka kohtumõistev organ ja tema käes oli kogu riigielu järelevalve ja juhtimine.

Nii muutusid VIII ja VI saj. vahel helleenide riigid vähehaaval aristokraatlikeks vabariikideks, kus valitsus oli suurte eesõigustega varustatud seisuste käes, mille liikmed end pidasid parimaiks (*áristoi*) rahva hulgas. Mõnel pool, nagu Korintoses, ei kuulunud võim tervele seisusele, vaid ainult ühele perekonnale, tekitades seega oligarchia (s. o. väheste valitsuse). Säärase olukorraga ei tahtnud leppida kõigepealt kaubanduse- ja tööstuse arenemisel jõukaks läinud osa deemosest, kes esines uuenduste nõudmisega. Solon, kes oma *seisachteia* kaudu oli parandanud alama kihi seisundit, tuli vastu jõukamale kihile. Ta viis läbi rahva jaotamise varanduse järgi nelja klassi ja vastavalt varandusele määras ka kodanike õigused ja kohused, arvestamata nende päritolu.

Soloni poliitiliste uuenduste tähtsus oli enam põhimõtteline kui tegelik: deemosele avanes küll juurdepääs valitsusorganeisse, aga et suurmaaomanikeks olid ainult aadlikud, siis jäid tegelikult kõrge-
mad organid ikka ainult nende kätte (põllumajandusliku tsensuse tõttu). Sellest hoolimata langes nüüd ülepääsmatu vahesein, mis oli jaotanud rahva kahte vaenulisse leeri. Ka deemosest pärinev kodanik pääses nüüd riiki valitsema, kui tal korda läks oma hool-
suse või õnne tõttu rikkaks saada. Teiselt poolt aga kaotas aadlik varem talle päritoluga antud poliitilised eesõigused. Sellega astus Solon esimese sammu Ateena riigikorralduse demokratiseerimiseks.

Türannivalitsus. Soloni uuendused ei rahuldanud täielikult ühtki seisust. Peapõhjuseks oli see, et poliitiliste õiguste kasutamise ulatus jäi endiselt sõltuvaks maaomandist. Kuid kaugemale minna rahulike uuendustega osutus võimatuks. Seda võis teha ainult revolutsioonilisel teel. Analoogilist olukorda esines teisteski linnriikides. Rahulolematu suurmaaomanike eesõigustega kutsus igal pool esile revolutsioonilise meeoleu, milleks andsid harilikult tõuke omavahelised tülid valitsevas rahvakihis. See, kes jäi omavahelises võistluses alla, otsis poolehoidu alama rahva juures; auahned aristokraadid astusid rahulolematute masside etteotsa ja viisid neid võitlusse oma seisuskaaslaste vastu. Mitte alati ei õnnestunud võitlus; kuid katseid korraldati seni, kuni võit oli saavutatud, ja siis algasid igasugused tagakiusamised, surmaotsused, maalt välja saatmised ja varanduste konfiskeerimised. Aga ka aristokraatia ei jäänud midagi võlgu oma vastastele, kui võit jäi tema kätte. Rahvamasside ebaküpsuse tõttu ei toonud aristokraatia kukutamine endaga kaasa esialgu demokraatlikku valitsusviisi, vaid diktatuurilise korra. Võidurikas demos andis oma juhtidele piiramatut võimu, mille kaudu loodeti aristokraatiast lõplikult vabaneda. Ometi ei sõندانud ükski võimule pääsenu endale kuninga nime võtta. Kaasaeglased nimetasid neid monarhideks või türannideks. Viimasel sõnal polnud siis veel praegust halba tähendust.

Türannid ise püüdsid säilitada vabariikliku korra vorme, nõutades endale rahvalt kõrgeima sõjaväelise võimu kas eluaegselt või ajutiselt, kusjuures viimasel korral seda võimu tähtaja möödumisel harilikult pikendati. See andis türannidele võimaluse pidada enda kaitseks sõjaväge ja võtta oma võimusesse linna kindlus. Samal ajal aga püüdsid türannidki võita rahva poolehoidu oma tegevusega riigi, eriti aga alama kihi kasuks. Suurem osa türanne olid haritud inimesed ja hoolitsesid ka kultuuriliste ürituste eest. Nad korraldasid hiilgavaid pidusid rahvale meeldivate mängudega. Nad püstitasid templeid ja teisi avalikke hooneid, ehitasid teid ja veevärke. Kunsti aitas edendada türannide õukonnas harrastatav toredus. Ka kirjanikke püüti tõmmata endale lähemale ja muretseda neile elamisvõimalusi. Samuti leidsid türannide poolt korraldamist usundi alale kuuluvad kultused, eriti need kultused, mis olid seotud alama rahva töö ja tegevusega ja nüüd tõsteti riigikultuseks. Türannide peateeneks aga jääb alama rahva olukorra parandamine nende varustamise kaudu maaga ja riikliku krediidiga.

Türannia osutus domineerivaks valitsusvormiks helleenide riikides VI-I sajandil. Ateenas kasutas Soloni sugulane Peisistras-

to s alama rahva rahulolematust ja valitsevate kihtide omavahelisi tülisid ning haaras kehvima kihi kaasabil võimu. Ta parandas talupoegade-rentnike seisundit, muutis Dionysose kultuse riigikultuseks, samuti hakkas korraldama suurejoonelisi pidustusi, nn. panateenaiasid, Pallas Athena auks ja laskis kirja panna Homerose lugulaulud. Tema tegevuse hiilgavaimaks küljeks aga osutus välispoliitika. Ta määras suuna Ateena pärastisele koloniaalpoliitikale ja pani aluse oma kodulinna merevõimule.

Demokraatia algus. Peisistratose populaarsus oli nii suur, et pärast ta surma ta pojad Hippias ja Hipparchos võisid pärida takistamatult isa võimu. Kuid nad ei suutnud kuigi kaua valitseda. Hipparchos tapeti vastasrindlaste poolt ja Hippias, kes muutus seetõttu hirmuvalitsejaks, kaotas poolehoiu. Paraalia juhid Alkmeoniidid kogusid endi ümber kõik rahulolematud ja ajasid Sparta abiga ja Delfi oraakli heakskiitmisel a. 510 Hippiaase Ateenast välja. Alkmeoniidide juht Kleisthenes pani kehtima uue riigikorralduse demokraatlikul alusel, kaotades teravad vahed pediioni, paraalia ja diakria vahel. Sellel alusel arenes Ateenas V-l saj. täielik demokraatlik kord.

Peisistratiidide kukutamiselega lõppes türannia Kreeka emamaal. Väike-Aasias säilis türannivalitsus veel esialgu pärslaste kaasabil. Sitsiilias see tõusis küll VI saj. lõpul haripunktini, aga mõnikümmend aastat hiljem langes sealgi. Helleenid olid kord ainuvalitsuslikust korrast üle kasvanud ja selle iganenud riigivormi restaureerimine osutus võimatuks. Türannia tähtsus Kreeka ajaloos seisab selles, et selle abil õnnestus lõplikult hävitada aristokraatia resp. oligarhia.

Helleenide vaimne kultuur.

Majanduselu areng helleenide riikides lõi eeldused ka vaimse kultuuri arenemisele, millele sotsiaalsed vahekorrad ja ühiskondlik kord andsid teatud suuna. Rahva maailmavaade avaldus kõigepealt usundis, see aga omalt poolt mõjutas teiste vaimuelu avalduste — kirjanduse, teaduse ja kunsti — arenemist.

Usundi areng ja usulised kultused. Aeg, mis järgnes doorlaste rändamisele, oli kreeka usundi lõpliku kujunemise ajaks nii usu- lise maailmavaate ja sellele rajatud müütide kui ka kultuse alal.

Ei varem ega hiljem pole kreeklastel usund nii suurt osa etendanud ühiskondlikus elus ja kultuurilistes üritustes. Olles rajatud animatismile kui tõekspidamisele hingestatud jõudude olemasolust looduse ja inimelu nähtustes, arenes helleenide usund sõltuvalt suguharude päritolust, nende rändamisest, maastikust, loodusest ja rahva tööst.

Nägime varem, et kreeklaste vaated loodusele ja loodusnähtustele kajastusid nende usulistest tõekspidamistes. Need tõekspidamised olid enam-vähem välja kujunenud juba esimese aastatuhande algul ja avaldunud Homerose lugulauludes. Loodusest aga oli sõltuv inimese töö ja tegevus ning see tõttu osutusid jumalad kui loodusjõudude haldjad ka vastavate elukutsete kaitsjaks: *Artemis* küttide, *Hermes* karjaste, *Poseidon* meremeeste, *Hephaistos* seppade kaitsjaks jne. Zeusi kõrval, keda taevanähtuste üldhaldjana ja jumalate kuningana austati igal pool ja kelle auks korraldati temale pühendatud Olümpia linnas ülemaailisi ning üldrahvuslikke pidustusi (alates a. 776 iga nelja aasta tagant), austati igas maakonnas vastavalt selle loodusele ja sellest sõltuvale rahva tööle teatud erilisi jumalaid. Nii austati Arkaadias eriti *Hermest*, Lemnose saarel (seal leiduvate vulkaanide tõttu) — *Hephaistost*, Korintoses — *Poseidonit*. Ka olid igal suguharul oma kaitsejumalad, kelle kultuse suguharud tõid endaga kaasa uuele maale siirdumisel. Nii oli sõjakate ning kangelasmeelsete doorlaste suguharu jumalaks *Herakles*; viimast austati eriti ka Spartas ja doorlaste asumaades, mistõttu nende linnade nimena esineb korduvalt *Herakleia* (Musta mere ääres, Lõuna-Itaalias). Suguharude rändamised ja segunemised aitasid mitmekesistada usulist kultust ja arendada usulisi müüte. Kui Lemnose saarele, mille jumalaks oli *Hephaistos*, tulid asunikud *Orchomenosest*, kus austati *Charist*, tekkis siin müüt *Hephaistose* ja *Charise* abieluvahekorra-
st. Müüte jumalaist aitasid luua laulikud, kes rännates ühest kohast teise tutvusid kohalike jumalate ja nende kultusega. Nende mütoloogilisi sepitsusi süstematiseeris *Hesiodos*, kes oma eeposes „*Theogonia*“ lõi üldlevinud jutud jumalate päritolust ja perekondlikest vahekordadest. Kunstnikud aga raiusid hilisemal ajal müütides iseloomustatud jumalate tüübid kivisse ja aitasid sellega anda neist lõplikke kujutlusi.

Rändamised ja koloniseerimised aitasid rikastada kreeka usundit. Kui asunikud võtsid asumaadesse kaasa oma kodused jumalad, siis ümberpöörduvalt toodi võõrsilt ka uusi kultusi ema- maale. Üksikute tööalade eristumise ja töösuse arenemise, samuti vastavate rahvakihtide mõjule pääsemise tõttu omandasid mõned seni vähem tuntud jumalad suurema tähtsuse ja hakkasid avaldama mõju nii poliitilise kui ka kultuurilise elu arenemisse. Tähtsaimad nende hulgas olid *Apollo* — päikese ja valguse jumal, vaimse loomingu, teaduse ja kunsti kaitsja, kellele olid neil aladel abiks *9 muusat*, *Demeter* — viljakandva maa ja põlluharimise jumalatar, *Dionysos* — õite ja puuvilja, eriti viinapuu jumal.

Kreeka kirjanduse alged. Ühiskondlik elu ja usulised üritused panid aluse neile vaimse kultuuri avaldustele, mis seisid *muusade* kaitse all ja mida nimetatakse ka muusilisteks kunstideks. Oma algastmel moodustasid need ühise, lahutamatu terviku, nn. *horeia*, mis koosnes kolmest osast hingeliste elamuste väljendamise vahendite järgi: sõna, heli ja liigutus. Nende väljendus- vahendite eristumisel arenes esimesest luule, mis edaspidisel eristu- misel veel jagunes alaliikidesse, teisest muusika, kolmandast tants*).

Kunst väljendada mõtteid ja elamusi liigutustes ja miimikas kuulub vanimate kunstide hulka. *See oli ka helleenide juures vara- kult arenenud ning kõrgesti hinnatud. Seda õpetati koolides ja tar- vitati usulis toiminguis. Liigutuskunst, millest arenes välja tants ja millest annavad meile mõnesuguse kujutluse joonistused vaasidel, käis käsikäes muusikaga.

Helleenid tundsid nii instrumentaal- kui ka vokaalmuusikat. Muusikariistadena tarvitati poognata keelpille — kitarat, forminksit ja lüürat ja puhkpille — oboetaolist aulost ja karjaste mitmevilelist

*) Ülevaate muusiliste kunstide eristumisest horeia ühisest kannust annab järgmine tabel:

horeia										
heli		sõna						liigutus		
luule										
proosa										
muusika	eepos	lüürika	draama	filosoofia			ajalugu	ilukõne		
Euterpe	Kalliope	Erato	tragöödia	komöödia	Thaleia	Urania	Kleio	Polyhymnia	Terpsichore	

sürinksit ehk paaniflööti. Lüüra oli tarvitusel Apolloni kultuses, aulos Dionysose omas. Esiialgu tarvitati instrumentaalmuusikat ainult laulu saateks, pärast aga kujunes see iseseisvaks kunstiharuks. Vo-kaalmuusika arenes sõltuvalt eepilisest ja lüürilisest luulest. Et kunst väljendada oma mõtteid sõnades jäädvustas end kirja abil, on meil säilinud selle kohta palju rohkem andmeid kui heli- ja liigutuskunsti kohta.

mit eepos ja lüürilise

E e p o s osutub kronoloogiliselt vanimaks luulevormiks. Sugu-harude rändamise ja sellega ühenduses olevate sõdade ajastu jättis rahva mälestusse palju lugusid võitlustest ja kangelastegudest. Need andsid rohket ainekku eepilistele laulikuile, a o i d i d e l e, kes olid suures lugupidamises kuningakodades, kus nad pidustuste ja söömingute puhul laulsid forminksi saatel kas nende endi või nende eelkäijate poolt koostatud lugusid. Nii on tekkinud ka H o - m e r o s e l e (IX-l saj.) omistatud „Ilias“ ja „Odüsseia“. Nende lugulaulude suur menu tiivustas laulikuid ka teiste proosamüütide poeetilisele ümbertöötamisele. Selle tulemuseks oli terve eeposte kogu. Joonia asumaadest, kus Homeroose lugulaulud tekkisid, kandusid need ka emamaale ja sealt läänepoolseisse asumaadesse. Siin deklameeriti neid pühade puhul turuplatsidel, rändavate laulikute, nn. r a p s o o d i d e poolt. Nii sai nende sisu ülemaaliselt tuttavaks ja nende värsimõõt, heksameeter, muutus nii eepilise luule kui ka igasuguse jäädvustamiseks määratud sõnastuse vormiks, nagu Delfi oraakli vastustes, Tyrtaiose seadustes Spartas, jne.

Pärast Homeroose lugulaulude tekkimist, rööbiti nendega alustatud h e r o i l i s e eepose edaspidise kujunemisega, hakkasid are-nema ka eepose teised liigid — d i d a k t i l i n e ehk õpetuslik ja g e n e a l o o g i l i n e ehk põlvnemisloline eepos. Mõlema vii-mase liigi loojaks oli H e s i o d o s, kes elas umb. 700 a. e. Kr.

Järgnev poliitiliste võitluste ja usulise tõusu ajastu andis tõuke lüürika arenemisele. Selle luulevormi nimetus on tule-tatud lüürast, s. o. muusikariistast, mille saatel kanti ette suurem osa selle vormi luuletusi. Lüürika kodumaaks olid aiollaste asumaad, peamiselt Mütileene linn Lesbose saarel VI-l saj. e. Kr., kus selle luulevormi esindajaiks olid A l k a i o s, S a p p h o ja A n a k r e o n.

Suurimaks edusammuks muusiliste kunstide alal tuleb pidada k o o r i l a u l u tekkimist, mis toimus VII-l ja eriti VI-l saj. seoses

usulise kultuse mitmekesisumisega. Koorilaulu kanti ette avalikel pidustustel kooride poolt muusika saatel ühes vastavate tantsudega. Koorilaulude sisuks olid kiidulaulud jumalaile või suurtele meestele, võitjaile Olümpia mängudes või sõdades. Jumaluste auks koostatud koorilauludest olid tähtsaimad paianid Apolloni, ja mibid Demeteri ja ditürambid Dionysose auks. Viimaseis esines koori kõrval koori juht, kes koorilaulude vaheajal esitas mingi müüdi, mis oli seoses Dionysosega. Sellest koori ja koorijuhi esinemiste vahelduvusest nähtub ditürambide dramaatiline element, mis suurenes veelgi seetõttu, et sikunahkadesse riietunud koor kujutas Dionysose saatjaid saatüreid. Seepärast hakatigi ditürambe nende edaspidises arenemiskäigus nimetama tragöödiateks ehk sikulauludeks. Nende lõplik kujunemine iseseisvaks luulevormiks toimus juba V-l sajandil.

Kreeka sõnakunsti õnnestus jäädvustada tulevastele põlvedele paremate tagajärgedega kui heli- ja liigutuskunsti, sest siin osutus võimalikuks kasutada kirja. Kreeka tähestik on laenatud Süüria semiitidelt, arvatavasti foiniiklastest kaupmeeste kaudu. Helleenid töötasid selle tähestiku oma keele häälikute kohaselt ümber. Semii-tide tähestikus olid märgid ainult umbhäälikute jaoks, helleenid aga hakkasid neid tarvitama ka täishäälikute märkimiseks. Seega panid kreeklased esimestena aluse täielikule foneetilisele kirjaviisile. Kreeklastelt laenasid selle kirja roomlased ja viimaste kaudu see levis teistegi Euroopa rahvaste seas.

rahva **Filosoofia alged.** Kreeka filosoofia sai nagu mitmed teisedki vaimuelu avalduste alad alguse asumaades Väike-Aasias. Seal tutvusid kreeklased Idamaa rahvaste teadusega ja said esimese ergutuse teaduslike probleemide uurimiseks ja lahendamiseks. Ent kuna Idamaa rahvad tundsid huvi teaduslike küsimuste vastu ainult praktiliselt seisukohalt, mistõttu iga teadus sai neil rakendusteaduse iseloomu, omandas Kreekas teadus abstraktse mõtlemise ja teoreetilise käsitlemise suuna. Sellest ongi alguse ja oma tüüpilise iseloomu saanud kreeka filosoofia, ja nimelt Joonia linnades VI-l saj. e. Kr.

Esimesed mõtteteadlased püüdsid lahendada maailma ja elu tekkimise küsimust, otsides seletuseks mingisugust algainet või -jõudu. Thales (elas VI saj. l-l poolel, pärit Mileetosest), kes oma rändamistel oli tutvunud egiptlaste

matemaatikaga ja babüloonlaste astronoomiaga, pidas selleks algaineks vett kui elu ja toitumise allikat. Vesi võib muutuda auruks ja jääks, samuti ta peaks võima muutuda ka kiviks, taimeks ja loomaks. Thalese kaasaeglane ning kaasmaalane Anaximandros ei defineerinud algainet lähemalt, vaid nimetas seda piiritlematuks (*ápeiron*), millest kõik loodus tekib ja kuhu kõik asjad taas kaovad. Sellest algollusest tekkis soojus ja külmus, mis omakorda moodustasid vee. Maa kujunes tihenenud veest ja koosnes algselt mudast; mudast aga tekkisid elusolendid: esmalt taimed ja loomad, hiljem ka inimene. Oma õpetusega pani juba Anaximandros aluse arenemise ja hävimatu materia mõistele.

Anaximenes (VI-l saj.) pidas õhku kõigi asjade tekitajaks ja elunähtuste põhjustajaks. Õhk muutub hõrenemise kaudu tuleks ja tihenemise kaudu kindlaks kehaks. Herakleitos Efesosest (umb. 540—480 e. Kr.) õpetas, et ei ole olemas midagi püsivat, vaid ainult muutlik saamine. Miski ei püsi, kõik muutub, kõik voolab. Saamise olemust ta nägi tules. Põlemine, üleminek ühest seisundist teise on elu seadus. Tulest saab kõik, tulle pöördub kõik jälle tagasi. Kogu saamine allub maailma mõistusele (*logos*). Empedoklese (V-l saj.) järgi koosnevad kõik loodusesemed neljast elemendist: maast, veest, õhust ja tulest. Need elemendid on igavesed, muutlikud on ainult vahekorrad. Elemente kehadeks ühendav jõud on armastus; jõud, mis samu elemente kehadel lagunemisel üksteisest eraldab, on vihkamine.

Nimetatud mõtteteadlased tundsid huvi ka maailma kuju vastu. Anaximandros, kes koostas esimese maakaardi, kujutles maad lameda silindrina, mis hõljab kerakujulises kosmoses. Teda ületas aga kaugelt oma kosmogoonilise õpetusega Pythagoras (VI-l saj.) Samosest. Põgenenud türanni Polykratese ajal oma kodulinnast, võttis ta vastu kutse ilmuda Krotoni linna, kus ta rajas eetilise-religioosse koolkonna ja juhtis kogu linna elu oma õpetuse põhimõtteil. Kasvatusevahendina ta tarvitas muusikat ja korraldades katseid monohordiga, avastas akustika-seaduse ja intervallide-teooria. Sellest ta järeldas, et arvude suhted on kogu maailma ehituse aluseks. Töötades arvuteaduse, geomeetria ja kosmograafia alal, jõudis ta otsusele, et terve maailm moodustab harmoonilise kosmilise lüüra, mille keskel on maa; viimase ümber teatud kauguses tiirlevad planeedid. Pythagoras viis oma arvude-müstitsismi ka orfismi õpetusse hingest ja ühendas Itaalias levinud orfistlikud sektid üheks usulis-politiliseks organisatsiooniks. Selle aristokraatliku iseloomuga organisatsiooni kaudu ta valitses Krotonis, tõstes selle linna võimu ja kuulsuse kõrgele järjele.

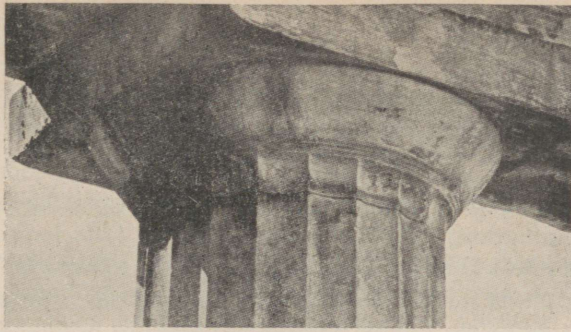
ainult siinval
Kujutava kunsti alged. Analoogiliselt muusiliste kunstidega sai helleenidel ka kujutav kunst alguse usulise kultuse tarviduste rahuldamisest. Endised kuningate lossid muutusid varemeiks ja enne kui uued suuremad riigid ja nende linnad jõudsid välja kuju-

neda, kadus kuningavõim ja ühes sellega ilmlik arhitektuur koos vastava skulptuuri ja maaliga. Samal ajal hakkas aga usuline kultus ikka suuremat osa etendama ühiskondlikus elus. Apolloni kultuses osutus tarvilikuks võtta tarvitusele *templid*, mis asjaolu panigi aluse sakraalse arhitektuuri põhivormide kujunemisele.

Algeline tempel oli väike neljanurgeline ehitis, nn. tsella (lad. *cella*, kr. *naós*), milles seisis jumalakuju, ilma akendeta ja kitsa uksega idaküljel. Tsella pikkusmüürid ulatusid ette- ja tahapoole, moodustades seega templile väikese lahtise ees- ja tagakoja. Etteulatuva katuse toeks hakati tarvitama sambaid, mida ehitati esialgu ees- ja tagakoja ette, pärast aga ümber terve hoone. Tähtsaimaks arhitektooniliseks osaks osutus templi esikülg (fassaad), mis koosnes järgmistest osadest: 1) stülobaat ehk põrand, mis koosnes kolmest üksteise peale asetatud pinnast; 2) sambad, harilikult 4—6, mis kasvasid nagu puud stülobaadist, peenenesid ülal ja lõppesid kapiteeliga; sammastele olid sisse lõigatud vertikaalsed sooned (kannelüürid); 3) kolmest osast koosnev talastik: sammastele toetuv põikpalk ehk arhitraav, reljeefidega kaunistatud friis ja sellele toetuv karniis; 4) frontoon (viil), kolmenurgeline tasapind karniisi ja katuse servade vahel.

Kirjeldatud fassaadil arenesid üksikuis maakonnis väikesed erinevused, mille tõttu tehaksegi vahet kolme kreeka stiili vahel. *Doria* stiili sambad kasvavad vahetult stülobaadist ja peenenevad ülal tugevasti; friis on jaotatud osadesse (metoobid ja triglüüfid) ja kaunistatud reljeefidega; frontoon on täidetud mitmesuguses asendis olevate reljeefkujude kompositsiooniga. *Jonia* stiili sammad on saledam; ta ei toetu vahetult stülobaadile, vaid erilisele alusele, kannelüüride servad on nürid. Kapiteel on ilustatud spiraalsete figuarki-*taoliste* keerdudega nurkadel, nn. voluutidega. Arhitraav koosneb kolmest paralleelsest pinnast ja friis on sile, ilma ilustisteta. Kolmas, *koriintose* stiil erineb joonia omast ainult selle poolest, et kapiteeli moodustavad akantuse lehed ja varred.

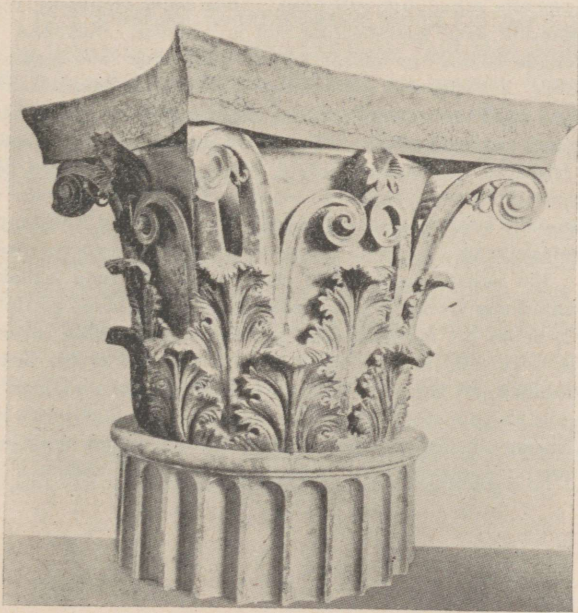
Kreeka templid ehitati esialgu puust, siis paekivist ja viimaks marmorist. VI-l saj. kattus kogu Kreeka templitega. Kui mõni jumal kujunes teatud kohas ülemaaliseks austamisobjektiks, siis anti ka ta templile suuremad mõõted ja toredam välimus. Säärased

Dooria kapiteel.

Joonia kapiteel.

Korintose kapiteel.

templid olid Zeusi oma Olümpias, Apolloni oma Delfis ja Demeteri oma Eleusises. Suurimad templid püstitati alles V-l ja IV-l sajandil.

Skulptuur arenes käsikäes arhitektuuriga. Vajadus tähistada jumala viibimist templis pani aluse ümarplastiliste kujude (statuaar-skulptuuride) valmistamisele. Vajadus täita templite friise ja frontoone andis tõuke reljeefide raiumisele. Arvamine, et jumal võib end ilmutada inimestele ainult laitmatu ilusas kehas, sundis skulptoreid tarvitusele võtma parimat materjali ja hoolikalt tundma õppima inimkeha. Kui esimesed kujud valmistati puust või savist või pehmest lubjakivist, siis siirduti kujuraiumise tehnika arenedes varakult marmorile, mida Kreekas võis leida väga mitmesuguseis varjundeis, nagu Pentelikoni mäestikus Atikas, eriti aga Parose, Naksose ja Chiose saarel. Inimkeha ehitust, selle liigutusi, musklija ilmemaingu peenusi võis skulptor jälgida aristokraatliku Kreeka harjutusväljadel — palestratel ja gümnaasionides, samuti pidumängudel. Nii sai kuulus kreeka skulptuur alguse, täiuslikkuseni aga arenes ta V-l ja IV-l sajandil.

Maalikunst seisis Kreekas skulptuurile väga lähedal. See oli rohkem vormi- kui värvikunst. Uhes muinasaja lossidega kadusid ka nende freskomaalid. X—VI saj. oli maalikunst kui vaaside kaunistamise vahend seotud eeskätt keraamikaga. Vaaside valmistamine, neile ülesannetekohase ja kauni kuju andmine oli juba omaette rakenduskunsti haru. Selle najal arenes nii tootmiskohade kui ka sajandite järgi vaasimaalide stiil ja tehnika. Mückeene stiil oma fantastiliste loomade kujutistega hakkas X-l saj. kaduma ja selle asemele tuli nn. geomeetriline stiil. Ilustistena tarvitati siin geomeetrilisi ornamente, meandreid, ringe ja siksakilisi jooni, mis maaliti pruuni värviga otseselt savivärvilisele foonile. VII-l saj. kujunes vaasimaalis välja joonia stiil, mille iseärasuseks olid Aasia rahvailt laenatud idamaised motiivid, nagu flinksid, sireenid, lõvid, lootslilled ja palmetid. Samal sajandil muutus keraamatööstuse keskuseks Korintos, kus ka välja kujunes oma stiil, mida iseloomustavad friisidena maalitud inimeste ja loomade read. VI-l saj. Soloni ajal nihkus Ateena keraamatööstuses esikohale. Siin hakati vaase katma punase värviga ning sellele foonile musta lakiga joonistama loomade ja inimeste siluette, kusjuures naiste kehaosad värviti valgeks. Selles nn. mustakujulises stiilis tarvitati maalide siuks steene muistendest ja eeposest, mis tol ajal omandas Ateenas erilise populaarsuse. VI saj. teisel poolel kaeti vaasi pind musta lakiga, ainult kujud jäeti punaseks; sellega sai alguse nn. punasekujuline stiil. Kui varem kujud olid joonistatud primitiivselt ja saamatult, siis osutavad punasekujulised vaasid head joonistamistehnikat ja kompositsioonivõimet. Selles stiilis jõudis vaasimaal oma hari-punktile.

KREEKA UUS-AEG

(Kreeka-Pärsia sõdadest Aleksander Suureni).

Välispoliitilised sündmused V-I ja IV-I sajandil ja nende osatähtsus.

Kreeka-Pärsia sõjad. Kuni V saj. alguseni kuulus juhtiv osa Kreeka majanduslikus, ühiskondlikus ja kultuurilises elus mitte Päriskreekale, vaid asumaadele Väike-Aasias, Sitsiilias ja Itaalias. Viimased asusid küll arenemiseks soodsais tingimustes, olid aga kaitseta oma tagamaade vastu. Sitsiilias oli neil alaline vaenlane ja võistleja Kartaago näol, Itaalias hakkas kasvama noor Rooma riik. Halvimas seisundis olid aga asumaad Väike-Aasias, eriti siis, kui nad pärast Lüüdia langemist sattusid Pärsia valitsuse alla. Nad säilitasid küll autonoomia, olid aga sunnitud Pärsiale makse maksma ja andma talle laevu ja sõjaväge võitluseks Babüloonia, Egiptuse ja Sküütia vastu. Ühtlasi segas Pärsia end asunduslinnade sisetülidesse, mistõttu neis võim siirdus Pärsia poolt toetatud türannidele. Viimaste vahekorrad Pärsia võimudega andsidki tõuke mässu tekkimisele Joonia asumaades. Kui kuningas Dareios I retk sküütide vastu ebaõnnestus, tekkis asumail soov vabaneda Pärsia ülemvõimu alt. Nad kukutasid pärslaste poolt toetatud türannid, vallutasid ja põletasid maha Sardese linna, Pärsia asevalitseja residentsi (a. 500 e. Kr.). Mäss kestis mitu aastat, enne kui pärslastel õnnestus foiniiklaste laevastiku abil mässulisi lüüa. Mileetos vallutati ja hävitati. Sellest ajast peale ta ei suutnud ka pärast kreeklaste võite enam toibuda ja kaotas oma juhtiva osa kreeka elus. Et aga joonlased olid saanud abi Ateenalt ja Eretrialt, otsustas Dareios neid karistada ja võttis ette retke Kreekasse.

Sellega algasid Kreeka-Pärsia sõjad, mis kestsid ligi 50 aastat. Hoobid, mis Kreeka oli sõja esimesel poolel Pärsiale andnud oma võitudega Maratoni, Salamise, Plataia ja Mykale lahingus, olid nii tugevad, et viimane ei suutnud oma raskepärase riikliku mehhanismi ja sõjaväe kirju rahvusliku koosseisu juures niipea toibuda. Seda asjaolu kasutas Kreeka selleks, et üle minna kaitseisundist pealetungile. Kui kodumaa kaitsmise ajal oli juhtimine olnud Sparta käes, siis ei suutnud viimane pealetungil juhtivasse ossa jääda. Ta kodused vahekorrad helootidega ei lubanud teda

saata suuremaid vägesid meretagustesse maadesse. Ka puudus tal selleks küllaldane laevastik. Seni oli küll ühine laevastik tegutsenud Sparta kuninga juhatusel, aga Ateena üksi oli andnud sellele rohkem laevu kui kõik Peloponnesose riigid kokku. Seepärast ongi arusaadav, et juhtimine sõja jätkamisel Aasias siirdus Ateenale, kes hakkas endale meretagustest linnriikidest liitlasi soetama. Et väikestel riikidel polnud käepärast ajakohaselt ehitatud ja varustatud laevu, võisid liitlased täita oma kohustusi Ateena vastu sel teel, et nad maksid teatud summa (*phoros*) liidu kassasse. See kassa asus Deelose saarel joonlaste ühises pühamus, Apolloni templis. Samas peeti ka perioodiliselt liidu nõukogu koosolekuid, millest võtsid osa liitu kuuluvate riikide esindajad. Esimestena astusid liitu Joonia, Küklaadid ja Euboia saar, pärast ühinesid nendega ka Aiolis ja teised asumaad. Täiesti eemale jäid Peloponnesose riigid. Nii tekkis Ateena juhtimisel Deelose mereliit. Selle liidu abil lõppes sõda Pärsiaga kreeklaste täieliku võiduga ja nende asumaade vabanemisega pärslaste ülemvõimu alt.

Samal ajal, kui idapoolsed kolooniad võitlesid pärslastega oma vabaduse eest ja püüdsid luua selleks vastavat liitu, tuli läänepoolseil võidelda kartaagolaste ja etruskidega. Esimesed püüdsid alistada Sitsiiliat, teised kreeka linnu Itaalias. Siin juhtisid võitlust Sürakuusa türannid. Peloponnesose maaliidu ja Deelose mereliidu kõrvale tekkis lääne pool tugev Sürakuusa monarhia, mille alla kuulus mõne aja terve rida teisi linnu. Kreeka maailma edaspidine saatus olenes sellest, missuguseks pidi kujunema vahekord nende suurimate poliitiliste ühikute vahel.

Kreeka riikide vahelised suhted. Kreeka-Pärsia sõdade järel mõjutasid Kreeka riikide vaheliste suhete kujunemist kaks vastupidist suunda: tsentripetaalne, mille kehatuseks oli Ateena riik, ja tsentrifugaalne, mis Sparta juhtimisel taotles üksikute kogukondade sõltumatust.

Tsentripetaalne suund avaldus kõigepealt Deelose mereliidu tegevuses. See liit oli esialgu mõeldud iseseisvate riikide vabatahtliku koondusena võitluseks pärslaste vastu. Vähehaaval aga hakkas Ateena ikka enam ja enam end segama liitlaste sise- ja välispoliitikasse ja isegi juhtima seda poliitikat. Liidu liikmemaksud nõuti sisse sundkorras alati valmisoleva laevastiku abil, mis oli ehitatud nende liikmemaksude arvel. Sisetülid liiduriikides ja samuti nende omavahelised tülid lahendati Ateenas. Mida enam riigid sattusid sõltuvusse Ateenast, seda väiksemaks muutus liidunõukogu osatähtsus. Sellest ajast, kui liidu kassa viidi Deelose saarelt Ateena Akropolisele (a. 454), ei peetud nõu-

kogu koosolekuid üldse enam ning sõja ja rahu küsimused otsustati Ateena rahvakoosoleku poolt. Samal ajal püüdis Ateena liitlasi desarmeerida, mis oli väga kerge teha, sest rahuarmastajad kaubalinnad eelistasid õiendada korralikult oma liikmemakse, selle asemel et ise endile laevastikku soetada. Ainult Samos, Chios ja Lesbos pidasid oma laevastikku, mida nad olid kohustatud sõja korral andma Ateena käsutusse. Et liikmemakse nõuti sisse ka pärast Kreeka-Pärsia sõdade lõppu ja need sattusid Ateena riigikassasse, muutus Ateena kaugelt kõige rikkamaks Kreeka riigiks. Seda rikkust ta võis kasutada oma äränagemise järgi nii strateegilisteks kui ka kultuurilisteks üritusteks.

Samal ajal, kui Ateena püüdis liita endaga Deelose mereliidu liikmeid ja mõjutada nende poliitikat, taotlesid Sparta ja temaga liidus olevad riigid üksikute kogukondade autonoomia säilitamist ja riikidevahelist tasakaalu. See pärast leidis Sparta poolt esindatud tsentrifugaalne suund poolehoidu ka Deelose liidu liikmeskonnas, kui pärslaste-hädaoht oli kõrvaldatud ja Ateena domineeriv osa muutus neile tüütavaks.

Nende kahe suuna olemasolu pidi varem või hiljem esile kutsuma avaliku võitluse. Selleks aitasid kaasa mõned teisedki asjaolud. Ateena majandusliku tõusu tõttu muutus teravaks läänepoolsete kaubaturgude küsimus. Korintos ja Megara, kes olid juba vanasti nende turgudega seotud, ei saanud leppida Ateena suureneva võistlusega Itaalias ja Sitsiilias. Ateena keraamika tõrjus Itaaliast välja teiste linnade oma; seetõttu hakkas voolama Ateenasse ka Itaalia ja Sitsiilia vili, ilma milleta aga ei saanud läbi Põhja- ja Lääne-Peloponnesose riigid. Viimased olid sõjalises liidus Spartaga ja ootasid temalt abi.

Võitlus Ateena ja Sparta vahel kujunes viimaks ägedaks vennataplikuks Peloponnesose sõjaks (a. 431—404 e. Kr.), mis lõppes Ateenale väga kurvalt: ta kindlustused hävitati, ta laevad peale 12 põletati, Deelose mereliit lõpetati ja Ateena ise oli sunnitud astuma Peloponnesose liitu.

Omavahelised tülid nõrgestasid Kreeka riike, hävitasid igasuguse võimuluse Kreeka ühendamiseks ja tasandasid teed selle vallutamisele Makedoonia poolt.

Merest lahutatud mandririigina tundus Makedoonia mahajäänud maana ega mänginud seni Kreeka ajaloos mingisugust osa. Seepärast tekkiski seal soov vallutada meresadamaid, mis viis ta võitlusse Ateenaga, nende sadamate peremehega. Peale selle kiskusid kreeklased ise makedoonlasi omavahelisesse tülidesse. Ateenas kutsuti kõiki kreeklasi üles võitlema põhjapoolse naabri vastu. Kreeklaste sõjategevuse edukust halvasid aga nii erakonnatülid Ateenas kui ka riikide omavaheline võistlus. Makedoonia kuningas Philippos II saavutas täieliku võidu Ateena ja Teebai üle (a. 338), kasutas aga seda õige mõõdukalt: Ateenale jäeti täielik iseseisvus ja valitsemine Atika ja oma saarte üle. Kreeka riikide esindajate kongressil, mis kutsuti kokku Korintosse, kuulutas Philippos välja Makedoonia hegemoonia terve Kreeka üle — ühise sõjapidamise otstarbel Väike-Aasia asumaade vabastamiseks Pärsia alt. Selle rahvusliku ürituse teostas aga alles ta poeg Aleksander Suur.

Majanduslik õitseng pärast Kreeka-Pärsia sõdu.

Kreeka-Pärsia sõdade tagajärjed avaldusid kõigepealt majanduslikus elus. Kui varemalt Kreeka kaubanduses ja tööstuses olid esikohal seisnud Väike-Aasia asumaad, siis siirdus pärast ühes poliitilise esivõimuga ka majandusliku elu juhtimine emamaale ja nimelt Ateena kätte. Pärslaste võidud sõja algul hävitasid Fokaia, Mileetose ja teiste asunduslinnade majandusliku jõu. Kuigi sõda vabastas nad jälle pärslaste võimu alt, lahutas see nad ühtlasi oma tagamaast mitte ainult poliitiliselt, vaid majanduslikultki. Nende majanduslik tuiksoon oli läbi lõigatud ja nad hakkasid kiratsema.

Samal ajal, kui Pärsia sulgus kreeklaste kaubandusele, tõusis läänepoolsete asumaade majanduselu tänu nende maapinna suurele rikkusele. Kaubandamine emamaa ja Itaalia-asumaade vahel arenes seda enam, mida enam viimase rahvad omandasid kreeka kultuuri ja hakkasid kreeka tööstustoodete tarvitajaiks. Loomulikuks vahendajaks selles kaubanduslikus läbikäimises oli Korintos, s. o. sadam, kust kõige hõlpsamini võis pääseda läänepoolsesse asumaadesse. Siin aitasid kaasa ka hõimusuhted Korintose ja Sitsiilia vahel. Seepärast muutusid Kreeka-Pärsia sõja algul Korintos ja Aigiina suurimaiks kaubasadamaiks. Kuid varsti hakkas nendega võistlema Ateena oma uue, Themistoklese poolt ehitatud sadama Pireuse (Peiraieus) kaudu. Sinna ehitati Kreeka esimesed laevatehased ja dokid, sinna kogunes palju meremehi ja kaupmehi. V saj. lõpul laadisid seal oma kaupu välja Pontosest, Foiniikiast, Egiptusest, Küreenest ja Sitsiiliast tulnud laevad. See uus linn ehitati kindla plaani järgi, sirgete ning laiade tänavatega. Sisse- ja väljaveo kaubaturgude soetamine muutus Ateenale tähtsaimaks poliitiliseks probleemiks. Seepärast kujunesid sõjadki võitlusteks turgude pärast, nagu seda nägime Peloponnesose sõja puhul.

Naturaalmajandus kadus pärast Kreeka-Pärsia sõdu täiesti või säilis ainult kõige mahajäänumais kohtades. Rahva jagamisel klassidesse viidi Soloni varanduslikud tsensused põllusaaduste mõõtu-delt üle rahale, kusjuures varanduse hindamisel arvestati ka vallasvara tulusid. Makse, mida VI-I saj. võeti natuuras, hakati nüüd tasuma ka rahas. Samuti olid arvestatud rahas Deelose mereliidu liikmete maksud. Hõbedat müntide löömiseks saadi osalt Idamaalt,

osalt omamaistest kaevandustest. Hõbedakaevandused Atikas ja Thasose saarel andsid vastavaile riikidele suuri tulusid. Seepärast ei vähendatud müntide hõbedasisaldust Ateenas raskeimailgi Peloponnesose sõja päevadel. Suurem osa hõbedast ei tulnud tarvitu-sele rahana, vaid läks annetistena templeile. Igal templil olid oma varad, mille väärtus ulatus tuhandeisse talentidesse. Sõdade ajal laenati sealt sõdurite palkamiseks. Nii kujunesid templid esimes-teks laenupankadeks.

Mis puutub riigimajandusse, siis muutus see V-l ja IV-l saj. keeru-lisemaks. Et varem kõiki kohustusi (näit. sõjaväes ja riigiameteis) täideti kodanike poolt vastavalt varanduslikule tsensusesele, polnud riigil ka erilisi kulu-sid kanda ja vastavalt sellele põlnud tal ka vaja hankida tulusid. V-l saj. olid Ateena riigi tulud järgmised: 1) tulud riigi hõbeda- ja marmorikaevandustest (Laurioi ja Pentelikoni mäestikus), kus töötasid riigiorjad; 2) igasugused mak-sud, nagu Pireuse sadama kasutamise maksud, metoikide elamisloa-maksud jne.; 3) jõukamail kodanikel lasuvad maksud koolide ülalpidamiseks, etenduste kor-raldamiseks ja laevade varustamiseks; 4) templite varandused, millest riik võis farbe korral laenusid teha; 5) liitlaste osamaksud Deelose mereliidu ajal (moo-dustasid umbes poole riigi tuludest).

Riigi kuludena esinesid: 1) päevarahad alama klassi kodanikele osavõtu eest kohtu- ja rahvakoosolekuist; 2) templite, kindlustuste, teede ja teiste avalikkude ehitiste kulud; 3) tasumaksud palgasõdureile; 4) rahvapitude kor-raldamine (etendused, võistlused, ohverdamised).

Umbes samasugused nagu Ateenas olid ka teiste riikide tulud-kulud. Mida enam oli arenenud eramajandus, seda keerulisemaks muutus ka riigimajandus.

Sotsiaalsed vahekorrad.

Klassivahed ja orjad. Välja arvatud mõned riigid, nagu Sparta ja Tessaalia, kadusid VI saj. lõpul teostatud uuenduste tõttu seisus-likud vaheseinad. Poliitiliste õiguste kasutamine tehti päritolu asemel sõltuvaks varanduslikust tsensusest. Seisusvahede asemele tekkisid klassivahed, mida aga demokraatia püüdis jõudumööda tasandada: jõukamaile kodanikele pandi peale suuremad kohustu-sed (nn. *leiturgia*), kehvemaile avati juurdepääs võimalikult kõi-gisse auameteisse; neile hakati maksuma päevarahasid riigivalitse-mise kohustuste täitmise eest ja toetusi osavõtuks etendustest.

Kuigi orjade arv tööstuslikes maades tugevasti kasvas, polnud nende seisund ühtlane ega ka igakord väga halb. Ateenas nad kasutasid vabadust, millist oligarhilistes riikides kehvemad kodani-

kudki võisid kadestada. Keegi ei tohtinud liiga teha võõrale orjale; ori, keda peremees kohtles halvasti, võis varju leida Theseionis või mõnes muus templis ja nõuda, et ta müüduks teisele peremehele. Orjad, kes tundsid mõnd käsitööd, võisid iseseisvalt töötada, makses teatud maksu oma peremehele; nad võisid sel teel koguda endale varandust ja end vabaks osta. Sofistid kõnelesid isegi orjuse kaotamise vajadusest. Sellel õpetusel ei võinud aga olla tulemusi, sest tööstus oli rajatud orjade maksuta tööjõu kasutamisele ja suurem osa neist koosnes barbareist, keda peeti tõuliselt alamaiks olendeiks. Halvimas seisundis olid orjad riiklikes kaevandustes.

IV-l saj. elas Kreeka üle sotsiaalset kriisi. Ateenas vaesusid vanad maaomanike perekonnad, sest tööstuse ja kaubanduse arenemine põhjustas kapitalide koondumise võrdlemisi väikese arvu ärimeeste kätte. Orjade kasutamine tööstuses võttis töövõimaluse vabadelt inimestelt. Halvemaks kujunes seisund Spartas. Seal oli keelatud spartlastele määratud maid võõrandada, mistõttu väljasurevais perekonnis maad koondusid üksikute väheste isikute, vahel isegi naiste kätte. Perekonnis aga, kus meessoost liikmeid oli palju, ei jätkunud maad isegi niipalju, et nad oleksid suutnud tasuda ühislauast (süssiitia — laua- ja telgikaaslaste ühing) osavõtu makse. Seisund halvenes veelgi, kui Messeenia Spartast lahku löi; seetõttu kaotasid paljud spartlased üldse elatumise ja oma kohustuste täitmise võimaluse. Ka mõnes teises riigis süvendas rahvaarvu kasvamise ja orjatöö harrastamine sotsiaalset kriisi. Väljapääsu otsiti muu seas palgasõdurina teenimises võõrsil. Samal ajal, kui väljastpoolt orje sisse veeti töödele kaevandustes, tööstusettevõtteis ja isegi mõisades, rändasid tuhanded Hellase põlised pojad välja, teenima võõras sõjaväes. Pärsia trooninõudleja Kyros Noorem kasutas võitluseks oma venna kuningas Artaxerxes II vastu 13 000 kreeka palgasõdurit (a. 401 e. Kr.). Kes kord harjunud oli palgasõduri eluga, see ei kõlvanud enam rahulikuks tööks. Erakondade võitlused ja riigipöörded, mis IV-l saj. muutusid õige sagedaseks, sundisid omalt poolt paljusid välja rändama. Osalt pagendati neid võitjate poolt, kusjuures nende varandused konfiskeeriti.

Kõige selle tõttu oli Kreeka täis koduta pagulasi ja varanduseta isikuid. Tekkinud olukorda tõi lahenduse Aleksander Suur, kes kaotas alati omavahel tülitsevate väikeriikide iseseisvuse ja avas Idamaa piirid kreeka emigratsioonile.

Riiklik kord.

Demokraatia võit. Kui VI saj. uuendused valmistasid pinda demokraatiale, siis V-l saj. osutus võimalikuks panna see kord kehtima täiel määral. Esirinnas sammus sel alal Ateena Kleisthene se uuendustega (a. 509). Selleks, et endisi sugukondlikke ja maa-alalisi vahesid lõhkuda, jaotas ta rahva 10-sse füüli, nii et iga ühte kuulus kodanikke pediionist, paraaliast, diakriast ja Ateena linnast. Igal füülil, kuhu kuulus kodanikke igast seisusest, elukutsest ja klassist, oli oma sisemine omavalitsus; ta pidas koosolekuid, valis esindajaid valitsusorganeisse ja arutas üldisi asju. Rahva niisuguse organiseerimise kaudu taheti ära hoida ühe seisuse, maa-ala või kildkonna mõjulepääsu.

Sellele kodanike jaotusele rajas Kleisthenes riigivalitsuse orga-
nite tegevuse. Need organid olid rahvakoosolek, riiginõukogu ja ametkonnad.

Rahvakoosolekust (ekleesiast) võisid osa võtta kõik üle 20 a. vanad kodanikud. Seda peeti kaljusel terrassil (nn. Pnüksil) Akropolise all, alates IV-st saj. teatris, keskmiselt üks kord kuus, epistaadi (nõukogu esimehe) juhatusel. Ettepanekuid esitas riiginõukogu, aga koosolekul oli õigus neid muuta või tagasi lükata. Igal üle 40 a. vanal kodanikul oli õigus sõna võtta ja ettepanekuid teha.

Riiginõukogu koosnes 500 liikmest, 50 igast füülist, valitud üheks aastaks liisuga esimese kolme klassi üle 30 a. vanade kodanike hulgast. Nõukogu ülesandeks oli ette valmistada esitisi rahvakoosolekuile ja juhtida riigielu rahva endiste otsuste põhjal. Täies koosseisus tuli nõukogu harva kokku; harilikult oli koos üks prüfaania, s. o. ühe füüli poolt valitud 50 esindajat, kes seega ajasid riigiasju $\frac{1}{10}$ aastat. Iga päev valis prütaania endale esimehe, epistaadi.

Kõik ametkonnad olid kollegiaalsed ja koosnesid harilikult 10 liikmest, kes valiti füülide poolt. Välja arvatud sõjaväe ja rahanduse juhid, valiti nad liisuga. Tähtsaimad ametkonnad olid arhontide-kolleegium, kellele kuulus kohtute korraldamine, ja strateegide-kolleegium, kes pidi korraldama ja juhatama sõjaväge.

Kleisthenese poolt loodud riigikorraldust täiendati V saj. keskel selle demokratiseerimise suunas. Kreeka-Pärsia sõjad näitasid, et rahvas, kes peab ise juhtima riigielu ja kandma vastutust selle eest, suudab seda teha heade tagajärgedega. Seepärast peeti võimalikuks rahva õigusi laiendada: arhontideks hakati valima ka II ja III klassi kodanikke, samal ajal vähendati arhontide võimupiire, nii et siitpeale nende tähtsamad korraldused vajasisid rahvakoosoleku

või vähemalt riiginõukogu kinnitamist. Kohtutes olid nad ainult eesistujad, kuna otsustajaiks olid kõigist klassidest liisuga valitud rahvakohtunikud, nn. heliastid. Et ka kehvemad kodanikud võiksid seda kohustust täita, hakati Periklese ajal neile päevarahasid maksma. Viimaseks sammuks demokraatia võidukäigus oli areopaagi võimupiiride vähendamine. See asutus, kuhu kuulusid endised arhondid, kontrollis riigiasutiste tegevust ja võis isegi rahva koosolekute otsuseid tühistada. Alates sellest ajast, mil arhonte hakati valima liisuga, polnud mõtet jätta areopaagile endisi nii suuri volitusi. Seepärast võeti talt a. 462 Periklese sõbra Ephialtse ettepanekul poliitilise kontroll-organi õigused; areopaag jäi nüüd ainult kõrgeimaks kohtuinstantsiks kriminaalasjus. Periklese ajal (a. 460—430 e. Kr.) oli Ateena demokraatia jõudnud oma haripunktile.

Ateena eeskuju mõjutas ka teisi riike, eriti siis, kui ateenlased seadsid endile ülesandeks juhtida kogu kreeka rahva võitlust vabaduse eest. Ühes vabanemisega Pärsia alt kukutati ka türannid Väike-Aasias ja mõned siinsed riigid võtsid omaks Ateena riigikorralduse. Teistes riikides aitas Ateena ise demokraatiat võidule, nii et V saj. lõpu poole kõigis Egeuse mere rannikul ja saartel asetsevais riikides valitses demokraatlik kord. Isegi Sitsiilias ja Itaalias kukutati pärast pikemat võitlust türannid.

Päris-Kreekas osutus demokraatia pidurdajaks Sparta, kes igal pool toetas aristokraatlikku või oligarhilist valitsemisviisi. Sellest hoolimata võitis demokraatia ka Teebais, Argolises ja Eelises.

Demokraatia kriis. Demokraatlik valitsemisviis, mis näis olevat kõige täiuslikum ja edumeelsem, ei suutnud siiski rahulikult püsida ega anda Kreekale poliitilist ühtlust. Ta ei suutnud lepitada kreeklastele omast individualismi kodanliku distsipliiniga ega käsitusega riigitervikluse vajalikkusest, eriti juhtumel, kui viimane oli vastuolus üksikute rahvaklasside ja kogukondade huvidega. Majanduslik tõus V-l saj. soodustas individualismi ja kapitalismi arengemist, mis aga sageli ei tahtnud sobida demokraatliku maailmavaate ja ühiskondliku korruga. Arvati, et riik on kodanike omand, et riik peab võimaldama kõigile kodanikele rahuldavat elatumist, osavõttu riigi valitsemisest ja lõbustustest. Seni kui Ateena käsutuses olid suured tulud Deelose mereliitlaste maksudest, oli võimalik rahuldada kodanike selliseid nõudmisi. Pärast Peloponnesose sõda tuli aga veeretada selleks suuri kohustusi jõukamaile kodanikele ja isegi mitmesuguseil efekäändeil nende varandusi konfiskeerida. Taotelles kodanike üheõiguslust, läks demokraatia vahel nii kaugele, et püüdis nivelleerida neid ka varanduslikult ja isegi maailmavaatelt. Sattusid tagakiusamise alla

mitte ainult need, kes tõusid varanduslikult üle keskmise taseme, vaid ka need, kes massidest erinesid oma maailmavaatelt. Tarvitseb ainult mõelda Anaxagorase ja Sokratese saatusele: esimene pagendati, teine mõisteti surma. Säärased asjaolud viisid paratamatult demokraatia kriisini.

Demokraatia ei omandanud igal pool üht ning sama kuju. Ateenas ta oli veel võrdlemisi tagasihoidlik. Seal püsis rohkearvuline väikepõllupidajate-maaomanike klass, kes oli vaateilt konservatiivne, hääletas kriitilistel aegadel ühes jõukamate kihtidega ega lasknud proletariaati, s. o. madruseid ja sadamaföölisi, kaua riigitüüriil püsida. Teiselt poolt väike tasu, mida makseti kohtunikele, riiginõukogu liikmeile ja ametnikele, ei meelitanudki riigitegevusele töörahvast, kellel olid majandusliku tõusu aegadel head teenimisvõimalused. Ka ei suutnud massid küllaldaselt orienteeruda keerulistes poliitilistes küsimustes. See pärast eelistasid mitmed kodanikud poliitilisest tegevusest eemale jääda, usaldades selle isikuile, kes oskasid riigielu juhtida nii, et kodanikel oleks võimalikult vähem kohustusi riigi vastu, eriti riigikaitse alal. Riigivalitsemis-koorma kandmise vältimises avalduvadki demokraatia kriisi tunnused.

Demokraatia kõrval kohtame Kreekas V-l ja IV-l saj. veel kaht valitsusviisi: oligarhiat ja türanniat. Mõlemad toetusid nähtustele, mis olid seoses demokraatia kriisiga, peamiselt aga rahvaväe asendumisele palgaväega. Poliitilise võitluse keerises ja sotsiaalsete vahekordade tõttu kodumaalt eemaldunud noored ning jõuküllased kreeklased läksid palgasõdureiks mitte ainult Pärsia kuningate ja satraapide teenistusse, vaid ka teistesse Kreeka riikidesse, kus aga neid vajati. Neid kasutasid nii türannid kui ka oligarhid. Esimesed suutsid end uutal alustel kehtima panna ja püsima jääda kahel äärmisel asumaal: lääne pool Sürakuusas, ida pool Pantikapaionis (Krimmi poolsaarel).

Niisama raske, nagu oli kreeklasi ühendada üheks poliitiliseks tervikuks, oli ka anda nende riikidele ühtlast valitsemisviisi.

Kreeka vaimse kultuuri hiilgeaeg.

Vaimse kultuuri õitsengu põhjusi ja selle iseloomujooni. Aeg Kreeka-Pärsia sõdadest kuni Aleksander Suureni osutub Kreeka vaimse kultuuri hiilgeajaks. Sel ajal lõi kreeka geenius surematuid teoseid nii kirjanduse kui ka kujutava kunsti alal ja samuti sügavamõttelisi maailmavaatelisi süsteeme nii looduse kui ka inimelu tunnetuse alal. Kuigi selle aja looming nii muusiliste kui ka kujutavate kunstide alal on säilinud ainult puudulike fragmentide ja varemete näol, osutub see siiski esteetilise naudingu tühjendamatuks allikaks ja moodustab kindla aluse Euroopa rahvaste kirjanduse, kunsti ja teaduse arenemisele kõigil järgnevail aegadel. Atika fragöödia ja Platoni filosoofia, Akropolise ehitised ja suurmeistrite

Pheidias ja Praxitelese skulptuurid on jäänud vastavate alade ületamatuiks eeskujudeks tänapäevani.

Kreeka-Pärsia sõjad ja mitmed sotsiaal-majanduslikud muutused kreeka elus löid soodsad tingimused vaimse kultuuri arenemisele. Aineline jõukus, demokraatlik riigikord ja usulise kultuse valdav osatähtsus avaliku elu avaldustes andsid põhjust ja ka võimalusi nii riigivalitsustele kui ka eraisikuile kulutada kunstilistele üritustele rohkem, kui see oli aset leidnud varem. Tehnilised raskused olid juba varem võidetud ja elu arenemise üldine suund purustas need konventsionaalsuse köidikud, mis seni olid takistanud vaba loomingu.

Soodsaimaks kujunes pind kirjanduse, kunsti ja teaduse arenemisele neis linnades, kuhu koondus ühes majandusliku jõukusega ka poliitiline võim, nagu Ateenas Periklese ja Sürakuusas Dionysios I ajal. Kõige õnnelikumas seisundis oli siiski Ateena. Viiekümne aasta kestel, a. 480—430 (nn. *pentekontaetiai*), ta tõusis imekiiresti juhtivale kohale vaimses elus ja muutus isegi välimuselt tundmatusest. Kui Ateena kodanikud pärast Salamise lahingut ja pärslaste lahkumist oma rüüstatud kodulinna tagasi pöörasid, leidsid nad selle varemeis. Mõnikümmend aastat hiljem hiilgas Akropolis enneolematu toreduses ja ilus; terve rida suurejoonelisi templeid kaunistas linna ja pühendusanded ja võidukujud täitsid neid. A. 480 seisis Ateena võimult ja hiilguselt kaugel Sürakuusast taga. A. 430 ta ületas oma läänepoolset võistlejat igas suhtes, osutudes kreeka rahvuse juhiks ja tõusvate vaimuelu jõudude koonduskohaks. Sellega ongi seletatav, et Väike-Aasia kreeklaste keelemurre, mis seni domineeris kirjanduses, jäeti kõrvale. Vaimse kultuuri keskuse nihkumisega Ateena võeti kirjanduses tarvitusele ka atika murre. Viimane kujunes klassilise kirjanduse keeleks, mida tarvitasid Sophokles ja Thukydides, Platon ja Demosthenes. See pärast nimetataksegi käesolevat ajajärku kultuuriloos atika ajajärguks.

vaheli

Usuline kultus ja usufilosoofia. Kreeka usuline mütoloogia ja polüteismi-süsteem oli Kreeka-Pärsia sõdade ajaks juba lõplikult välja kujunenud. Umbes samal ajal jõudis oma haripunktile ka usuline kultus kõigi selle juurde kuuluvate üritustega ja sai alguse usufilosoofia.

Raske võitlus pärslastega sundis abi otsima kaitsejumalailt, võidud nende barbarite üle andsid põhjust avaldada jumalaile tänu. Võitjudega saavutatud majanduslikud kasud ja varad (sõja-saagi ja muu näol), samuti majanduslik tõus mõnes riigis (näit. Ateenas) löid soodsad eeldused suurejooneliste kultuslike ürituste korraldamiseks. See avaldus kõigepealt usuliste pühade pidamises, templite ehitamises jne. Pühade ülesandeks oli teha jumalaile meelehead, lähtudes seisukohalt, et see, mis on meelepärast inimestele ja teeb neile rõõmu, mõjub samuti jumalaisse. Seepärast kujunesidki kreeklaste pühad rõõmupäevadeks, jõu ja ilu avaldusteks. Mängudes ja võistlustes püüdsid osavõtjad pakkuda oma parimat mitte ainult inimestele, vaid eeskätt just jumalaile. Kehvemaile inimestele anti riigikassast toetust, et ka nemad võiksid osa võtta üldistest rõõmupidustustest. Kogu riigitulude ülejääk läks etenduste-kassasse (nn. *theorikón*). Pühi valmistati hoolikalt ette, nende korraldamist juhtis riik ja nad keetsid mitu päeva järgemööda.

Kreeka rahva usund ja kultus olid täis ilu ja rõõmu. Kuid see ei rahuldanud siiski kõiki. Surmahirmu vastu otsiti lohutust iga-suguseis müsteeriumes ja isegi võõrsilt laenatud kultustes. Suurtel kaubalinnades elas palju lüüdia, früügia ja süüria kaupmehi; töös-tusettevõtteis kasutati Traakiast ja Sküütiast toodud orje, kes pida-sid omi pühi ja austasid omi jumalaid. Nendelt laenatigi idamaisi kultusi. Ateenas ja hiljem Olümpias ehitati tempel früüglaste Suu-rele Emale ja Spartas egiptlaste jumalale Amonile.

Ajal, mil usuline kultus tõusis oma välise hiilguse tipuni ja kunstilise täiu-seni, levis teadusliku mõtlemise arenedes skeptitsism ja arvustav suhtumine rahva usundisse. Mõtteteadlased hakkasid oma usulisi tõekspidamisi kooskõlla viima üldise vaatega maailmale ja selle tekkimisele. Juba Xenophanes loobus antropomorfilislikust polüteismist ja nägi jumalust maailma tervikluses; see õpetus on juba panteism. Platon sidus usundilisi veendumusi üldise õpetusega ideedest ja nägi jumalust headuse idees. Aristoteles lähtus liikumise probleemi lahendamisest ja otsis jumalust liikumise algallikas — jõus, energias, tahtes ja mõistuses.

Nii kaldus kreeka filosoofia juba varakult monoteistlike maailmavaadete poole, otsides jumalust mingisuguses abstraktses mõistes. Kuid samal ajal, kui mõtteteadlased arendasid oma õpilaste kitsamas ringis uusi vaateid jumalaile ja maailmale, kogunes rahvas Akropolisele Pallas Athena monumentaalse templi ette, et seal täis vaimustust osa võtta hiilgavast panatenaiaide rong-käigust, või nautis Akropolise nõlvaku all Dionyose teatris sügavamõttelisi ning meelfülendavaid etendusi.

Kreeka kirjanduse klassiline ajastu. Atika draama. V-l saj. jätab kolmainus horeia draama hiilgava arenemiskäigu tõttu varju eraldunud muusika ja tantsu, samuti eepilise ja lüürilise luule. Atika klassilises tragöödias liituvad jälle kõik muusiliste kunstide alad üheks orgaaniliseks tervikuks.

Kreeka tragöödia rajajaks peetakse Thespist. Peisistratose ajal suurtel dionüüsiatel ta esitas koore, kelle juht (korüfee) astus kahekõnesse selleks määratud isikuga. Seega tõi Thespis lavale esimese näitleja. Et üks näitleja pidi täitma mitme isiku osa, milleks oli vaja vahepeal oma välimust vastavalt muuta, osutus tarvilikuks täita dialoogide vaheajad koorilaulu ja tantsuga, milles väljendati mõtteid ja elamusi dialoogis käsitletud sündmuste puhul. Nii muutus ditüramb draamaks. Selle sisuks võeti ainet mitte ainult Dionysose elust nagu varem, vaid üldse mütoloogiast või isegi kaas-aegseist sündmustest.

Silmapaistvaimaiks tragöödiate-kirjanikeks olid Aischylos, Sophokles ja Euripides. Kõik nad olid põlised Ateena kodanikud ja elasid V-l saj. e. Kr. Aischylos võttis täismehena osa Salamise lahingust, Sophokles esitas efebina (18—20-a. noormehena) tänapäiaani võidurikaste sõjavägede tagasituleku puhul Ateena ja Euripides sündis sel aastal (480). Igaüks neist aitas kaasa tragöödia arenemisele nii sisult kui ka vormilt. Aischylos võttis tarvitusele teise näitleja, tõstes sellega dialoogi osa ning tehes elavamaks dramaatilist käsitlust. Sellest hoolimata moodustavad ta tragöödiate väärtuslikema osa sügavamõttelised ning vormilt täiuslikud koorilaulud. Sophokles tõi lavale kolmanda näitleja, tõstes seega veel rohkem esile dialoogi osatähtsust. Euripides pani erilist rõhku monoloogide retoorilisele küljele.

Kõik kolm suurkirjanikku ammutasid oma teostele ainet mütoloogiast, eriti eepilistest tsüklitest. Teatud erandi moodustab Aischylose „Pärsia“¹, milles autor käsitleb Xerxese sõjakäiku Kreeka vastu ja ta lüüasaamist Salamise lahingus. Selles teoses väljendatud kaastundmus purustatud vaenlase vastu osutub haruldaseks näiteks helleenide humaansusest.

Aischylos, Sophokles ja Euripides, olles kõik ühe ning sama sajandi tegelased, kuuluvad siiski erinevaise sugupõlvdesse oma maailmavaatelt ja meel-suselt. Esimesed kaks olid Kreeka-Pärsia sõdadest osavõtjaina sügavalt usklikud ja avaldasid oma teoses suurimat aukartust jumalate, nende tahtmise ja nende

poolt loodud maailmakorra vastu. Jumalate tahtmine ja saatuse on nende teoseis määravad tegurid maailma sündmuste ja vahekordade kujunemisel. Euripidesel avaldub juba tema ajale omane skeptitsism ja krititsism. Ta armastab kujutada vastuolu kõlbluse ja kirgede vahel ja sellest vastuolust tekkivaid konflikte. Kired on tema käsitles sageli inimese saatuse määravad. Kui Aischylos püüab esitada üleloomulikke olendeid jumalikust ja kuninglikust soost, Sophokles idealiseeritud kangelasi, siis Euripides toob lavale kirglikke, murtud tüüpe, kujutades neid realistlikult, inimese hingeelu põhjaliku tundmisega. Filosoofiline mõtteviis, eriti sofistide kaudu, on teda sügavasti mõjutanud nii ainekliku käsitlemise kui ka teose vormi suhtes. Ta pikkades, teravmeelseis monoloogides avaldub kaasaegse retoorika mõju.

Tragöödia teised esindajad jäid nimetatute kõrval varju ja langesid järeletulevate põlvete ajal unarusse. Ühel ajal tragöödiaga arenes aga ka teine dramaatilise luule haru, komöödia. See tekkis osalt pilkelauludest, mida kandsid ette lõbusad talupoegade salgad Dionysose pühadel, pilgates poliitikategelasi (demokraatlikes maades), osalt olustikustseenidest, milles parodeeriti igapäevase elu sündmusi või isegi müütide sisu (oligarhiliistes riikides). Ateenas ühinesid mõlemad vormid; sellest kujunes poliitiline komöödia, mille silmapaistvaimaks esindajaks oli Aristophanes. Tema teravmeelseis teoseis peegeldub väga ilmekalt V saj. teise poole seltskondlik elu oma vahekordadega.

Samal ajal, mil draama haaras vanimaidki luulevorme, eepost ja lüürikat, harunes proosakirjandus kolmeks: ajaloo-, filosoofia- ja ilukõne-kirjanduseks.

Ajalookirjandus. Ajalookirjanduse algeid leiame juba VI-I saj. Joonia asumaade eepilises luules, nimelt nn. genealoogilises eeposes ja veel rohkem sündmuste kronoloogilises ülestähendamises ja reisikirjeldustes. Et nende autorite (nn. logograafide) teostest on säilinud ainult väheseid katkendeid, tuleb ajaloo isaks pidada Herodotost. Herodotos oli samuti pärit Väike-Aasiast, nimelt Halikarnassosest, siirdus aga pärast Ateena ja sai selle linna suureks austajaks. Ta võttis enda peale ülesande käsitleda Kreeka-Pärsia sõdade ajalugu. Et aga selle sõja tekkimist seletada, pani ta kirja ka vana-aja suurriikide Egiptuse, Babüloonia, Assüüria ja Pärsia ajaloo. Oma suures teoses, millest poole moodustab Kreeka-Pärsia sõdade eellugu, ta jõuab kuni 478. aastani. Maailmavaatelt asub Herodotos Aischylose ja Sophoklese seisukohal, nähes rahvaste ajaloo käigus jumalate tahtmise avaldust ja kreeklaste võitudes kõrkide barbarite karistust jumalate poolt. Teose suureks väärtuseks on sündmuste tõefruud ning elavad kirjeldused, mis tekitasid kaaskodanikes vaimustust.

Kui Herodotos vahest liiga naiivselt suhtub oma allikaisse, võttes legende tõena, osutub teine sama sajandi tähtsam ajalookirjanik Thukydides ajaloolise kriitika isaks. Kasvanud oma aja filosoofilises õhkkonnas, lähenes ta oma ülesandele ratsionalistliku kriitika mõõdupuuga. Ta seadis endale ülesandeks mitte ainult jutustada Peloponnesose sõja ajalugu, vaid ka seletada seda, seletada sündmuste põhjusi, tekkinud vahekordi, tegelaste iseloomu, vaateid ja taotlusi. Tema teos selgitas esimesena sündmuste ja olukordade kausaalseid vahekordi; aja vaimule omane krititsism teeb selle juba teaduslikuks uurimuseks.

Kreeka filosoofia V-I ja IV-I saj. Samal ajal, mil ajalugu kujunes iseseisvaks teadusharuks, mille ülesandeks oli selgitada ja jäädvustada rahvaste minevikku, jätkus filosoofia arenemine, taotledes tõe avastamist tõe enda pärast. Kuigi filosoofia vähehaaval püüdis hõlmata kõiki uurimisalasid, koondus mõtteteadlaste huvi peamiselt kahele põhiprobleemile: v ä l i s m a a i l m, selle tekimine ja olemus, ja i n i m e n e, tema tegevus ja hingeelu.

Filosoofia kui õpetus maailmast arenes kahes suunas: m a t e r i a l i s t l i k u s ja i d e a l i s t l i k u s. Materialistlikule käsitusele maailmast panid aluse juba joonlased, kes otsisid üht või mitut algainet. Puhtaimal kujul esineb materialistlik maailmavaade Demokritose õpetuses. Selle järgi hõljuvad või langevad tühjuses väikesed, aga mitmekesised ainelised kehakesed, mida ta nimetas aatomiteks. Langedes nad liituvad üksteisega ja sellest liitumisest tekivad igasugused kehad, mida me tajume. Nii-suguse aatomiteooriaga rajas Demokritos aluse hilisema aja füüsikale ja keemiale.

Lõuna-Itaalias, Elea linnas sai alguse nn. e l e a a t i d e koolkond, kes õpetas, et inimese meeled on petlikud ja nende kaudu pole võimalik tajuda tõelist maailma. Viimase kohta ei saa muud öelda, kui et ta on olemas, moodustades ühe, muutumatu terviku. See ongi jumalus (X e n o p h a n e s e panteism). Missugune vastastikune vahekord valitseb tõelise ja näiliku maailma vahel, seda püüdis selgitada Platon (427—347). Tõeline maailm on tunnetatav ainult mõistuse kaudu ja koosneb kõigi esemete ja mõistete ürgkujudest, mida Platon nimetab i d e e d e k s. Ideed on igavesed ja muutumatud. Näilik maailm pole aga muud midagi kui ideede puudulik peegeldus meie meeltes. Kui me oma meelte puudulikkusest hoolimata ideid siiski õieti tunnetame, siis toimub see seetõttu, et inimese surematu hing on viibinud enne oma maisesse kehasse asumist ideede-maailmas ja on sellest kaasa võtnud alateadvusliku mälestuse ja ühtlasi igatsuse selle järele. Seda inimesele omast tungi maisest, meelelisest maailmast igaveste ideede riiki nimetab Platon armastuseks (*eros*). Ideed alluvad üksteisele, moodustades teatud astenduse; ülim idee, mis sisaldab endas kõiki teisi ning ühendab neid, on headuse idee ehk jumal. Selle õpetusega ideedest on ühenduses Platoni usulised, kõlbelised ja poliitilised vaated. Et ühiskonna ülesanne on kõrgemate kõlblus-

ideede teostamine ja et süveneda ideedesse suudavad ainult mõtte-
teadlased, siis peavad nemad valitsema riiki, moodustades kõrgei-
ma seisuse. Nad peavad võrsuma hoolika kasvatuse ja väljavaliku
teel teisest, riigikaitse-seisusest, kelle ülesandeks on riigi väline
kaitse. Kolmanda seisuse moodustavad talupojad, käsitöölised ja
kaupmehed, kes peavad hoolitsema kõrgemate seisuste ülalpidamise
eest. Viimaste liikmed peavad end täielikult pühendama oma
kõrgeile ülesandeile. Seepärast peavad neil olema ühine varandus
ja ühised perekonnad, kelle eest peab hoolitsema riik.

Platon oli esimene mõtteteadlane, kelle teosed (arvult 42) on
täielikult säilinud. Ta on nad kirjutanud kunstipärasel dialoogilisel
vormil, mille ta laenas oma õpetaja Sokratese õpetamismeetodist.
Neis dialoogides esinebki Sokrates ühe kaaskõnelejana. Platon
kogus Ateenas enda ümber õpilasi ja asutas linna lähedal Akade-
mose puistikus kooli, mida selle asukoha järgi hakati nimetama
akadeemiaks (*Akadémeia*). See kool sai tähtsaimaks antiikaja filo-
soofia ja maailmavaate arendamise keskuseks.

Materialistliku ja idealistliku maailmavaate sünteesi lõi Aristoteles.
Ta sündis a. 384 Stageiras Chalkidike poolsaarel ja sai
hariduse Platoni akadeemias. Hiljem ta oli Aleksander Suure kasva-
tajaks ja õpetajaks. Kui Aleksander läks Pärsiasse, tuli Aristoteles
Ateena tagasi ja asutas siin Apollon Lykeios' e hiide oma kooli
(selle nimetusest *Lýkeion* on tulnud „lütseum“). Aristoteles oli
vana-aja mitmekesisem mõtteteadlane ja produktiivsem filosoofiline
kirjanik. Vaevalt leidub mõnd probleemi, mida ta poleks uurinud
ja mille üle ta poleks kirjutanud. Maailma ehituse põhimõtteist
ta kirjutas „Füüsikas“ ja „Metafüüsikas“, liikumisest ja selle jõust
ta avaldas mõtteid „Mehaanikas“, taevanähtuste teooriast „Meteo-
roloogias“. Ta kirjutas loomadest ja taimedest, inimesest, ta vaim-
sest tööst ja loomingust ja ühiskonnast. Viimasele ta pühendas terve
seeria raamatuid, millest on säilinud ainult Ateena riigikorda käsitlev
teos. Ta lõi teaduslikkude distsipliinide süsteemi ja nende terminoloogia.

Maailmavaatelt erines Aristoteles Platonist. Ta tunnustas küll
ideede olemasolu, arvas aga, et nad ei moodusta ülemeelelist
maailma omaette, vaid peituvad nähtava maailma asjades ja ole-
muses, olles seega immanentsed. Maailmale ja selles olemas ole-

vate vormide kujunemisele paneb aluse liikumine; liikumise põhjustavaks algeks aga on jumal, kes ise igavesena ja muutumatuna seisab väljaspool maailma.

Eetilised probleemid said filosoofilise mõtiskelu objektiks V-l saj. ja nimelt Ateenas, seoses sotsiaalses elus toimunud muudatustega. Aristokraatlikus seltskonnas valitses ka vastav käsitus kõlblusest. Selle ideaaliks oli voores (*areté*), mille all mõeldi ühiskonnale kasulikke omadusi, nagu vahvust, osavust, eneseohverdumist jne. Neid omadusi saab inimene oma esivanemaitl pärvuse teel. Seepärast peavadki ühiskonnas valitsema pärvuselt parimad (*áristoi*).

See kõlbeline maailmavaade ei sobinud V saj. demokraatliku korraga. Uut vaadet aitas arendada filosoofia ja nimelt sofistide kaudu. Need olid mitmesuguse päritoluga sisserännanud õpetlased, kes tegid endale ülesandeks avastada ja levitada tarkust (*sophía*, sellest ka sofistide nimetus). Majanduslikult ja ühiskondlikult arenenumais linnades nagu Ateenas tunti vajadust ulatuslikuma hariduse ja ratsionalistliku maailmavaate järele. Selle ülesande täitmisel võtsid sofistid arvustusele seni üldist tunnistust leidnud tõed, rajades aluse teatud skeptitsismile. Et senised mõtteeadlased olid maailma ehituse probleemi lahendamisel jõudnud väga erinevaile otsustele, arvasid sofistid, et seda probleemi absoluutselt seisukohalt ülepea ei saagi lahendada. Protagoras väitis, et inimene ise on kõige mõõt, s. o.: igale inimesele on maailm nii loodud, nagu see temale isiklikult näib. Kõigile vastu võetavat, üldkehtivat tõde ei olegi olemas. See andis igapähele võimaluse põhjendada oma isiklikku arvamist ja juhul, kui tal leidis selleks dialektilist osavust, veenda selles teisigi. Sofistid võtsid arvustuse alla kehtivaid kombeid, riigikorraldusi ja seadusi, kõlbelsi ja usulisi tõdesid. Vahendina oma väidete tõestamisel nad kasutasid ja arendasid kõnekunsti, retoorikat, õpetades selle võtteid ja peenusi teistelegi. Tekkis mingisugune kõnekultus, mis Ateena demokraatliku riigi- ja kohtukorralduse tõttu leidis seal soodsa pinna. Nii levitasid sofistid individualistlikku maailmavaadet, mis võimaldas inimesele piiramatut vabadust tõekspidamistes ja sellest sõltuvas käitumises. Oli karta, et kreeka elu poliitilised ja kõlbelsed põhimõtted seetõttu kokku varisevad.

Siin astus sofistidele vastu Sokrates, kes rajas kindla aluse filosoofilisele kõlblusõpetusele. Ta oli lihtne ateenlane, sündinud a. 469, elukutselt kujuraiuja; ta võttis osa lahinguist Peloponnesose sõjas. Oma eluülesannet ta nägi aga selles, et ise jõuda õigele maailmavaatele ja selle kaudu juhtida oma kaaskodanikkegi enesetunnusele ja kõlblisele käitumisele. Eitades aristokraatlikku vaadet vooruse pärilikkusest ja võttes omaks sofistide väited vooruse õpetatavusest, ta andis sellele õpetusele ka oma meetodi. Nimelt tunnustas ta kahjulikuks sofistide retoorilised võtted, millega oli võimalik harjumata kuulajaid ilusate sõnadega eksiteele juhtida, ja võttis selle asemel tarvitusele dialektilisemeetodi. Ta aetas oma kuulajaile küsimusi ja laskis neid endid leida õige vastuse ja õige tee igas olukorras. Seda õiget vastust ta ei pidanud omaks mõtteks, vaid absoluutseks tõeks, mis on igas inimeses olemas ja mis esile tuleb õige mõtiskelu, „logose“ kaudu. Ta ise ei avastanud ühtki väidet, mida peeti iseloomulikuks ta koolkonnale, vaid avastas ainult relva, millega neid saavutati; selleks oligi ta logos. Selle õpetuse järgi on voorus teadus, mida igaühele võib sisemiselt kätte õpetada; kes selle teaduse on kord omandanud, see talitab ikka kõlbliselt õieti.

Suhtudes eitavalt sofistidesse, kes tol ajal olid Ateena mõõduandvais ringkonnis õige populaarsed, samuti arvustades mõningaid demokraatliku korra võtteid, sattus Sokrates oma kaaskodanikega vastuollu. Tema vastu tõsteti süüdistus, et ta ei austa neid jumalaid, keda riik tunnustab, ja rikub noorsugu. Puuduliku kohtukorralduse tõttu osutus võimalikuks, et Sokrates mõisteti surma mürgitamise teel, ja otsus viidi täide a. 399.

Sokrates pole midagi kirjutanud. Ta õpetusviisist ja selle tulemustest saame aga võrdlemisi täieliku pildi Platoni dialoogidest, ta elust — Xenophoni mälestustest. Sokratese tähtsus seisab selles, et rajades kõlbluse teadusele ja luues nn. intellektuaalse (mõistusele rajatud) moraali, ta andis tõuke järgnevate põlvete kõlblus-filosoofiliste süsteemide tekkimiseks. Tema õpilastest väärivad nimetamist Aristippos, Antisthenes ja Platon.

Aristippos, kes pärines rikkast Küreenest, tegi vooruse sõltuvaks igal üksikul juhul selle kaudu saavutatavast lõbutundest (*hedoné*). Elu eesmärk on õnn, õnn aga on elurõõmu maitsmine. Sellest õpetusest arenes pärast epikuurlaste filosoofia. Antisthenes võttis oma õpetaja väiteid ühekülgseks. Kui

voorus on ainus hüve, siis on kõik kultuuri saavutused üleliigsed ja elu siht on tarbeist loobumine ja vooruse enesega rahuldumine, mida peab taotlema iga tark. Ateena eeslinnas Kynosargoses asetseva gümnaasiumi järgi, kus seda õpetust levitati, nimetati selle pooldajaid küünikuiks. Seda õpetust asus teostama Diogenes. Võttes kaasa kepi ja koti, läks ta rändama ja õpetas maanteedel ja turuplatsidel vastutulijatele elutarbeist loobumist. Sellest õpetusest on pärast alguse saanud stoikute filosoofia.

Kuna Aristippos ja Antisthenes tegid Sokratese õpetusest eeskätt praktilised järeldused, suutis ainult Platon luua terve eetilise süsteemi, mis on kooskõlas ta üldise filosoofilise süsteemiga ja nimelt ühenduses ta vaatega inimese hingele. Viimast ta võrdles vankrijuhiga, kellel tuleb juhtida kaht hobust: üks tahab viia vankri ideede kõrgusse, teine meelelikkuse madalikule. Juhi kohus on ergutada esimest ja taltsutada teist. Vastates küsimusele, mida saavutab inimene vooruslikkusega, heitis Platon kõrvale kõik endised sanktsioonid, nagu kaaskodanike lugupidamine ja jumalate arm maies maailmas või hauataguses elus, ja väitis, et vooruslikkus on terve hinge loomulik olek, mis vastab hinge päritolule ideede-riigist. Seega lõi Platon autonoomse moraali.

Nii rikastus kreeka filosoofia uue alaga, eetikaga. Kui igal ajastul oli olnud selle ühiskondlikule korrale vastav kõlbeline maailmavaade, siis rajati see nüüd teaduslikule alusele. Suurte õpetajate poolt loodud vaated leidsid edaspidist käsitlemist filosoofilistes koolides ja poolehoidu vastavais rahvakihtides: Aristippose hedonistika — jõukamas seltskonnas ja kuningakodades, küünikute vool — alamais kihtides, proletaarlaste ja orjade juures, platonism — õpetlaste väljavalitud ringis, mille keskuseks oli akadeemia.

Kõne kunsti (retoorika) areng. Õpetades kõne kunsti ja kasutades seda oma väidete põhjendamise vahendina, muutsid sofistid retoorika muusiliste kunstide iseseisvaks haruks. Nagu võib otsustada Homerose lugulaulude järgi, hinnati juba muinasajal osavat kõnemeest, nagu Odysseust ja Nestorit. Eri list hoogu andis selle kunsti arenemisele aga demokraatia võidukäik. Ilma kõne kunstita ei saanud läbi ükski kodanik, kes tahtis osa võtta avalikust elust, ja isegi erisik pidi valmis olema oma asju kohtus ise ajama. Kõne kunsti õppimine oli võrdne kõrgema hariduse saamisega. IV sajandi haritud inimeste huvid olid pühendatud mitte niipalju luulele kui kõne kunstile, mis kujunes domineerivaks kirjandusalaks.

Arvestades neid avaliku elu alasid, kus kõne kunsti tarvitati, jagunes see kolme liiki: poliitiline kõne, kohtukõne ja pidukõne. Esimene arenes rahva-koosolekuil ja riiginõukogus. Kuigi igal kodanikul oli koosolekuil sõnaõigus, muutusid kreeklased aegamööda nii nõudlikuks selles suhtes, et kõnedega jul-

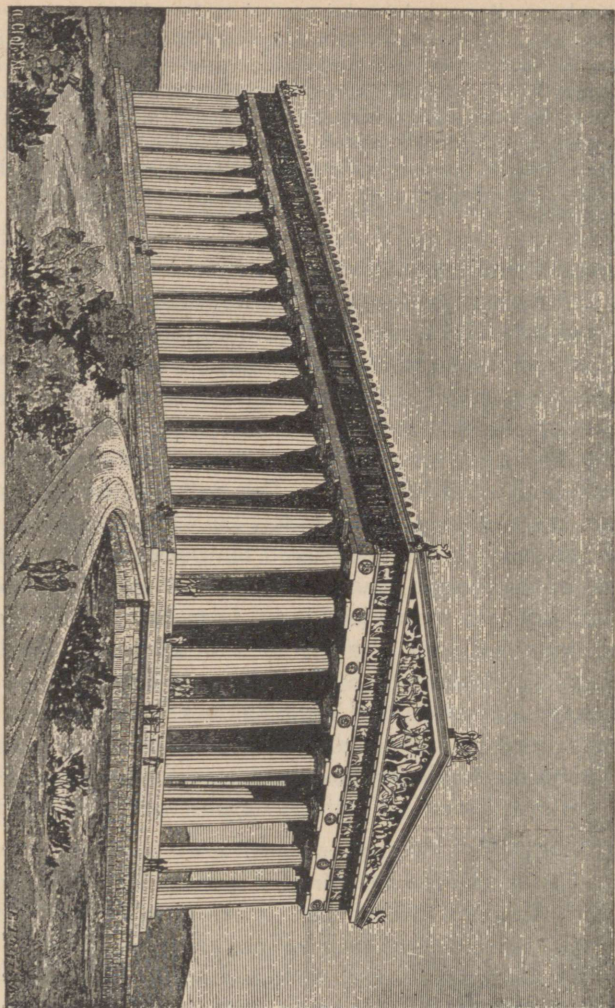
gesid esineda ainult need, kes olid saanud vastava hariduse ja end hoolikalt ette valmistanud. Kohtukõnede arenemisele andis tõuke omapärane kohtukorraldus, kus oli väga lihtne tõsta iga inimese vastu süüdistust ja kus inimene oli sunnitud end isiklikult kaitsma. Et otsustava tähtsusega oli kohtus just kõneosavus, siis need, kes ise polnud võimelised koostama mõjuvaid kõnesid, tellisid neid tasuta eest kõnekirjutajailt, nn. *logograafidelt* (mitte vahetada varasemate samanimeliste ajalookirjanikega). Nii tekkis Ateenas isegi kõnekirjutajate elukutse. Pidukõnesid peeti isikute auks tähtsate sündmuste puhul või matusekõnedena.

Ateena demokraatlikul pinnal valmisid kaks suurt kõnemeest, *Demosthenes* ja *Aischines*. Mõlemad, olles teineteise vastased, said kuulsaks oma poliitiliste kõnedega. Esimene pühendas oma kõneosavuse võitlusele Makedoonia kuninga Philippose vastu, õhutades ateenlasi ja ülepea kreeklasi võitlema oma iseseisvuse kaitseks. Harva leidub inimkonna ajaloos juhtumeid, kus suure ajaloolise tähtsusega sündmused nii selgesti kajastuvad ühe esmajärgulise kirjaniku töodes kui siin. Demosthenes oli antiikaja suurim kõnemees mitte niipalju oma andelt kui lakkamatult hoolsuselt, sügavalt tõsiduselt ja kaasakiskuvalt temperamentlikkuselt. Ta kõnede igas sõnas tundub tõsisist isamaalast ja tahtejõulist kodanikku, kes võitleb kõrgete eesmärkide eest, julgustab oma mõtteosalisi ja paljastab oma vastaseid. Valmistades oma kõnesid hoolikalt ette, leidis ta igale mõttele kohase väljendi, igale meeoleule õige tooni. Kunstipäraselt konstrueeritud perioodide kõrval seisavad tabavad lühikesed laused ja antiteesid. Pildirikkad võrdlused täiendavad esitatud väiteid. Kui kujutella veel Demosthenese hoolikalt kaaluteldud žestikulatsiooni ja intonatsiooni, saab arusaadavaks ta kõnede erakordne mõju.

Otse vastandina temale esineb Aischines oportunistliku poliitikuna, kes Kreeka vallutamises Makedoonia poolt ei näinud mingit õnnetust, vaid isegi kasu tervele kreeka rahvale. Ta kõnede iseärasuseks on hiilgav vorm. Sunnitud Ateenast lahkuma, asus ta Rhodose saarele, kus hakkas retoorikat õpetama. Tema koolis sai alguse nn. rhodose kõnekunsti-stiil, mille viimaseid esindajaid oli 300 aastat hiljem Cicero.

Kujutava kunsti õitseng. Deelose mereliidu kaudu avanenud rahalised allikad võimaldasid Ateenas arhitektuuri suure arengu. Võidi mitte ainult korda seada kindlused ja müürid,

Parthenon.

vaid ka ehitada t e m p l e i d jumalaile. Seda nõudis juba tänu-meelsus nende poolt sõjas osutatud abi eest. Demokraatlik riigikord ja maailmavaade sundisid pühendama kõik saavutatud varandused riigile ja rahvale, kes omalt poolt austas sellega oma jumalaid. Seepärast oli igasugune arhitektuur V-I saj. eeskätt sakraalne.

Sakraalse arhitektuuri hiilgavaimaks keskuseks kujunes Ateena Akropolis. Terve kaljuküngas, millel varem asetses linnus, muutus aluseks seniolematult suurejoonelisele templile. Aastakümneid val-

Erechtheioni karüatiidid.

mistati selleks pinda ja ümbrust ja Periklese ajal püstitati tempel ise ehitusmeistrite Iktinose ja Kallikratese poolt. Nii kerkis kuulus Athena-Neitsi tempel ehk Parthenon. See on kreeka ehituskunsti kõrgeim toode ja Periklese aja Ateena suuruse elav sümbol. Ta on ehitatud Pentelikoni mäestikust saadud marmorist, dooria stiilis, aga suuremana kui senised templid, nimelt 8 sambaga

esiküljel ja kahekordse sammastikuga tsella sisemuses. Ta omadusteks on lihtsus ja suurejoonelisus.

Kui Parthenon oli valmis, tekkis vajadus luua Akropolisele vääriline eeskoda. Selle ülesande teostas Kallikrates nn. propüleede ehitamisega, mis koosnesid väljastpoolt kahest dooria ja seestpoolt kahest joonia sammaste reast; kummalgi pool seda sammaste metsa asetsesid monumentaalsed marmorist tiibehitised. Lähedusse, kalju äärel ehitati väike meeldiv joonia stiilis tempel võidujumalannale Nikele. Peloponnesose sõja algul jäi ehitustegevus soiku, aga vaherahu ajal peeti tarvilikuks hakata ehitama muinasloolise kuninga Erechtheuse nimelist templit. See väheldane ehitis, Erechtheion, kujunes meeldivalt-kauniks arhitektuurisaavutuseks. Ta koosnes mitmest osast, millest algupäraseks osutub nn. karüatiidide galerii, kus arhitraav toetub rongkäiku kujutavate neidude kujudele. Erechtheionit peeti kaua Ateena sakraalse arhitektuuri viimseks sõnaks.

Pärast Ateena hegemoonia langemist katkes seal ehitustegevus. Teiste linnade suurimaist templeist väärin mainimist Artemise tempel Efesoses. See põles Aleksander Suure sünniööl maha ja ehitati hiljem üles veel toredamana, kahe sammasteringiga, joonia stiilis.

Ka teatreid tuleb lugeda sakraalsete ehitiste hulka, sest nendes korraldatud etendused olid eeskätt ka usulised toimingud. Kreeka teater koosnes kolmest osast: 1) teatronist, publiku asupaigast, kus istmed olid raiutud kontsentrilistes poolringides mäenõlvakule; 2) orkestrast, koori asupaigast, keskel asetseva ohvrialtariga; 3) skeneest (s. o. telgist, siit sõna „steen“), tagaplaanil asetsevast ehitisest; see piiras seda ruumala, mida meie nimetame lavaks ja mida antiikajal nimetati proskeenioniks (prostseenium). Skenee fassaad kujutas tragöödiast tavaliselt lossiesist kolme uksega.

Ilmlik ehituskunst seisab V-I ja IV-I saj. tagaplaanil. Ka jõukamate kodanike majad olid lihtsad. Avalikkude hoonete eest aga hoolitses riik. Nendest väärivad tähelepanu stoad, s. o. katusealused, mis toetuvad ühelt poolt kinnisele seinale, teiselt poolt sammastele. Stoad kaunistasid turuväljakuid või ümbritsesid kinnisi õuesid, kus toimusid spordivõistlused või võimlemisharjutused. Ka eramajades oli eluruumide keskel õu, mida ümbritses sammastik, nn. peristüül.

Skulptuur arenes Kreeka-Pärsia sõdadeni õige visalt. Vanimast ajast tunneme alasti meeskujusid, vist Apolloni omi. Need seisavad kangelt, üks jalg veidi ette asetatud, käed külgedel rusikas, naeratava näoga. Tunneme ka istuvaid või seisvaid naiskujusid samasuguse naeratava näoga, sümmeetriliste voltidega pikas rüüs, soenguks peenelt punutud patsikesed ja kähardatud lokikesed. VI ja V saj. vahetusel hakkab see nn. arhailine stiil elustuma: kehad muutuvad painduvamaks, liikmed lõdvemaks, pea kummardub ettepoole. Need kujud on siiski veel üksteisega väga sarnased; nad on samuti jumalate kujud ja harva esineb inimeste

omi, nagu nn. türannitapjad. Veidi mitmekesisem on reljeefskulptuur. Siin paistavad eriti silma Aigiina saare Aphaia templi frontoonide kujud ja sama templi metoobid.

V-l saj. algas skulptuuri esimene õitseng. Tehnilistest raskustest oli üle saadud, inimese kehavormide tundmine jõudis täielikkuseni ja kunstnikud koondasid kõik jõud oma kujude vaimsele ilmele. Keha toetub nüüd ühele jalale, kuna teine nagu puhkab. Inimeste nägusid kujutati kõiki ühesuguste kreeka profiili joontega, mistõttu klassilise ajastu kujud tunduvad kõik nagu ühe perekonna liikmeina. See nn. kõrge või karm stiil avaldub peamiselt kolme suure kunstniku töödes. Need on Pheidias, Myron ja Polykleitos. Esimene neist oli idealistliku, teine realistliku, kolmas mõlema voolu esindaja.

Pheidias (500—438) oli ateenlane ja lõi atika koolkonna. Ta suurimad teosed, mis on säilinud ainult hilisema aja koopias, olid Zeusi kuju Olümpias ja kaks Athena kuju, üks neist Parthenoni templis, teine Akropolise väljakul. Viimane neist, Athena Promachos (Esivõitleja) oli valmistatud Plataia lahingus pärslastelt saagiks saadud metallist (ärtsist); ta kerkis propüleede ja Erechtheioni vahel nii kõrgele, et ta särav odaots pais-

Pheidiasse Pallas Athena kuju.

tis kätte ümber Sunioni neeme sõitvaile meremeestele. Athena Parthenose (Neitsi) kuju Parthenoni templis oli valmistatud elevantiluust ja kullast. Need kujud olid suured, imposantsed; nad pidid äratama vaatlejais aukartust ja

Myroni „Kettaheitja“.

imetlust. Nendega on Pheidias, nagu Polykleitos oma Hera kujuga Argose templis, loonud võitmatute, võimsate, ent heldelt valitsevate jumalate tüübid.

Realistlikule kunstile pakkusid kohast ainet kehakultuurilised üritused. Kunagi pole kunstnik selles suhtes olnud paremais tingimustes kui Kreekas

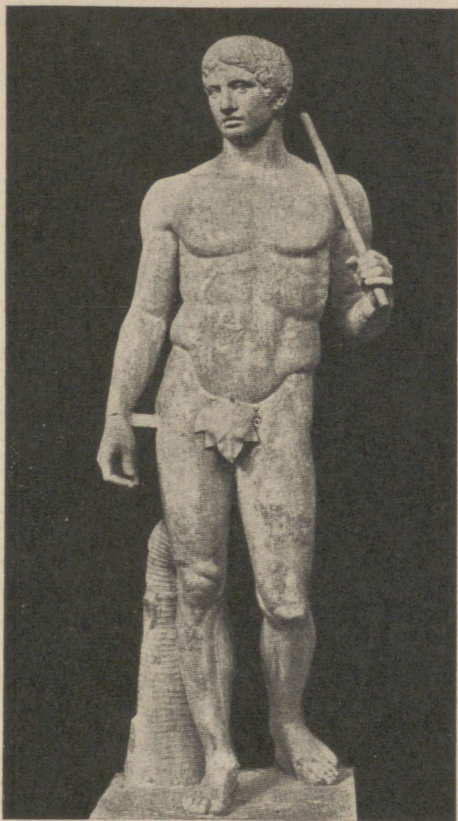
V-l sajandil. Seda kasutas nähtavasti ka Myron, luues oma kuulsa kuju „Kettaheitja“. Samalt alalt andis Polykleitos oma „Odakandjaga“ inimkeha proportsioonide normid, mida jälgendati terve sajandi jooksul. Skulptuuri esimese õitsengu rikkus ja mitmekesisus väljendub veel teiste kunstnike teoseis, millest olgu nimetatud Paioniose hõljuva Nike (võidujumalanna) kuju Olümpias.

IV-l saj. algas Kreekas skulptuuri teine õitseng. Skeptitsism, mis levis filosoofias ja kirjanduses, avaldus ka skulptuuris. Kunstnike noorema põlve jumalad olid laskunud Olümpose kõrgusest alla inimlikkusse ja muutunud ideaalselt ilusaiks inimesteks. Sellest on kujunenud nn. k a u n i s s t i i l, mida esindavad Praxiteles, Skopas ja Lysippos.

Praxiteles, ateenlane, tarvitas materjalina ainult soojalt mõjuvat marmorit, millele ta suutis sisendada inimhinge õrnu elamusi. Tema jumalad on õrnad, tundelised, pehmed ja meelelised. Nõtkuvas asendis nooruslik Apollon-Sisalikutapja, armastuse unistusse langenud Ares, viinajumal Dionysos ja ta lõbusad seltsilised — need

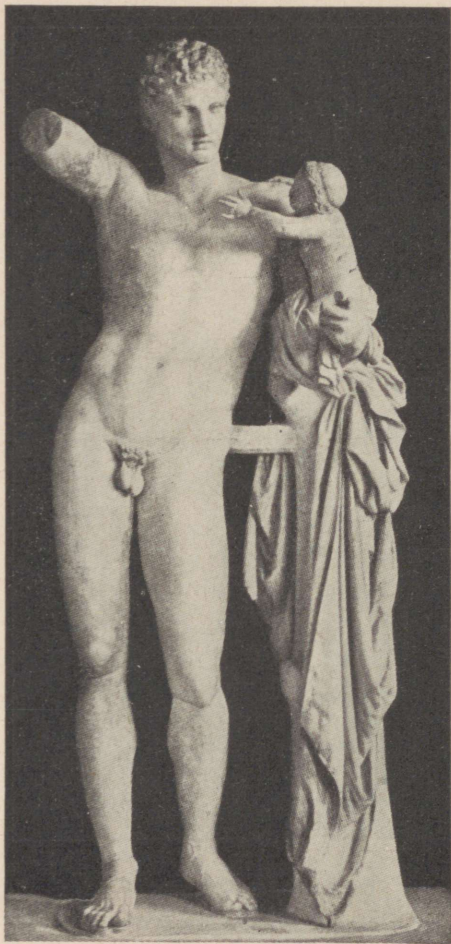
on Praxitelese ala. Selle meistri tähtsaimad teosed on Hermes väikese Dionysosega käsivarrel, kellele ta ees hoiab viinamarjakobarat, ja Knidose Aphrodite, esimene täiesti alasti naiskuju kreeka skulptuuris.

Skopas, Parose marmorisaarelt, tegutses IV saj. esimesel poolel. Ta oli teemurdja kehaliste liigutuste ja hingeliste elamuste väljenduse alal. See

Polykleitose „Odakandja“.

ilmneb juba ta peades: sügaval asetsevad silmad, muhklik otsaesine ja avatud huuled on vahendid, millega ta väljendab pateetilisust. Ta originaalteoseist

Praxitelese „Hermes“.

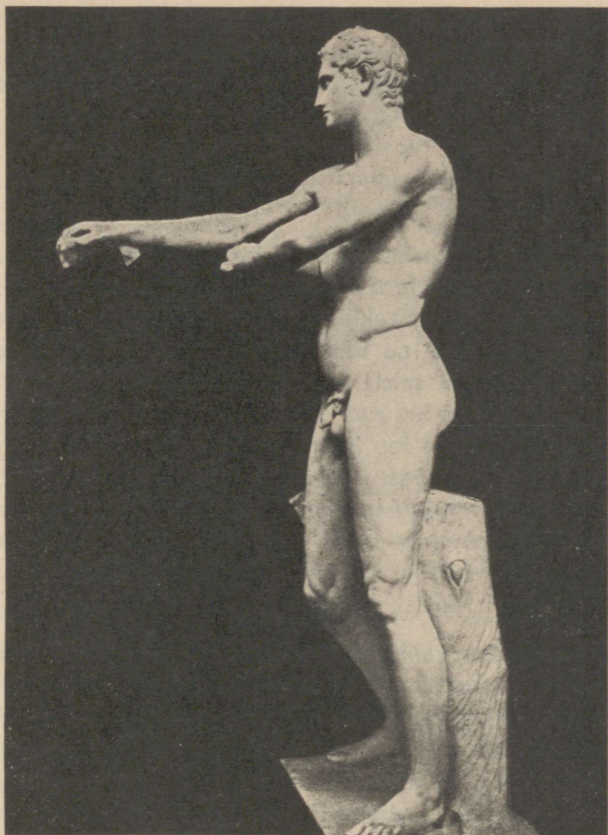
maali alal tunnevad V ja IV saj. ainult punasekujulisi vaase, kusjuures stiili seisukohalt võib jälgida samasugust arenemiskäiku kõrgest kuni kauni stiilini nagu skulptuuriski.

pole midagi säilinud (peale fantsiva menaadi torso), kuid lähedal temale seisab Niobiidide grupp, keskel halastust paluva Niobega ja tema ainsana ellu jäänud noorema tütrega (fundmatu kunstniku töö).

Lysippos IV saj. lõpul oli peamiselt ärtsivalaja. Ta rikastas raidkunsti mõningate uuendustega, andes oma kujudele sihvakamad vormid ja uued inimkeha proportsioonid. Selles mõttes peeti eeskujuks ta „Kaapijat“. Lysippos oli Aleksander Suure õuekunstnik ja talt on säilinud kuulsa kuninga portreekujusid.

Teise õitsengu ajastul arenes tugevasti portree-skulptuur. Kunstnikud hakkasid valmistama suurte riigimeeste, mõttetarkade ja kirjanike rinna- ja täiskujusid. Viimaseist paistab silma Sophoklese kuju üllas seisangus, lihtsas, ent maitsekas riietuses.

Maalikunstist pole peale kaunistatud vaaside, mis kõnelevad rohkem kreeklaste joonistamisoskusest ja kompositsioonivõimest kui maalikunstist enesest, midagi säilinud, mille põhjal võiks saada pilti maaligute värvikäsitusest. Vaasi-

Lysippose „Kaapija“.

HELLENISMAIEG

(Aleksander Suurest kuni Rooma maailmariigini).

Aleksander Suur.

Aleksander Suure maailmariigi tekkimine. Pärsia riigi vallutamine, millest unistas Philippos II, näis olevat õige kerge. Pärselased olid küll üle 200 a. valitsenud Ees-Aasia üle, kuid nad olid siiski oma alamaile võõraks jäänud. Nad polnud midagi ette võtnud sel-

leks, et viia oma riigi mitmesuguseid rahvaid üksteisele lähemale ja sulatada neid üheks tervikuks. Troonitülid kuningate perekonnas ja korduvad mässukatsed riigi üksikuis osades (Egiptuses, Foiniikias, Küproses) nõrgestasid riiki. Kuna Philippose surm ei lasknud teda kavatsetud üritust teostada, võis ta poeg Aleksander asuda selle teostamisele, pärast seda kui ta oli maha surunud mässud Kreekas.

334. a. kevadel alustas Aleksander oma retke Pärsia vastu, 30 000-mehelise jalaväe ja 5 000-mehelise ratsaväega, mis koosnes makedoonlastest ja kreeklastest. Võit Pärsia satraabi üle Granikose lahingus avas talle tee Väike-Aasiasse. Sardes ja Efesos alistusid vabatahtlikult ja said demokraatliku valitsuskorra. Vastu panevad linnad võeti võimuga. Võit kuningas Dareios III üle Issose juures avas Aleksandrile tee Süüriasse ja Foiniikiasse. Siin püüdis ainult Tüürose linn talle vastu panna ja vallutati alles pärast 7-kuust piiramist. Egiptus võttis Aleksandrit vastu nagu vabastajat Pärsia ikke alt ja Aleksander reageeris sellele austuseavaldusega egiptlaste usundile. Ammonioni (praeg. Siwa) oaasis Liibüas, kus ta tahtis nõu küsida Amoni oraaklilt, tervitas teda preester Amoni pojana.

Pärast Egiptuse valitsemise korraldamist pööras Aleksander uuesti kuningas Dareiose vastu ja Gaugameela lahingus ta võitis pärslasi kolmandat korda, mille järel ta võis vabalt siirduda Pärsia riigi sisemistesse osadesse. Babülon ja Suusa, Persepolis ja Ekbatana alistusid talle. Jälitades Dareiost jõudis ta kuni Baktriani riigi kirdepoolses osas, mille satraap tappis Dareios III-nda. Pärast seda ta vallutas Pärsia kaugeimadki maa-alad idas ja põhjas. Seega oli a. 330 e. Kr. kogu Pärsia riik alla heidetud ja kreeklaste rahvuslik sõda lõpetatud. Aleksandri edaspidine eesmärk oli juba maailmavalitsuse saavutamine. Selleks ta üritas retke koguni Indiasse, kuid sõjaväe tõrkumise tõttu pidi selle katkestama ja alustama teekonda tagasi. Ta jäi peatuma Babüloni, mille ta tegi oma maailmariigi pealinnaks. Siis asus Aleksander oma suurt riiki korraldama, millise tegevuse sihiks pidi olema kreeklaste-makedoonlaste ja pärslaste sulatamine üheks rahvaks. Ta ise abiellus Dareiose tütrega ja sundis oma kaaslaste abielluma pärslannadega. Ka määras ta pärslasi kõrgeile kohtadele ja paigutas oma sõjaväed Idamaa linnadesse. Selle tegevuse algul suri Aleksander oma 33. eluaastal, a. 323 e. Kr.

Aleksander Suure riigi lagunemine. Aleksander Suur suri, ilma et oleks jätnud pärijaid, kes oleksid võinud jätkata ta tegevust ja valitseda ta riiki tervikuna. Seepärast jagasid ta ettevõtlikud ning targad väepealikud riigi osadesse ja valitsesid neid kuningatiitlita. Neid nimetati *diadohhideks*, s. o. järglasteks.

Esimesed 20 aastat pärast Aleksander Suure surma möödusid diadohhide omavahelistes tüldes ja sõdades, kuni pärast Ipsose lahingut a. 301 lepitati kokku järgmises jaotuses: 1) Egiptuse ühes Süüria väikese osa ja Palestiinaga sai *Ptolemaios*; 2) kõige suurema osa Aleksander Suure pärandist, nimelt Ees-Aasia kuni Indiani, kaasa arvatud Süüria ja Väike-Aasia lõunaosa, sai *Seleukos*; 3) Traakia ja Väike-Aasia põhjapoolse osa sai *Lysimachos*; 4) Makedoonia ühes Kreekaga said *Antigonidid* (diadohh Antigonose järeltulijad). 20 a. pärast algasid uued tülid, millele lisandus veel põhjapoolse rahva „gallialaste“ (kelti suguharude) sissetung Traakiasse ja Väike-Aasiasse, mille järel III saj. keskel kujunesid veel järgmised riigid: 1) Müüusias ja Früügia Pergamoni riik, kus hakkasid valitsema Attaliidid (kuningas Attalose järglased); 2) Bitüünia Propontise ääres; 3) Galaatia, maa-ala Väike-Aasia keskel, kuhu olid surutud galaatlased (gallialased), pealinnaga Ankira (praegune Ankara); 4) Pontos Musta mere lõunarannikul. Neile monarhiaile tulevad lisaks veel kaks riiki, mis mängisid teatud osa läänepoolsete maade ajaloos, nimelt *Epeiros*, mis sai hiljem kuulsaks oma kuninga Pyrrhose võitlustega roomlaste vastu, ja *Sürakuusa* riik, millele andis viimase õitseaja türann Hieron II.

III-I saj. e. Kr. need riigid hakkavad ükshaaval langema Rooma valitsuse alla. Esimesena tabab see saatus *Sürakuusat*, II saj. keskel langeb Makedoonia ühes Kreekaga, siis Pergamon, I-I saj. Bitüünia, Pontos ja Süüria ja viimasena Ptolemaioste Egiptus a. 30 e. Kr.

Aleksander Suure tähtsus ajaloos. Nii lagunes Aleksander Suure riik, mis oli 11 milj. km² suur ja milles elas kuni 100 milj. elanikku. Kuid Kreeka suurima riigimehe tegevus ei kadunud jäljetult. Vastandiks harilikele sõdadele, mis toovad endaga kaasa linnade ja kultuuride hävimise, käis rööbiti Aleksander Suure sõjakäiguga läbi Pärsia ja valitsemisega suur ülesehitav töö. See töö avaldus kõigepealt uute linnade asutamises, milles helleenid olid oma 500-aastase koloniseerimistegevuse tõttu õige osavad. Need uued linnad polnud enam üksikute emamaa linnade võsud, nagu helleenide asunduslinnad VIII—VII saj., vaid nende elanikkond komplekteerus väga mitmesugustest Kreeka maakondadest ja vastavalt Aleksander Suure üldisele poliitikale võeti neisse vastu ka barbareid. Nad polnud ka mitte suveräänsed väikeriigid, vaid ainult

autonoomsed oma sisemises elus, alludes sõjas ja rahus valitsejate võimule.

Aleksander ise olevat asutanud 70 linna, millest suurem osa kandis Aleksandria nime. Nende asukohta määramisel olid mõõduandvad eeskätt strateegilised ja poliitilised kaalutlused, teises järjekorras taoteldi nende asutamisega ka majanduslikke sihte. Oma suure juhi jälgedes käisid ka diadohhid. Et uued linnad polnud põllumajanduslikud asundused, vaid eeskätt strateegilised punktid, siis asusid sinna üksnes sõdurid, üksikud meeskodanikud, kes abiellusid kohalike naistega ja õpetasid neile kreeka keelt ja kombeid. Selle tagajärjel muutus atika murdest võrsunud kreeka keel Ees-Aasia linnades rahvusvaheliseks keeleks (nn. k o i n e e), mille kaudu toimus kreeka kultuuri võidukäik Lähis-Idas. Mitmel pool, eriti Süüria linnades, sulasid kreeka asunikud ühte kohaliku rahvaga. Selles segarahvas tulid ilmsiks mõlema algrahva omadused ja võimed, eriti nende suur ettevõtlikkus ja äriosavus. Kreeka linnadesse asus elama palju seemi soost rahvaid, muude seas ka juute. Seal nad helleniseerusid, kuid moodustasid siiski suletud kogudused, kus elati omade seaduste ja kommete järgi. Selles laialipaisatud olekus ehk diasporas muutusid juudid kaubitsejaks rahvaks. Tugevasti andis end kreeklaste mõju tunda ka Foiniikias: Tüüroses ja Siidonis kõneldi peaaegu ainult kreeka keelt. Süüria kõrval helleniseerusid ka Eufratimaad. Seleukia linna asutamine Tigrise äärde andis kaubandusele uue keskuse, mistõttu Babülon kaotas oma tähtsuse, suri vähehaaval välja ja muutus varemeiks.

Nii avas Aleksander Suur osa Idamaid kreeka kolonisatsioonile ja kreeka kultuurile. Ta paiskas kreeka kultuuri seemneid laiali mitmetuhanda-aastase kultuuriga väetatud pinnale. Sellest kreeka seemnest Idamaa pinnal võrsus uus ning universaalne segakultuur, h e l l e n i s m. Et selle ajastu tähtsus, mis järgneb Aleksander Suure tegevusele kuni endise maailmariigi lõplikult Rooma valitsuse alla minekuni (a. 323—30 e. Kr.), seisab peamiselt kultuurilises töös, nimetatakse seda ajastut ka hellenismiajaks.

Hellenistlikkude riikide majandus.

Kaubandus ja tööstus. Aleksander Suure tegevuse tulemuseks olid põhjalikud ja kaugeleulatuvad muudatused mitte ainult riikide ja nende rahvaste saatuses, vaid ka nende sisemises elus ja selle

avaldustes. Kõige sügavamalt haarasid need muudatused majanduses. Võitjate kätte sattusid Idamail suured rikkused ja majanduslikud saavutused, mida nad kasutasid suurema eduga, kui seda olid suutnud teha endised valitsejad. Sajandite kestel olid seal kogutud kuningate varandused, mis panid aluse diadohhide toredale, aga samal ajal ka kultuuriküllasele õueelule. Kuningate kõrval rikastusid ka nende õukondlased ja üldse kõrgemad rahvakihid, jättes varju endised jõukamad kreeka kodanikud. Teiselt poolt sattus kreeka ettevõtlikkuse kasutusse kuninglike teede võrk, mis viis Väike-Aasiast Indiasse ja Egiptusest Musta mere rannikuni. Nende ääres tekivad nüüd uued kaubanduslikud keskused, mis kaugelt ületavad endisi. Kui Ateenat ta 200—300-tuhandelise elanikkonnaga Periklese ajal võis pidada suurlinnaks, siis tõusis Aleksandria (Egiptuses), Antiookia ja Seleukia (Tigrisel) elanike arv kuni poole miljonini. Suurima tähtsuse neist omandas esimene.

Aleksandria oli eeskätt väljaveo-sadam. Sealt eksporditi suures määral vilja, Niiluse oru tähtsaimat saadust. Ptolemaiosed edendasid ja kontrollisid nisu- ja odrakasvatust ja vilja väljavedu oli nende monopoliks. Samuti oli kuningate monopoliks kauplemine papüürusega ja neile koos preestritega kuulus terve papüürusetööstus, mis koondus templite juurde. Et selle kirjutusmaterjali väljavedu oli mõnd aega keelatud, hakati Pergamonis valmistama sea- ja teiste loomade nahast uut kirjutusmaterjali, mis leiutamiskoha järgi sai nimeks „pärgament“. Peale vilja ja paberi veeti Aleksandriast välja tööstustooteid, nagu kangaid, seinavaipu, iga-suguseid kunstkäsitöö-esemeid, samuti Aafrika, Araabia ja India taim- ja loomariigi haruldusi, vürtse, kalliskive ja pärle. Sisse veeti Aleksandriasse tooraineid tööstuse jaoks, viinamarja-, õlipuude ja teiste viljapuude taimi ja võõramaa luksusesemeid. Kohalike toodete valmistamist kaitsesid kõrged tollid ja sisseveo keeld. Nii oli keelatud õli, villase ja linase riide sissevedu. Viimaste ainete tootmine oli koondatud kuninglikesse või kontsessiooni alusel välja antud käitistesse. Oli lubatud ainult sellelaadiliste haruldaste luksusainete sissevedu nagu lõhnaõlid, kangad Mileetosest ja Samosest, kuid kõrge tollimaksu all. Kõige selle tõttu meelitas Aleksandria iga-suguseid ärimehi, alates väikestest pudukaupmeestest kuni suurte eksport-import-ettevõtete omanikeni. Seal võis näha kreeklasi ja

lүүklasi, süürlasi ja juute, pärslasi ja babüloonlasi, araablasi ja neegreid.

Aleksandria kõrval olid suurimaiks, eriti villase riide valmistamise ja väljaveo keskusteks Mileetos, Efesos ja Pergamon. Suureks transiitsadamaks ja börsikohaks kujunes Rhodos. Sinna koondus peamiselt Musta mere tagant veetavate kaupade (vilja, nahkade, tõrva, ehitusmetsa, linade ja orjade) vahetus. Rhodose kõrval tegeles börsikohana ka Deelose saar oma soodsa asukoha tõttu Egeuse mere keskel.

Põllumajandus sattus hellenismiajal teissugustesse tingimustesse kui varemalt Kreekas, kus põllupidamine oli ühiskondliku korra aluseks. Egiptuses polnud maa iidsest ajast peale eraisikute omand, vaid jagunes preestrite ja kuninga maadeks. Viimaseid harisid poolvabad talupojad või anti need maad kasutada väljateeninud palgasõdureile. Balkani poolsaarel ja vanades kreeklaste asumaades muutus maa kapitali sissevoolu tagajärjel spekulereerimisobjektiks. Maad koondusid üksikute suurmaaomanike kätte, kes tarvitasid põlluharimiseks orje, kuna endised väikepõllupidajad müüsid oma maalapikesed ära ja läksid palgasõdureina või töölistena võõrsile. Sellest ajast algab antiikajal orjade tähtsus majandusliku jõuna põllupidamises, millega muutub orjuse ilme: need pole enam koduste tööde abijõud, kes jagasid oma peremeeste rõõme ja muresid. Uued kümne- ja sajatuhandelised inim-massid olid valmistusvahendid, nagu tööloomad või -riistad, seejuures ikka valmis mässi tõstma oma kurnajate vastu. Seepärast hoiti neid pooleldi vangidena viletsais oludes, vahel maa-aluseis ruumides. See süsteem arenes kõigepealt Sitsiilias ja levis hiljem ka Itaalias.

Riigi-majapidamine läks keerulisemaks, kui see oli Kreeka linnriikides varem ajal. Eriti paistab see silma Egiptuses. Tähtsaimaks tuluallikaks olid natuuras tasutavad maksud kuninga maade harijailt. Edasi tulid igasugused äri-, tulu-, tempel- ja kinnisvaramaksud, isegi maksud orjade, koduloomade ja lindude pidamise õiguse pealt, viimaks igasugused aktsiisimaksud ja tulud monopolidelt. Maksude sissenõudmise andis riik maksurentnikele, kes tasusid korraga teatud summa riigikassasse ja siis nõudsid selle maksjailt sisse. Et need nn. töölneriid püüdsid sealjuures äri teha ja rahvalt võimalikult rohkem makse nõuda, olid nad rahva poolt vihatud.

Kulude hulgas seisis esikohal alalise palgaväe ülalpidamine ja palga maksimine riigiametnikele, kes hellenistlikes riigis tulid endiste vabariikide auametnike asemele. Õukonna luksuslik elu ja üritused kunsti ning teaduse alal nõud-

sid ka õige suuri kulutusi. Liiklemisteede ehitamine ja korrashoid, samuti laevastiku soetamine toimus ka riigi kulul, kuigi siin osa töödest täideti rahva poolt naturaalkohustuste kaudu. Ptolemaioste tegevus, kasutades Vana-Egiptuse, Kreeka ja Pärsia traditsioone, lõi suurriigi majapidamise, mis pärast sai eeskujuks Roomale, eriti keisririigi ajal.

Snia

Sotsiaalsed olud.

Seltskonna sotsiaalses struktuuris toimusid mõnesugused muutused, sõltuvuses uute riikide tekkimisega ja nende majanduselu kujunemisega. Hellenistlikes monarhiais moodustasid kõrgeima kihi, s. o. jõuka suurvõimkondade ja kuningliku ametnikkonna, kreeklased ja helleniseeritud barbarid. Nemad kasutasid igasuguseid eesõigusi ja soodustusi maaomandi alal ja kaubanduslik-tööstuslikes ettevõtetes. Egiptuse kuningad andsid mõisad kasutada oma õukondlastele ja kõrgemaile ametnikele ja kreeklastest ettevõtjad said kaubanduslikud ja tööstuslikud monopolid. Suurvõimkondade kõrval arenes ka vastav väikekondade ühik: need olid sõdurid, kes olid saanud maad kasutamiseks, ja ärimehed asunduslinnades. Neile lisandus veel uus rahvakiht, haritlased, sest varanduslike vaheseinte kõrval arenesid veel hariduslikud. Jõukamais kihtides võttis maad püües toreduse poole: hakati kandma toredaid riideid, isegi siidist (esialgu Hiinast); elumajade sisemus ja välimus läks suurejooneliseks ja kauniks; kuningalossid ümbritseti parkidega, eramajad aedadega.

Need kõrgemad sotsiaalsed kihid olid päritolult võõrad kohalikule elanikkonnale — talupoegadele. Viimased osutusid esimestest sõltuvaks. Kohalikud talupojad harisid maad mitte endi, vaid kuninga või nende jaoks, kellele kuningas oli maad ajutiselt või jäädavalt kasutada andnud: nad olid sunnismaised ja pidid maksuma õige kõrget renti. Kohalike päriselanike allsurutud seisukorral olid oma tagajärjed nii sotsiaalses kui ka majanduslikus elus. Rikkus koondus peamiselt linnadesse, kus ärimehed, riigiametnikud ja sõdurid kujunesid tööstustoodete ainsaiks ostjateks. Talurahval puudus igasugune ostujõud ja ta püüdis kuidagi ise oma tarbeid rahuldada. Nii linnades kui maal tekkis vaenuline vahetõde valitsevate ja alluvate klasside vahel, mistõttu aeg-ajalt puhkes isegi mäss. Niisuguseks kujunes olukord eeskätt Egiptuses ja Süürias. Aga ka Päris-Kreekas ja Väike-Aasias tõi osavõtt maailmakaubandusest ja spekulatsioonist maadega rikkuste kuhjumise väheste kätte, vaesunud kihid aga olid sunnitud emigreeruma või, jäädes koha peale, proletariseeruma. Seepärast tuli jälle kuuldavale hääli, mis nõudsid maade võõrandamist ja jagamist maata inimestele. Katsed sel alal ei andnud aga tulemusi ja kujunenud olukorrad kandusid hellenistlikest riikidest üle ka Rooma.

Hellenistlikkude riikide korraldus.

Makedoonia riigikorraldus erines vähe muinasaegsete ahhai-laste omast. Kuningavõimu piirasid hetairide (s. o. kuninga seltsimeeste, suurnike) nõukogu ja rahvakoosolek. Ülekantuna Idamaa pinnale, kus mingisuguseid demokraatlikke organeid ei tuntud, muutus kuningavõim piiramatuks. Mõnes kohas jäi vormi poolest püsima sõjaväe koosolekute pidamine uue kuninga tunnustamiseks ja hetairide osavõtt kuninga kohtust. Idamailt laenati isegi kuningate jumaldamine. Süürias ja Egiptuses oli see komme rajatud endise aja traditsioonidele ning sealseile rahvaile polnud midagi uut, kui Ptolemaios I korraldas jumaliku kultuse Aleksander Suurele, Ptolemaios II — oma isale. Sedasama võisid vabalt teha ka Seleukiidid. Ainult Attaliidid ja Antioniidid, kelle alamate hulgas olid enamuses kreeklased ja makedoonlased, piirdusid kuningakrooni kandmisega.

Administratsiooni korraldamises Idamail tähistab hellenistlike riikide algus üleminekut asehaldurkonna-süsteemilt haldusala-süsteemile. Pärsia riik jagunes vanasti asehaldurkondadesse (satraapkondadesse), kusjuures ühe satraabi juhtida olid teatud maakonna piirides kõik haldusalad. Et satraapide amet oli eluaegne, siis nad muutusid täiesti iseseisvaks valitsejaks, kes ajasid sageli üksteisele vaenulist poliitikat. Ka hellenistlikes riikides esinesid maakonnad, aga nende valitsejad olid ainult sisemiste asjade korraldajad, sõjaväed maakondades aga allusid oma juhtidele, kelle ülemaks oli riigi keskkohas „jõudude peasekretär“ (s. o. sõjaminister). Samuti olid olemas üleriigilised ülemad ja neile alluvad kohalikud juhid rahanduse, kohtute, avalike tööde jm. alade jaoks. Kõik nimetatud võimukandjad ühes neile alluvate ametnikega määrati ametisse kuninga poolt. Endised valitavad magistraadid ühes nõukogudega säilisid Kreeka linnades kohalike omavalitsusajade ajamiseks.

Riigi-ametkondade kõrval kujunesid välja õue-ametkonnad. Need teenisid otseselt kuningat ja tema perekonda. Siia kuulusid ihukaitse, viinakeldri, köögi ja teiste alade ülemad.

Kuigi hellenistlikud valitsejad osutasid alluvaile rahvastele suurt tähelepanu ja vastutulelikkust, oli nende võim ikkagi rajatud sõjalisele jõule. Selleks nad pidasid alalist sõjaväge, mille tähtsaimaks osaks olid makedoonia ratsanikud ja hopliidid oma rahvuslike relvade, pikkade odadega. Selleks arendasid diadohhid ka sõjatehnika senitundmatule kõrgusele. Eriti kuulsaks sai sel alal Makedoonia valitseja Demetrios Poliorketes (s. o. Linnapiiraja). Ta täiendas sõjaväge tehniliste osadega, leiutas liikuvad tornid tõstesildadega, mis võimaldasid ründajail tõusta linnamüüridele, konstrueeris kiviviskemasinad (katapuldid). Teiselt poolt leiutati ka piirataivate kaitseks igasuguseid vahendeid, nagu seda tegi Archimedes, hävitades Sürakuusa all hulga roomlasi.

Hellenismiaja vaimne kultuur.

Hellenistlikud usundid. Kreeka linnades, samuti nende eeskujul asutatud uutes Idamaa linnades jätkusid vanad kultused endisel viisil. Nende kõrval tekkisid aga ka uued kreeklaste ja kohalike elanike vastastikuse lähenemise ja mõjutamise tulemusena. Kõigepealt toimusid idamaistes usundites mõningad uuendused kreeklaste omale lähenemise suunas. Sel uuendatud kujul levis teatud kultus eeskätt segarahva hulgas. Riiklikud võimud omalt poolt soodustasid säärase segausundite loomist ja muutsid need riiklikuks. Nii toimus idamaiste usundite osaline helleniseerumine ja kreeka usundi osaline orientaliseerumine.

Früügas liitus kohalik Suure Ema (Kybele) ekstaatiline kultus Demeteri müstilise kultusega, mille keskuseks muutus Pergamoni linn. Egiptuses liitus Ptolemaioste kaasabil Isis Demeteriga, kuid tema venna ning abikaasa Osirise asemele tuli uus jumal, Serapis, kes vastab umbes kreeklaste Hadesele. Preestrid ühendasid ühe kreeklaste ja umbes vastava idamaise jumala kohta käivad sugemed mütoloogias, kunstnikud löid sellekohased uued kujud. Valitsejate toetusel korraldatud usundiliste toimingute kaudu tungisid uued jumalad ühes nende kohta loodud müütide ja kujudega rahvamasside teadvusse.

Vastandina Väike-Aasia ja Egiptuse valitsejatele ei teinud Seleukiidid mingisuguseid mõõndusi kohalikele usundeile. Nemad olid Apolloni kultuse edustajad puhtal kujul ja selle kultuse keskkohaks muutus Apolloni tempel Antiookias. Nad püüdsid isegi oma alamaid helleniseerida, avaldades selleks neile tarbe korral survet. Sel puhul nad sattusid vastuollu juutidega, kes elasid lühikest aega nende valitsuse all. Et osa juute sattus kaubitsemise otstarbel helleniseeritud linnadesse, puutusid nad seal lähedalt kokku kreeklastega ja võtsid nii mõndagi kreeka usundist ja kombeist omaks. Teine osa juute aga pidas kõvasti kinni vanast usust ja kombeist ja nõudis viimaste täpset täitmist, olles kõigele hellenistlikule vaenuline; nad moodustasid variseride usulis-poliitilise erakonna. Kuid ka juutide usk ei jätnud oma mõju avaldamata teistele rahvastele. Vana Testament oli juba tõlgitud kreeka keelde ja leidis mitmel pool poolehoidu oma kategoorilise monoteismiga. Seetõttu tekkis suurtes linnades juudi koguduste ümber juudisõbralikke rühmi muulastest, nn. proselüüte. See juutide ja kreeklaste vastastikune mõjutamine pole ilma tähtsusetu ristiusu tekkimisloos.

Hellenistlik kirjandus. Kreeka geenius avaldas hellenismiajastul endist loomisvõimet kirjanduse, kunsti ja teaduse alal. Kuid ta seab endale siin uued, ajakohased ülesanded ja loob selleks uued vormid. Kõigepealt vabaneb kirjandus usulise kultuse teenistusest ja sekulariseerub. Et kirjanikud seisid vägevate valitsejate kaitse all, siis astub luule sageli nende teenistusse, ülistades nende losside ja parkide ilu, nende pidude toredust ja nende vägitegude hiilgust. Tragöödia taandub ja näitekirjanduse alal nihkub esikohale komöö-

dia. See on inimtüüpide, iseloomude ja ideede komöödia, selle sündmustik on rajatud intriigile. Selle komöödia tähtsaim esindaja on Menandros.

Vanade, väljasurevate kirjanduslikkude vormide asemele tulevad uued, osalt realistliku, osalt idealistliku iseloomuga. Esimeste hulka kuuluvad naermapanevalt kujutatud stseenid igapäevasest elust. Vastandina sellele tekib idüll, mille loojaks oli Theokritos Sürakuusast ja milles kujutatakse poeetilisi pilte külaelust, põldudest ja metsadest, karjastest ja põlluharijast, kaugel suurlinna kärast ja mürast.

Oige rikkalik oli ka hellenismiaja proosakirjandus. Esikohal seisab siin ajalookirjandus, millele Aleksander Suure vägiteod ja ka hilisemate aegade sündmused pakkusid rohkesti ainet. Silmapaistvaimaks ajalookirjanikuks osutub siin Polybios (elas II ja I saj. vahetusel), kes oma ulatuslikus teoses käsitleb Rooma võitlusi Kartaago ja hellenistlike riikidega.

Hellenistlik teadus ja filosoofia.

Kõige hiilgavamaid tulemusi andis hellenismiaja teaduslik töö. Selleks aitas palju kaasa teaduslikkude keskuste asutamine Platoni akadeemia ja Aristotelese lükeioni eeskujul. Viimase õpilane Demetrios Phaleronist soovitas Ptolemaios I-le kutsuda ellu riiklik teaduste-asutis. Kuningas teostas selle ettepaneku ja pühendas uue asutise muusadele. Nii sai alguse kuulus Aleksandria muuseum — museion (*museion hedra* = muusade asupaik). See sisaldas eneses akadeemia (teadusliku uurimisasutise), ülikooli (õppeasutise) ja raamatukogu. Eriti suureks ja tähtsaks osutus viimane. Esmakordselt oli siia kogutud kogu kreeka kirjandus ja sellele lisaks Idamaa rahvaste oma nii tõlkes kui ka originaalis. Selle korraldamine, katalogiseerimine ja uurimine andis tööd mitmele põlvele. Ptolemaios II ajal tõusis raamatute arv 500 000-ni, Kleopatra ajal isegi 700 000-ni. Ptolemaioste eeskujule järgnesid Seleukiidid Antiookias ja Attaliidid Pergamonis, kus raamatute arv tõusis 200 000-ni. Siinjuures peab küll tähendama, et raamatute all tuleb mõista Egiptuses papüuruslehtedest ja Pergamonis pärgamendist valmistatud rulle, mis on palju väiksemad meie raamatuist. Ptolemaiused määrasid riigikassast suuri summasid Aleksandria muuseumi ülalpidamiseks, samuti

Ptolemaios II abikaasaga.

andsid nad uurimisvabaduse ametisse pandud teadlastele, mistõttu selle asutise tegevus ületas kaugelt samalaadiliste eraettevõtete oma Ateenas. Tänu niisugusele hoolitsemisele tegi ka teadus suuri edusamme. Need üksikud distsipliinid, mille eristumisele pani aluse juba Aristoteles, arenesid nüüd lopsakalt iseseisvaiks teadusteks.

Aleksandrias sai matemaatika oma esimese süstematiseerija Eukleidese näol, kes lõi geomeetria terminoloogia ja tõestusmeetodid. Aleksandria koolist on tulnud veel Eratosthenes, arvuteooria rajaja, ja vana-aja suurim matemaatik ning füüsik Archimedes, kes lõi numbrisüsteemi, millega võis üles tähendada igasuguses suuruses arvusid. Tema määras kindlaks ka ringjoone ja selle diameetri pikkuse suhte. Füüsika alal ta avastas raskuskeskme, erikaalu, kumerpeeglid ja hüdrostaatika-seaduse. Nende avastuste tõttu ta võis ikka uute masinate tarvitusele võtmisega üllatada roomlasi, kelle vastu ta aitas korraldada Sürakuusa linna kaitset. Hüdrostaatika-seadus võimaldas leiutada ka vesiveski, missugune leiutis ületas oma sotsiaalse tähtsuse poolest kõik teised.

Matemaatika ja füüsika edusammud andsid tõuke lähedaste loodusteaduslike distsipliinide arenemisele. Nii arvutas Eratosthenes päikesevaatluste järgi kahes kohas Egiptuses maa ümbermõõdu pikkuse ja võttis tarvitusele meridiaanide ja paralleelide võrgu. Aristarchos Samosest väitis, et maa tiirleb ümber päikese; sellega ta avastas tõe, mis alles 1800 aastat pärast teda lõplikult kinnitamist leidis. Vana-aja suurim astronoom Hipparchos arvutas maa kauguse päikesest ja kuust ja koostas esimese tähekaardi, millele ta märkis ligi 1000 tähte. Arenenud kaubanduse ja kaubateede tõttu avanes võimalus üritada uurimisreise Araabiasse ja Indiasse, Aafrika ekvatoriaalsetesse maa-deste ja Põhjamerereannikule. Sealjuures koguti haruldasi loomi ja taimi ja uuriti geoloogilisi nähtusi. Suuri edusamme tegi ka arstiteadus, mida hakati rajama inimese anatoomia ja füsioloogia tundmisele.

Matemaatiliste ja loodusteaduslike distsipliinide kõrval arenesid ka vaimuteadused. Alates sofistide ajast hakati huvi tundma keeleteaduse vastu, kuid filoloogilised ja kirjandusteaduslikud süstemaatilised uurimised osutusid võimalikuks alles Aleksandria muuseumis, kuhu oli kogutud palju sellekohast materjali. Aristarchos Samotraakest pani oma uurimustega Homerose lugulaulude alal aluse kirjanduslikule kriitikale. Käsikirjade kogumine, ümberkirjutamine, tõlkimine, võrdlemine ja analüüsimine tegi kirjandusteaduse tähtsaimaks alaks hellenismiaja humanitaarteaduste hulgas.

Ainult intellektuaalseim kõigist teadustest, filosoofia, puudus Aleksandrias. Selle asukohaks jäi endiselt Ateena. Samal ajal, kui Aleksandrias rohkearvuline teadlaste-pere toimetas uurimisi kõige mitmekesisemal erialadel, loodi Ateena vaiksamas oludes kaks teineteisele vastupidist maailmavaatelist süsteemi, nimelt epikuurlaste ja stoikute oma. Need tahtsid anda juhtnööre õige eluviisi otsimisel kõigile, kes selle järele vajadust tundsid.

Epikuros, kes elas IV ja III saj. vahetusel, võttis omaks Demokritose materialistliku õpetuse, kuna see kõige enam vabastab inimest hirmust jumalate ja surma ees. Et lõbu on suurim hüve ja valu suurim pahe, tunneb loomulikult iga inimene ise. Küll aga vajab ta näpunäiteid õige lõbu äratundmiseks ja nautimiseks. Igasugune meeleline nauding ei tee veel inimest õnnelikuks, seda teeb ainult täielik hingerahu; viimast aga võimaldab ainult sõprus oma mõtteosalistega. Et rõõmu ja kurbust tasakaalu viia ja kanda suuta, selleks on vaja vooruslikkust. Kõige parem on vältida kõike, mis häirib rahutunnet, ja selleks eemalduda muredest ja tülidest; osa võtta avalikust elust tuleks ainult niipalju, kui seda nõuab isiklik hüve. Seega eitas Epikuros ise meelelist naudingut, mida hiljem ta järeltulijad, eriti Roomas, esikohale nihutasid.

Stoikud said oma nimetuse „maalitud stoalt“ Ateena turuplatsil, kus jutlustas Zenon, selle õpetuse rajaja. Nende eetika põhimõtted olid järgmised. Vooruslikkus pole mitte ainult kõrgeim, vaid ka ainus hüve. Kõik inimese tundmused ja püüded, kõik varad, mida ta hindab, kõik valud ja hädad, mida ta väldib, peavad olema talle ükskõiksed. Õige arusaamine voorusest, mida saavutatakse ainult mõistuspärase tunnetamise kaudu, peab mõjutama tahet ja võimaldama vooruse teostamist. Elu siht on alistuda vabatahtlikult jumalikele maailmakorrale ja elada täielikus kooskõlas loodusega. Selle kõrgeima elusihhi taotlemisega saavutab tark täieliku õnne: ainult siis ta on rikas oma vaesuses, vaba — ahelais, õnnelik — haiguses ja isegi surmas. Inimene peab mõtlema ainult sellele, kuidas maailma tervikus, looduses ja ühiskonnas täita seda ülesannet, mis talle osaks on saanud. Stoikute õpetust arendasid mitmed kirjanikud (näit. Panaitios) ja levitasid rändjutlustajad, mõistes hukka üldiselt valitsevaid eluviise ja kehtivat moraali. Nad propageerisid elutarbeist loobumist, mis tegevat inimese sarnaseks jumalatega. Oma karmi eluviisi nõudmisega, loobumisega igasuguseist mõnudest ja kõrge kõlbelse aate taotlemisega rajasid stoikud pinda kristliku asketismi tekkimisele.

Kujutav kunst. Nagu kirjanduses, nii avaldus ka kujutavas kunstis tendents vabaneda usundi teenimisest ja sekulariseeruda. Ehitati küll veel templeid, mõõteilt isegi väga suuri ja üksikosade väljatöötamiselt toredaid, nagu Artemise tempel Efesoses ja Zeusi

tempel Ateenas (lõpetatud alles Hadrianuse ajal). Püstitati ka suurejoonelisi marmorist altareid laiade terrasside ja sammastikkudega, nagu Zeusi altar Pergamonis. Kuid hellenismiaja arhitektuuri iseärasuseks on ikkagi kuningate lossid, harilikult terved ehitiste kompleksid peristüülide ja sisemiste aedadega. Sammastikkudes tarvitati toredat korintose stiili, hoone sisemuse kaunistamiseks rohkesti skulptuure ja maale. Kõige selle tõttu moodustasid kuningate lossid ja suurnike eramajad elegantsed ja elurõõmsad tervikud. Ehitati suuri linnavalitsuste ja kohtute hooneid, teatreid ja kontsertsaale (nn. odeioneid), gümnaasione ja palestraide, stadiione ja hipodrome.

Mitte ainult üksikud hooned, vaid ka terved linnad olid ehituskunsti objektiks. Sofistide mõjul alguse saanud ratsionalism leidis ka siin rakendamist. Linnad ehitati kindla plaani järgi, tänavad olid sirged ja ristlesid täisnurgi, turuplatside ja avalike hoonete asend määrati linnade planeerimise üldkavas. Kui varem ainult Pireuse sadam osutus planeeritud linnaks, siis muutus linnade planeerimine hellenismiajal üldreegliks. Eriti paistab selles mõttes silma Priene Väike-Aasias.

Skulptuuri alal üllatab hellenismiajal virtuoosne tehnika ja haruldane mitmekesisus. Siin püütakse luua kolossaalseid teoseid, nagu kuulus Rhodose koloss — jumal Heliose üle 30 m kõrgune pronkskuju Rhodose saarel; püütakse suurejoonelistes kompositsioonides väljendada üliinimlikke pingutusi võitlustes ja kannatustes (Pergamoni altar, Laokooni grupp); samal ajal valmistatakse idüllilisi ja romantilisi stseene ja isegi karikatuure ning groteske. Sakraalse skulptuuri alal tunneme ainult üht uut jumalatüüpi, see on Bryaxise Serapise kaju kurva, mõtiskleva ilmega, vastandiks elurõõmsaile ning lahkeile olümplastele varemast ajast. Viimaste eeskujul on siiski hellenismiajal valmistatud nn. Belvedere Apollon ja terve rida Aphrodite (Meelose, Medici jt.) kujusid. Tundeliigutuste ja füüsilise kannatuse väljendusena esinevad tundmatu autori Laokooni-grupp ja Pergamoni kuninga Attalose ülesandel valmistatud mälestusmärgid võitude puhul galaatlaste üle. Umbes samalaadilise, aga reljeefis kujutatud teosena esineb Pergamoni altari suurejooneline friis, mille laskis ehitada kuningas Eumenes II umb. 180 a. e. Kr oma võitude tähistamiseks. See kujutab jumalate võitlust gigantidega. Nende suurejooneliste ning kõrgeid sihte taotlevate skulptuu-

Laokooni grupp.

ride kõrval leiame suure hulga realistlikke portreekujusid ja žanripäraseid kujutisi. Siia kuuluvad igasuguste kalurite ja talunaiste, orjade ja barbarite kujud. Kõik need on võetud igapäevasest elust ja kujutatud realistlikult (näit. poisike hanega).

*ma
kl. te
17*

kl. 100
15.11.39

ROOMA.

MAA JA RAHVAS.

Itaalia geopoliitilised iseärasused.

Samal ajal, kui maad Vahemere idapoolses osas moodustasid ühe kultuurilise terviku, ühinesid ka selle mere läänepoolsed maad Rooma riigi valitsuse all. Selle riigi keskuseks oli Itaalia.

Itaalia jaguneb kolme ossa: Põhja-, Kesk- ja Lõuna-Itaalia. Põhja-Itaalia asetseb Alpi ja Apenniini mägede vahel ja moodustab oma suuremas osas laia ning viljarikka lagendiku, mida niisutab Po (Paduse) jõgi. Et seda maa-ala asustasid vanasti gallialased, nimetasid roomlased seda Gallia Cisalpina'ks, s. o. siinpool Alpe asetsevaks Galliaks. Kesk-Itaaliat läbivad Apenniini mäed rööbiti merega ja jagavad ta läänepoolseks künklikuks tasandikuks ja idapoolseks mäestikuks. Poliitiliselt jagunes läänepoolne tasandik kolmeks maakonnaks; need olid: Etruuria, umbes Arno (Arnuse) jõest Tiberini, Laatsium — selle tasandiku keskel, ja Kampania, Laatsiumist lõuna pool, kuhu tekkisid juba VIII-l saj. e. Kr. kreeka asunduslinnad Kyme (Cumae) ja Neapolis. Idapoolses osas asetses samuti mitu maakonda, millest olid tähtsaimad Umbria (vastu Etruuriat) ja Samnium (vastu Laatsiumi ja Kampaniat), mäGINE maa sõjakate elanikega.

Seal, kus Apenniini mäed suunduvad uuesti lääne poole, algab Lõuna-Itaalia nelja maakonnaga: Apulia ja Kalabria ida pool, Lukania ja Bruttium lääne pool. Siin asetses nii Tarentumi (praeg. Taranto) lahe kui ka Türreeni mere ääres hulk kreeklaste asundusi, mistõttu seda maad nimetatigi Suur-Kreekaks.

Apenniini mäed jätkuvad ka Messina väina taga Sitsiilia saarel, kus vanasti võiflesid kreeka asunikud kartaagolastega. Kuna Sit-

siilia suurem osa jäi lõpuks kreeklaste kätte ja võttis sajandite kestel osa antiikse kultuuri arenemisest, tõrjuti kreeklased teistelt saartelt, Sardiiniast ja Korsikast, algusest saadik välja ja need saared jäidki sellest kõrgest kultuurist eemale.

Maapinna ehituselt ja kliimalt meenutab Itaalia Kreekat. Ainult Itaalia mäed on vähem järsud ja kaljused: neil kasvasid tihedad metsad, leidus palju väga häid karjamaid, mida võis läbi aasta kasutada. Pikast randjoonest hoolimata on Itaalia vahel looduslikke sadamaid. Parimad neist olid Genua ja Neapolis läänerannikul ja terve rida kreeka linnu Tarentumi lahe ääres. Sinnapoole meelitasid kreeklasi viljarikkad Kampaania väljad ja Lõuna-Itaalia jõeorud, samuti ehitusmetsad nende ääres olevail mägedel.

Itaalia vanimad elanikud ja nende kultuur.

Nagu arheoloogilistest leidudest nähtub, oli Itaalia asustatud juba vanemal kiviajal. Rikkalikumaid andmeid on säilinud nooremast kiviajast. Sellele kultuurile on iseloomulikud viimisteldud lihvitud riistad obsidiaanist ja ümmargused, osalt maa sisse kaevatud eluhooned keskel asetseva tuleasemega.

Põhja-Itaaliast tõrjuti kiviaja kultuur välja ühe pronksi tarvitava rahva poolt, kes tuli kirdest. Ta oli oma endistes asukohtades elanud veekogudele ehitatud vaiehitistes ja hakkas ka uuel kodumaal valli ja kraaviga ümbritsetud külades püstitama eluhooneid vaiadele. Need nn. *terra mare*-külad, mida läbib kaks peatänavat, üks läänest itta, teine põhjast lõunasse, on ehitatud kindla plaani järgi. Küladest eemal asetsesid nende elanike kalmistud, nekropolised, kus olid ridadesse asetatud urnid põletatud laipade tuhaga. Need pronksikultuuri toojad olid aaria tõugu rahvad, kelle järeltulijaks olid pärastised latiinid. Itaalia idapoolse osa okupeerisid neile lähedal seisvad teised nn. *italikud* (laiemas mõttes — muistse Itaalia rahvaste kogunimi, siin tarvitatud kitsamas mõttes — umb. 1000 a. e. Kr. Itaaliat asustanud indo-euroopa suguharud) — umbro-sabellid ja samniidid. Viimased tõid Apenniini poolsaarele raua-aja kultuuri.

Itaalikud ei saanud aga segamatult olla Apenniini poolsaare peremeesteks ega seal arendada oma algupärast kultuuri, eriti rannaäärseis maades. I aastatuhande algul tulid poolsaarele etruskid,

kes tõrjusid itaalikud mägedesse või allutasid endile. Lõunapoolseile rannamaadele asusid VIII-l saj. e. Kr. helleenid. VI-l saj. ilmusid Po madalikule põhja poolt keldid (gallialased) ja tõrjusid sealt etruskid välja.

Etruskid olid tundmatu päritoluga rahvas, kelle kultuuri kohta on säilinud õige palju arheoloogilisi andmeid kalmeis ja linnade varemeis VII—III saj. e. Kr. Nad asutasid suuremate, osalt mereäärsete linnade liidu. Selles liitriigis moodustasid etruskid kõrgeima kihi, kelle jõukus oli rajatud viljarikka maapinna, samuti vase- ja rauamulla kaevanduste kasutamisele; ka oli neil arenenud metalli- ja tekstiiltööstus ja merekaubandus kreeklaste ja kartaagolastega. Kaubandus oli lähedalt seotud meriröövlite tegevusega. Tööjõu moodustasid etruskidel allaheidetud liguurid ja itaalikud. Riigi eesotsas seisis varemil ajal kuningad, hiljem valitud magistraadid, aristokraatlike suguvõsade liikmed. Etruskide usund kujutas mingisugust segu Väike-Aasia ja Itaalia vanimate rahvaste usundeist ja oli õige sünge iseloomuga. Nagu nähtub haudkambrite seintel ja vaasidel leiduvaist maalinguist, tegeles kõrgeim seisus spordiga, küttimisega ja usuliste pühade pidamisega. Etruskide ekspansioon arenes nii merel kui ka maal. Merel nad tegutsesid piraatidena, ei soetanud endile asumaid, vaid takistasid kreeklaste asunduste levimist Sardiinia ja Korsika saarele. Seepärast sõbrustas nendega kreeka kolooniate alaline võistleja Kartaago, kes oskas kasutada Etruuria sadamaid oma huvides. Mandril levis etruskide võim VI-l saj. e. Kr. Po jõest kuni Kampaaniani; mõne aja valitsesid nende kuningad ka Laatsiumi ja Rooma üle. Etruskide ekspansioonile tegi lõpu kahe rahva majanduslik, poliitiline ja kultuuriline tõus. Need olid samniidid ja latiinid.

Samniidid olid karjakasvataja rahvas, kes elas mägedes ja kel polnud linnu. Nende suguharud olid omavahel liitunud, moodustades õige tunduva jõu. Nende ekspansioonivahendiks oli „püha kevad“: kõik teatud aastal sündinud inimesed pidid täisealiseks saamisel välja rändama, et uusi karja- ja põllumaid otsida.

Rooma algus.

Laatsium ja Rooma linna tekkimine. Laatsium oli ainus läänepoolne maakond, kus itaalikud polnud mererannast eemale tõrjutud. Selle põhjuseks oli ühelt poolt asjaolu, et Laatsiumi tasan-dikul olid malaariasood, mille harimine nõudis väga suurt vaeva, ja et nende taga mägedes elasid poolmetsikud rahvad, volskid ja sabiinid. Teiselt poolt ristlesid siin etruskide ja kreeklaste huvid, mistõttu Laatsium muutus erapooletuks maaribaks kahe huvipiirkonna vahel. Laatsiumi majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele aitas kaasa läbikäimine ja kokkupuutumine sääraсте ettevõtlikkude rahvastega nagu kreeklased, etruskid ja kartaagolased. Maa-

harimine raskeis tingimustes tegi latiinidest sitke ning kodumaad armastava rahva.

Esimesed linnataolised asundused tekkisid siin küngastel, eriti jõekaldail. Nii on alguse saanud ka R o o m a linn Palatinuse künkal Tiberi kaldal mägedest tulnud karjaste kogukonnana (muistendi järgi a. 753 e. Kr.). Varsti ta ühines sabiinide kogukonnaga Quirinalse künkal. Roomlaste ja sabiinide kogukonna liitumise järel hakkas Rooma domineerima Laatsiumi lagendikul ja vallutas vanima kohaliku linna Alba Longa.

Riiklik kord uues riigis sarnles väga Kreeka ahhailaste (Homeroose-aegse) riigikorraga. Riiki valitses k u n i n g a s (muistendi järgi 7 kuningat kahe ja poole sajandi kestel) tähtsaimate sugukondade v a n e m a t e abil. Viimased kandsid nimetust *senatores* või *patres* ja moodustasid *senati*-nimelise nõukogu (*senatus*). Ühiskondliku elu algrakukeseks oli p e r e k o n d (*familia*), kuhu kuulusid kõik isa piiramatu võimu all olevad lapsed ja lapselapsed ühes oma naiste ja isegi orjadega. Kõik, kes olid või pidasid end ühe esiisa järglasteks, moodustasid s u g u k o n n a (*gens*). Nende kuuluvus sellesse oli tähistatud ühise sugukonnanime kandmisega (näit. Julius — Juluse järglastel, Tullius — Tulluse järglastel). Neid Rooma põlisesse sugukondadesse kuuluvaid isikuid nimetati p a t r i i t s i d e k s, s. o. tunfud esiisade järglasteks. Patriitse kutsuti aeg-ajalt kuningate poolt r a h v a k o o s o l e k u i l e, kus neile tehti teatavaks vanemate-nõukogu (senati) otsused tähtsamais asjus (sõda, rahu, surmaotsused jne.). Patriitsidele kuulusid maad ja nemad võtsid täisrelvastuses osa riigi kaitsmisest. Nad jagunesid päritolult kolme t r i i b u s s e ja iga triibus poliitiliste asjade ajamisel ning usuliste toimingute korraldamisel 10 k u u r i a s s e. Nendest sõltusid k l i e n d i d, hiljemini Rooma asunud ja seepärast põlisesse perekondadesse mitte kuuluvad elanikud. Nad seisid patriitside kaitse all ja kuulusid sõjaväkke abijõududena.

Rooma tõus. Kuningate ajajärk. Rooma kiiret tõusu soodustas ta asend Tiberi suudme lähedal (umb. 25 km merest) ja Etruuria naabruses. Esimese asjaolu mõjul kujunes Rooma kaubavahetuse keskuseks, kuhu saadeti kaubad Tiberi ülemjooksult ja kuhu jõudsid kræeka ja foiniikia laevad mere poolt. Seetõttu kujunes Rooma ka

Etruuria võistlejaks just sel ajal, kui Etruuria ekspansioon jõudis haripunktini. Rooma tõmmati kaasa Etruuria linnade liitu ja Roomas valitses mõne aja Tarquiniuste dünastia. Tänu etruskide valitsusele muutus Rooma karjaste ja põlluharijate külast samasuguseks linnaks, nagu seda olid Etruuria linnadki: ta ümbritseti müüriaga, ta laiendas oma kaubasademeid kartaagolastega ja hakkas nõudlema Laatsiumi pealinna kohta. Kuid see etruskide dünastia kukutati Tarquinius Superbuse (Uhke) ajal Rooma aristokraatia poolt. Sellele järgneva võitluse ajal etruskidega koondas Rooma Laatsiumi kogukonnad lõplikult enda ümber, saavutades hegemoonia nende suhtes, ja muutus iseseisvaks riigiks. Sellest ajast peale hakkas etruskide võim langema. Po madalikust tõrjuti nad välja gallialaste poolt. Etruskide soost kuningate eemaldamisega algas Rooma vabariigi aeg (a. 510 e. Kr.).

ROOMA VABARIIK

(a. 510—30 e. Kr.).

Rooma riigi laialdumine.

Itaalia vallutamine. Vabariigi aeg on Rooma riigi järjekindla tugevnemise ja laialdumise aeg, mil ta kasvas väikesest linnriigist suureks maailmariigiks. See paisumine ei toimu kuigi kiiresti, minnes samm-sammult, aga haruldase järjekindlusega. Roomal tuli kaua ja palju võidelda lähemate ja kaugemate naabritega. Terve V saj. kulus võitlusteks etruskide, sabiinide ja volskidega. Eriti raskeks kujunes siin võitlus etruskide linna Vejiga, mille võitmine Camilluse poolt tegi Rooma ka Etruuria peremeheks. Siis aga kerkis esile uus hädaoht gallialaste näol, kes ilmusid Rooma linna, põletasid selle maha, löid roomlasi Allia lahingus (a. 387 e. Kr.) ja võtsid linnalt suure lunaraha.

IV-l saj. e. Kr. puutusid roomlased kokku juba Lõuna-Itaalia rahvastega, muude seas ka kreeklastega. Vahepeal eemaldasid liidust Roomaga latiinid. Raske võitluse järel läks roomlastel korda neid lüüa ja ühendada nende maad täiesti Roomaga (a. 338 e. Kr.). Ühes sellega võimaldati latiiniidele Rooma kodanikuks saamine. Pärast latiiniide alistamist algas võitlus samniitidega. Tuli pidada

50 aasta kestel kolm pikka ning rasket sõda, et samniitidest jagu saada. Pärast otsustavat lahingut Sentinumi juures (Umbrias) sunniti kõik Samniumi linnad Roomaga ühinema ja andma osa oma maadest roomlastele. Need maad tunnustati riigimaaks ja jagati täieõiguslikele kodanikele. Gallialased, kes vahepeal olid uuesti tunginud lõuna poole, sunniti taganema Po madalikku.

Pärast teist sõda samniitidega oli järg kreeklaste käes. Tarentumi (Tarase) linn astus võitluseks roomlastega liitu Lõuna-Itaalia rahvastega ja kutsus appi Epeirose kuninga Pyrrhose, kes tahtis käia Aleksander Suure jälgedes. Esialgseist võitudest hoolimata ei õnnestunud tal päästa kreeka asunduslinnu. Tarentumi kaotus a. 272 viis kõik linnad Rooma valitsuse alla. Samal ajal aga sattus ka Rooma kreeka kultuuri mõju alla.

III saj. esimesel poolel muutus Rooma juba suureks riigiks ja hakkas mängima teatud osa haritud maailma rahvusvahelises elus. Ta kujunes Itaalia rahvaste ja linnade poliitiliseks keskuseks ja tõusis ühtlasi tugevaimaks riigiks Vahemere ääres. Ta jõud oli rajatud kodanike kindlale sõjaväelisele organisatsioonile ja demokraatlikule korrale, samal ajal kui kõik teised suuremad riigid kasutasid palgavägesid. Rooma vabariiki kui rahvusvahelist jõudu hakkasid nüüd hellenistlikud riigid arvestama. Temaga püüti astuda vahekorda, mis oleks olnud ühel või teisel viisil kasulik. Kõige rohkem jälgis Rooma tõusu Kartaago, lähem suurriik Vahemere lääneosas.

Maade vallutamine väljaspool Itaaliat. Kuni III sajandini oli Kartaago Roomaga liidus olnud, nagu varem Etruuriagagi. Roomal polnud laevastikku ja seetõttu ta polnud Kartaagole kardetav. Viimane oli sajandite kestel võidelnud kreeklastega ja vajas nende vastu liitlasi. Asjaolud muutusid, kui Lõuna-Itaalia sadamad siirdusid Roomale ning Tarentumi ja Neapolise huvid muutusid Rooma huvideks. Kartaagos saadi aru, et Rooma lääne-kreeklaste valitsejana peab end segama Sitsiilia saatusse, ühtlasi toetama selle saare kreeklasi võitluses nende põlise vaenlase Kartaago vastu. Ühe teise Kartaago võistlejaga, Massiliaga (kreekl. Massalia, praeg. Marseille), oli Rooma juba varem liitu astunud.

Samniitidest koosnevad palgasõdurid olid vallutanud Messana Sitsiilias. Nende nn. mamertiinide röövretked ja võitlused Sürakuusaga sundisid ühelt poolt kartaagolasi, teiselt poolt roomlasi

segama end Sitsiilia asjadesse. Sõjaväeliselt olid kummalgi riigil oma paremused: Kartaago omas head laevastikku, ilma milleta algavas sõjas polnud midagi ära teha, hellenistliku sõjatehnika kohaselt varustatud palgasõdureid, relvastatud elevante ja sõjakaid liitlasi Numiidiast; Roomal olid teadlikest kodanikest koosnev ning endistes sõdades hea väljaõppe saanud jalavägi ja ustavad liitlased Itaalias. Otsustaval momendil ühines Roomaga Sürakuusa, pakkudes soodsa baasi sõjategevuse arendamiseks Sitsiilias.

Nii algas e s i m e n e P u u n i a s õ d a (a. 264—241). Roomlased vallutasid kohe alguses suurema osa Sitsiiliast ja hakkasid pärast ehitama laevu, varustades neid sildadega, mida võis langedada vaenlase laevale. Nad saavutasid merel mitu võitu kartaagolaste üle ja nende konsul Regulus tegi isegi katset tungida Kartaagole kallale Aafrikas. Kuid vahepeal oli ka Kartaagol edu ja torm purustas Rooma laevastiku. Seetõttu veniski sõda pikale. Lõpuks olid kartaagolased sunnitud rahu tegema, loovutades Roomale Sitsiilia, mis (välja arvatud Sürakuusa) sai seega Rooma esimeseks provintiks.

Varsti selle järel vallutasid roomlased ka Põhja-Itaalia, Sardiinia ja Korsika. See oli Kartaagole suureks kaotuseks, sest ta sai neilt saartelt vilja, rauda ja vaske. Seepärast ta hakkas otsima endale kompensatsiooni Hispaanias. Kartaago edusammud Hispaanias sundisid ka roomlasi otsima seal liitlasi, keda nad leidsid kreeka asunduslinna Saguntumi näol. Kartaago noor väepealik Hannibal aga vallutas Saguntumi. See sai t e i s e P u u n i a s õ j a põhjuseks (a. 218 e. Kr.). Et mitte anda roomlastele võimalust sõjategevuseks Hispaanias või Aafrikas, võttis Hannibal ette julge retke üle Püreeneede ja Alpide Itaaliasse. Roomlased said mitmes lahingus lüüa (Trebja, Ticinuse, Trasimenuse järve ja Cannae juures) ja Hannibalil õnnestus siirduda Lõuna-Itaaliasse, kus ta lootis leida liitlasi. Latiinid ja suurem osa teisi rahvaid jäid aga Roomale ustavaks. Oma sõjatektikas püüdsid roomlased isoleerida Hannibali kodumaast ja liitlastest. Selleks neil tuli vallutada Sürakuusa, kus türann Hieron II oli nõustunud toetama Hannibali (linna kaitses kuulus matemaatik Archimedes, kelle Rooma sõdurid pärast linna vallutamist tapsid). Hannibalist ei saanud aga roomlased enne jagu, kui nende väepealik Scipio (Africanus) viis sõjategevuse üle Aafri-

kasse, kus ta leidis liitlase Numiidia näol. Pärast Scipio võitu Hannibali üle Zama lahingus tehti rahu (a. 201): Kartaago pidi loovutama oma maad Hispaanias, hävitama oma laevastiku ja vabastama kõik alistatud maad Põhja-Aafrikas. Sellega lõppes Kartaago kaubanduslik hegemoonia Vahemerel ja senine mereriik muutus eeskätt põllumajanduslikuks riigiks.

Kuid Kartaago põllumajandus hakkas varsti tegema kiireid edusamme. Eriti arenes õli- ja viinapuude kasvatamine ning nende saadustega kauplemine. Selles suhtes pörkasid Rooma riiki juhtivate suurmaapidajate huvid kokku Kartaago omadega. Itaalia hakkas ise välja vedama aiandussaadusi, et osta Aafrikast odavat teravilja, millest ta puudust tundis. Seepärast hakati Roomas nõudma Kartaago täielikku hävitamist. Need asjaolud põhjustasid kolmanda Puunia sõja (a. 149—146). Selles sõjas hävitati Kartaago lõplikult, ta maa-ala liideti Roomaga Aafrika-nimelise provintsinä, kuna maad osteti või renditi rooma suurmaapidajate poolt.

Hellenistlike riikide suurem osa püüdis säilitada jõudude tasakaalu. Väiksemad riigid kartsid Makedoonia kuningat Philippos V-t ja Süüria kuningat Antiochos III-t, kes avaldasid imperialistlikke püüdeid, ja otsisid liitu Roomaga. Viimane kasutas juhust, võitis oma liitlaste (Pergamoni, Rhodose ja teiste) abil Makedoonia ja kuulutas Kreeka iseseisvaks. Ta ei seganud end Kreeka ega teiste hellenistlike riikide sisemistesse asjadesse ja nõudis sedasama Antiochoselt. Viimane aga, ässitatud ta juures viibiva Hannibali poolt, alustas Kreekaga sõda, sai roomlastelt lüüa ja oli sunnitud oma kavatsustest loobuma. Sellega kujunes Rooma tasakaalu hoidjaks ja kaitsjaks idapoolseis maades. Sellena kisti teda kreeklaste endi poolt nende sisemistesse tülidesse, mis ta lahendas harilikult jõukamate kihtide kasuks. Nii harjus Rooma Kreeka riikidelt nõudma oma tahte täitmist. Mõnikord leidsid roomlased vastupanu ja olid sunnitud alustama sõjategevust. Sõdade tagajärjel kukutati esialgu kuningate valitsus Makedoonias ja seati sisse vabariiklik kord, pärast aga muudeti Makedoonia Rooma provintsi. Umbes samal ajal (a. 146 e. Kr.) vallutati Korintose linn; Kreeka võeti Rooma ülemvalitsuse alla, säilitas aga linnade omavalitsuse.

Pergamoni riik oli juba varem sattunud Roomast sõltuvusse ja ta viimane kuningas pärandas kogu oma riigi Roomale (a. 133 e. Kr.). Kui aga Roomas algasid kodusõjad II ja I saj. vahetusel, tekkis Väike-Aasias liikumine Rooma vastu. Selle etteotsa astus Pontose kuningas Mithridates VI Eupator, kelle algatusel tapeti maha kõik roomlased Väike-Aasias ja saartel. Temaga ühinesid Kreeka ja kreeka asunduslinnad Musta mere põhjarannikul, moodustades uue hellenistliku suurriigi. Kodusõdade tõttu venis Rooma võitlus Mithridatesega pikale ja alles Pompeiusel läks korda lõpetada sõda a. 63 e. Kr. Peale Pontose liideti Roomaga ka nõrgenenud Seleukiidide Süüria. Rooma riigi idapoolseks piiriks sai Eufrati jõgi.

Nii kujunes Rooma suureks maailmariigiks, kellel polnud võistlejat ei läänes ega idas. See asjaolu osutus mõõduandvaks terve inimkonna ajaloole, tõi aga ühtlasi Rooma majanduslikku, sotsiaalsesse ja kultuurilisse arenemisse uusi tegureid, mis andsid ta elule uue ilme.

Rooma majanduslik areng.

Väikepõllupidamine. Itaalia oli looduse poolest põllutõõmaa ja põlluharimiseks olid seal pinnaselised eeldused soodsamad kui Kreekas. Itaalikud olid põlluharijad juba sel ajal, kui nad asusid Apenniini poolsaarele. Põlluharijad moodustasid Rooma riigis kandva ning juhtiva rahvakihhi. Esialgu olid maad tervete sugukondade valduses; kuningas Servius Tullius ajal aga esinesid nad juba üksikute kodanike omandina. Külvati peamiselt teravilja, kasvatati viinapuid ja hiljem ka õlipuid. Põldu harisid kodanikud ise, kasutades seejuures oma perekonna liikmete ja väheste orjade abi. Cincinnatus, kes adra tagant kutsuti diktaatoriks samniitide sõja ajal, on jäädvustatud ajaloos vanima aja kodaniku tüübina.

Suurmaapidamise algus ja selle tulemused. Sõjad ja võidud tõid muudatusi nii põllupidamisviisidesse kui ka maa kasutamisse. Sõda osutus Roomale mitte ainult poliitiliseks, vaid ka majanduslikuks ürituseks. Riik võttis alistatud rahvastelt osa, harilikult ühe kolmandiku, nende maadest, moodustades sellest ühiskondlikud maatagavarad, nn. *ager publicus*'e. Need jagati

täieõiguslikele kodanikele põliseks tarvitamiseks. Mida rohkem Rooma pidas sõdu ja vallutas maid, seda suuremaks kasvas see maatagavara, samuti aga ka üksikute kodanike käes olevad maa-alad. Sõjad rikastasid ka teisiti (näit. sõjasaagi kaudu) juhtivail kohtadel olevaid isikuid; sel teel kogutud kapitalid mahutati jällegi maadesse. Neid renditi riigilt või osteti väikemaapidajailt, kes, viibides pikemat aega sõdades, pidid jätma oma maad harimata ja seetõttu vaesusid. Selle arengu tulemuseks oli suurmaapidamise tekkimine Roomas. Neid nn. *latifundiume* ei saanud enam oma koduste jõududega harida. Sõjad tulid appi ka tööjõudude soetamisel, andes suurel arvul orje. Mida suuremaks kasvasid üksikute perekondade käes olevad maa-alad, seda enam hakati tarvitama põllutöös orjade tööjõudu. Sellest tekkinud pahe- sid sotsiaalses elus püüti vabariigi lõpu poole kõrvaldada *maareformiga*, mille ülesandeks oli uuesti elustada väikemaapidamist. Need reformid õnnestusid ainult osaliselt, nii et valitsevaks maapidamisviisiks jäi ikkagi suurmaapidamine.

Muudatused maa kasutamises olid tingitud sellest, et isikud, kes oma varanduse olid mahutanud maasse, püüdsid sellest ka suurimat tulu saada. Hakati kasvatama neid saadusi, mis müümisel andsid suurimat tulu; kasulikuks kaubaks osutusid viin, õli ja karjasaadused (näit. lambavill). Kreeklastelt Lõuna-Itaalias õpiti neil aladel mõndagi juurde. Sõjad pidid soetama ka turge väljaveoks. Teine ja kolmas Puunia sõda olid Roomale tähtsad selles mõttes, et nad hävitasid Kartaago kui võistleja viina- ja õlikaubanduse alal läänepoolseil turgudel. Peale selle andsid need sõjad Roomale viljakandva Põhja-Aafrika, kust hakati sellest ajast peale tooma Itaaliasse odavat teravilja. Itaalias aga siirduti järjest enam karjakasvatamisele.

Tööstus. Võrreldes põlluharimisega polnud tööstuse osatähtsus Itaalia majanduselus kuigi suur. Tootmine rahuldab eeskätt kodumaa tarbeid. Ainult mõned tööstusharud olid Itaalias juba vanasti tuntud iseseisva tulundusalana. Nii veeti Etruuriast välja pronksasju, Lõuna-Itaalias toodetud savinõud hakkasid IV-l saj. välja tõrjuma seni Atikast imporditavaid keraamikatooteid ja Apuulia lambavill ühes sellest valmistatud kangastega sai II-l sajandil kuulsaks.

Kaubandus oli seevastu tähtsaks jõukus-allikaks ja Rooma valitsus hoolitses kõigiti selle majandusala arendamise eest. Ta ehitas teesid, mida nimetati nende rajajate tsensorite nimede järgi (näit. *via Appia, Flaminia, Aemilia*) ja võitles meriröövlitega. Oma kaubanduse arendamise huvides ta taotles võistlevate linnade (Kartaago, Korintose jne.) hävitamist. Ühendades suure osa kultuurilisest maailmast, ei loonud Rooma kuskil sisemisi tollipiire. Pärast Rooma riigi langemist pole Euroopa kunagi näinud nii suurt vaba-kaubanduslikku maa-ala. Vabariigi lõpu poole olid tähtsaimaks kaubaaineks orjad, keda saadi Rooma asevalitsejate alatistest sõdadest naaberrahvastega. Orjakauplemise keskusena esines Deelose saar. Ühes kaubandusega arenesid ka pangandus ja börsid: Januse väravate juures Roomas sõlmiti igasuguseid lepinguid ja tehinguid.

Riigimajanduses esinesid tuludena 1) maade vallutamise kaudu saadud riigivarandused, nagu metsad, kaevandused, kalapüügikohad, karjamaad, mida kasutati renditamise teel, 2) tollimaksud sisseveetavalt kaupadelt, 3) tulud provintsidest isikumaksu (*stipendium*) või tulumaksu (*decumana*, kümnis) näol. Otseseid makse Rooma kodanikud ei maksnud, küll aga kandsid nad isiklikult igasuguseid kohustusi riigi vastu, samuti nõuti neilt vahel sõdade ajal erakorralisi makse. Maksude võtmine toimus maksurentnike (*publicani*) kaudu.

Kuludena esinesid administratsiooni ja sõjaväe ülalpidamine provintsidest (toimus küll provintsidest saadud tulude arvel), teede, sildade, veevärkide ja avalike hoonete ehitamine. Teatud summasid andis riik ka pidustuste ja lõbusustete korraldamiseks; need olid aga nii väikesed, et ametnikud, kelle ülesandeks oli pidude korraldamine, pidid omalt poolt suurema osa juurde lisama, eriti juhul, kui nad tahtsid sel teel hankida endale populaarsust. Sellest levis Roomas nõue rahva kostitamise ja lõbusustete järele (*panem et circenses*).

Sotsiaalsed vahekorrad.

Seisuste võitlus. Nagu juba kuningate ajal, jagunes rahvas ka Rooma vabariigis kahte seisusse. Need olid patriitsid (põliste rooma perekondade liikmed ja seega tuntud esiisade järglased) ja plebeid (*plebs*), s. o. tundmatu päritoluga mass, hiljemini Rooma asunud või allaheidetud naabermaade elanikud. Need seisused erinesid teineteisest päritoluga antud õiguste poolest. Ainult patriitsidel oli õigus osa võtta riigivalitsuse organite (magistraadid ja senat) tegevusest ja saada kasutamiseks ühismaid (*ager publicus*). Esialgu polnud plebeide arv kuigi suur. Ent Rooma linna

tähtsuse kasvamisega siirdus sinna mujalt rohkesti kaupmehi ja käsitöölisi; riigi paisumisega Laatsiumi piirides kasvas ka kodanike arv. Samal ajal oli vaja suurendada sõjaväge võitluseks kaugemate naabritega; selleks hakati kasutama plebeide abi. Loomulikult hakkasid plebeid, kes sellest ajast peale valasid oma verd Rooma kaitseks ja kasvamiseks, nõudma endile ka patriitside omadega võrdseid õigusi, eeskätt osasaamist ühismaadest. Nii algas seisuste võitlus, mis kestis umbes 200 aastat. Eialgu ei tahtnud patriitsid midagi oma eesõigustest loovutada; küll aga lubati plebeisid organiseeruda oma huvide kaitseks ja valida endi seast erilisi ametnikke, *r a h v a t r i b u n e*. Viimastel pidi olema õigus tühistada iga magistraadi korraldust ja isegi seisma panna senati otsust (veto-õigus) juhul, kui nad leidsid selle plebeidele kahjulikuks. Rahvatribuunide abil õnnestus plebeidel saavutada seaduste kirja panek ja väljakuulutamine (12 tahvli seadused, a. 451), samuti patriitside ja plebeide vaheliste segaabielude seaduspäraseks tunnustamine. Need asjaolud, veel enam aga ühised huvid riigikaitse alal, viisid seisused teineteisele lähemale. Eriti mõjus siin kaasa gallialaste pealetung Roomale IV saj. alguses. Patriitsid muutusid pärast seda järeleandlikumaks ja a. 366 avati plebeidele juurdepääs ka konsuli- ja preestri-ametisse. Et senat koosnes endistest kõrgemaist ametnikest, võisid plebeid nüüd pääseda ka senatisse. Samal ajal hakati plebeidele võimaldama osasaamist ühismaadest. Aastal 300 valiti esimene plebei ülempreestriks (*pontifex maximus*). Seoses kättevõidetud õigustega pidid plebeid ka teenima sõjaväes ühistel alustel patriitsidega, nimelt vastavalt oma sissetulekuile. Kõige rikkamad moodustasid ratsaväe; kõik teised jagunesid relvastuse järgi viide liiki; isikud, kellel polnud sissetulekuid maadest, teenisid sõjaväes töölistena.

Klassivõitlus. Plebeide patriitsidega üheõiguslikuks saamine pani aluse selle tugeva, üksmeelse ja ühtlase kodanikkonna ning kodanikest koosneva rahvaväe kujunemisele, mille abil osutus võimalikuks Itaalia vallutamine ja edukas sõda Kartaagoga. Kuid samal ajal, kui kadusid endised seisuslikud vaheseinad, tekkisid uued sotsiaalsed kihid. Kuigi iga kodanikku võis valida riigiameetisse, kujunes aegamööda võrdlemisi väike rühm, kelle kätte koondus riigi tegelik juhtimine. Need olid perekonnad, kelle liik-

med olid põlvest põlve olnud igasuguseis auameteis, aastakümnete kestel võtnud osa senatist ja seetõttu omandanud suured kogemused riigivalitsemises. Nendel oli ka teadmisi maade ja rahvaste kohta, kellega Roomal oli sõbralikke ja vaenulisi kokkupuuteid. Teiselt poolt olid need perekonnad ka aineliselt kindlustatud ja võisid takistamatult pühenduda riigiasjadele.

Nii kujunes alatistest riigijuhtidest ja nende järglastest koosnev nobiliteet ehk senati-seisus (*ordo senatorius*). Selle ümber koondusid rohkearvulised kliendid. Endiselt kaitses patroon oma klienti kohtus, klient aga oli kohustatud patrooni teatud juhtumeil aineliselt toetama. Klientide suur arv polnud patroonile mitte ainult auks, vaid ka kasuks, sest kliendid hääletasid rahva-koosolekuil oma patrooni poolt ja tegid tema huvides kihutustööd. Kuigi riigiametid olid tasuta, võisid need kaudselt siiski tulu tuua, nimelt juhtumeil, kui kõrgemad ametnikud juhtisid sõjategevust vaenlaste maades või tegelesid provintside valitsejana. Nii käis käsikäes aua aine line kasu, mis aitas süvendada arenevaid klassivahe sid.

Nooblid (*nobiles*) olid kõigepealt suurmaamanikud. Seistes valitsemisorganite eesotsas, võisid nad koondada endi kätte latifundiumid. Seejuures aga oli neil isegi seadusega keelatud äritegelemine ja riigitulude rendilevõtmine. Samal ajal vajas riik inimesi, kes oleksid rendilevõtmise kaudu eksplateerinud riigi kätte langenud kaevandusi, karjamaid ja teostanud maksude võtmist provintside s. Niisuguses äritegevuses kujunes omaette rahvaklass, kes nobiliteeti ei kuulunudki, aga oma jõukuselt võis sellega vabalt võistelda. Selle klassi iseärasuseks ühiskondlikus elus oli osavõtmine sõjaväest ratsanikena. Neist tekkis aegamööda r a t s a n i k u s e i s u s (*ordo equester*), kellel olid mõnesugused erilised seaduses fikseeritud õigused ja kohused.

Mida suuremaks kasvasid nimetatud rikkamate klasside varandused, seda suuremaks läks lõhe nende ja varanduseta kodanike vahel. Väikepõllupidajad, kelle maapidamine pikkade sõdade ajal laostus, kaotasid oma maad, muutusid suurmaapidajate rentnikeks ja töölisteks või rändasid linna, kus nad hakkasid nooblite klientideks ja elatusid teatud määral oma hääleõigusest rahvakoosolekuil. Ilmudes tsensori juurde varanduseloenduse puhul, nad

võisid esitada talle ainult oma perekonna ühes lastega (*proles*), mistõttu neid hakati hüüdma *proletaarlasteks*.

Rööbiti proletariaadi kasvamisega suurenes Roomas ka orjade arv: iga sõda tõi neid juurde. Sõjad Hispaanias ja Makedoonias kujunesid peaaegu orjade püüdmiseks. Vaba tööjõud tõrjuti nüüd põllumajandusest ja tööstusest välja, kuna töövahendina hakati hindama ja rakendama orje. Sitsiilias, kus suurmaapidamine oli kõige enam arenenud, puhkes II-I saj. e. Kr. suur orjade mäss, esimene suurem sotsiaalrevolutsiooniline liikumine antiikajal. Orjad organiseerusid tervel saarel, vallutasid peaaegu kõik linnad ja valisid endile kuninga. Ligi seitse aastat oli Rooma rikkaim provints Itaaliast eraldatud. Ka Makedoonias, Kreekas ja isegi Itaalias algasid rahutused, mis aga kõik suruti veriselt maha.

Sotsiaal-majanduslikud uuendused. Rooma kandva sõjalise jõu, väikepõllupidaja kadumine, majanduslikult ebaproduktiivse proletariaadi tekkimine ja orjamajapidamise kasvamine olid sotsiaalses ja majanduslikus elus eifavad nähtused, mille kõrvaldamisele tuli tõsiselt mõelda. Nobiliteet seisis igasuguste uuenduste vastu, sest need võisid riivata ta seisuslikke ja varanduslikke huve. Tema ridades leidis ainult üksikuid, kes pooldasid reforme, olles kasvatatud kreeka radikaalse demokraatia vaimus. Neist ringkonnist võrsuski Tiberius Gracchus, kes oli pärit isa poolt plebeide aristokraatiast, ema poolt aga kreekasõbralike patriitside Scipiote perekonnast. Valitud rahvatribuuniks, esines ta a. 133 e. Kr. rahvakoosolekul ettepanekuga võtta riigi maad, mis ületavad teatud normi (umb. 125 ha), nende seniseilt valdajailt (riik oli juriidiliselt nende maade omanik) ja jagada need maata kodanikele. Et oli selge, et eelnõu võetakse rahva poolt vastu, pani senati-erakonda kuuluv teine rahvatribuun Octavius eelnõu hääletamisele oma veto. Sellele reageeris Tiberius Gracchus ettepanekuga kõrvaldada Octavius tribuuni-ametist, millega rahvakoosolek nõustus. Ettepanek oli sisuliselt põhjendatud, sest tribuuniamet oli ju selleks olemas, et kaitsta alama rahva huve, vormlikult aga oli tribuuni isik ametiaasta kestel puutumatu. Pärast seda võeti maareformi-seadus vastu ja valiti 3-liikmeline komisjon selle teostamiseks. Kuid Octaviuse kõrvaldamisega tribuuni kohalt oli traditsioonidele rajatud Rooma riigi konstitutsiooni rikutud ja see avas tee revolutsioonili-

selle tegutsemisviisile nii ühelt kui teiselt poolt. Selle tulemusena tapetigi Tiberius Gracchus ühes oma pooldajatega, kui ta järgmisel aastal uuesti kandideeris tribuuni kohale. Maareformi teostamine jäi nüüd mõneks ajaks seisma.

Kümme aastat pärast Tiberiuse surma valiti tribuuniks ta vend Gaius Gracchus. Tema koostas palju ulatuslikuma uuenduste-kava, mis oli mitte ainult sotsiaal-majandusliku, vaid ka poliitilise iseloomuga. Selle peapunktideks olid: 1) maareformi teostamine, kasutades selleks ka provintsidest asetsevaid riigimaid, 2) kehve- maile kodanikele odava hinnaga vilja müümine riigi viljaaitadest, 3) Rooma kodaniku õiguste andmine kõigile Itaalia elanikele, 4) kohtunike valimine mitte ainult senati-, vaid ka ratsanikuseisusest (see oli tähtis sellepärast, et kohtud arutasid ka magistraatide ameti- alalisi süütegusid), 5) kõigi tähtsamate küsimuste andmine rahva- koosoleku otsustada, milleks oli vaja muuta kujunenud poliitilisi traditsioone.

Et takistada Gaius Gracchuse ettepanekute läbiviimist, valisid vastasrindlased teise rahvatribuuni, kes nõustus esitama veel kauge- male ulatuvaid ja rahvamassidele soodsamaid ettepanekuid, näit. vilja jagamine rahvale täiesti maksuta. Säärase „ülepakkumisega“ takistati Gaius Gracchuse ettepanekute vastuvõtmist. Mis puutub kodanikuõiguste andmisse Itaalia elanikele, siis ei pooldanud seda proletariaatki, sest ta ei tahtnud sugugi, et kodanike poliitilisi ja majanduslikke soodustusi võiksid kasutada ka teised Itaalia elanik- ud. Seaduseelnõude hääletamise puhul tekkinud sisevõitluses sai Gaius Gracchus ühes oma 3000 poolehoidjaga surma (a. 121 e. Kr.).

Kuigi Gracchustel oli õnnestunud osa oma seaduseelnõudest läbi viia, püüti nende teostamist igapidi takistada. Algav reaktsioon ei suutnud aga hävitada uuenduste-kavatsusi ja tõekspidamisi, mil- lele need olid rajatud. Rahva kasuks uuendusi taotlemaid ringkondi nimetati populaarideks, nende vastaseid optimaatideks. Nendevaheline võitlus, mis Gracchuste ajal omandas juba revolutsioonilise ilme, jätkus I-I saj. e. Kr. Võitluse objektiks olid aga nüüd mitte niivõrd sotsiaalsed uuendused kui esijoones poliiti- lise võimu haaramine ühe või teise rühma poolt.

Rooma riigikorraldus.

Keskvalitsus. Kreeka ajalookirjanik Polybios ülistas Rooma riiklikus korras kolme valitsusvormi — monarhia, aristokraatia ja demokraatia — harmoonilist ühendamist: esimene kehastuvat magistratuuris, teine senatis, kolmas rahvakoosolekuis.

Magistratuur on tekkinud kuninga funktsioonide siirmisest konsuleile. Ühes sellega kujunesid ka magistratuuride põhimõtted. Nad kõik olid valitavad, üheaastased ja kollegiaalsed. Magistratuuride tipus oli harilikes oludes kaks konsulit. Kummalgi konsulil, nagu igal teiselgi magistraadil, oli oma kolleegi korralduste suhtes veto-õigus. Konsulite ülesandeks oli sõjavägede juhtamine ja kohtumõistmine. Kui konsuliamet tehti kättesaadavaks ka plebeidele, eraldati sellest kohtumõistmine ja loodi viimaseks otstarbeks uus magistratuur, preetorid (*praetor*). Abiks konsuleile asutati ka ediilide (*aedilis*) amet: nad pidid teostama valvet turul, hoolitsema avalike hoonete, platside ja tänavate eest ja korraldama rahvale pidustusi. Ediili kohuste täitmisel oli võimalus soetada endale rahva poolehoidu edaspidise karjääri tegemiseks. Kvestorid (*quaestor*) olid vabariigi algusest peale riigi kassahoidjaiks nii Roomas kui ka provintsid. Seepärast kasvaski nende arv 20-ni. Alates Sulla ajast tõusis iga kvestor pärast ametiaasta lõppu senaatoriks. Ametitesse valimine toimus teatud järjekorras (kvestor, ediil, preetor, konsul), kusjuures ametiaastate vahel pidi olema teatud vaheaeg. Väljakujunenud traditsioon ei lubanud üht ning sama isikut korduvalt valida mõnesse ametisse. Ainult vabariigi viimasel sajandil hakati sellest reeglist erandeid tegema, ent seda nähtust tuleb pidada vanade traditsioonide rikkumiseks ja ülemineku tunnuseks monarhiale.

Mainitud ametiredeli kõrval seisis *tsensorid* (2), keda valiti iga 5 aasta tagant. Nemad korraldasid rahvaloendusi ja liigitasid vastavalt varandusele kodanikke klassidesse ja *tsentuuriaisse* (sadakondadesse), missugune liigitus oli aluseks hääletamisele rahvakoosolekuil. Tsensorite valve ja kontrolli all seisis ka kodanike elukombed. Koostades senaatorite nimekirju, võtsid nad arvesse ka endiste magistraatide eluviise. Samuti seisis üldisest ametkondade redelist kõrval *rahvatribuunid*, keda valiti plebeide seast. Nende administratiivsed ülesanded piirdusid

plebeide koosolekute korraldamisega ja viimaste otsuste teostamisega. Neile abiks valiti plebeide ediilid.

Peale nimetatud korraliste ametnike esinesid Roomas veel erakorralised. Selline oli kõigepealt diktaator, keda määrasid omavahelisel kokkuleppel konsulid hädaohtlikel momentidel, ametiajaga kuni kuue kuuni, piiramatute volitustega. II-I saj. ei tulnud ette ühtki diktaatori-määramist, kuna I-I saj. oli juba tegemist kahe niisuguse juhtumiga (Sulla, Caesar) ja pealegi piiramata ajaks. See asjaolu osutub omakorda vabariikliku korra langemise tunnuseks.

Senat muutus kuningate ja konsulite nõuandjast organist riigi kõrgeimaks juhtivaks võimuks ja käskudeandjaks ametnikele. Esiialgu koosnes senat patriitside sugukondade vanaemaist, hiljem aga endistest magistraatidest (algul ainult kõrgeimaist, alates Sulla ajast aga juba ka kvestoreist). Vabariigi lõpu poole kõikus senaatorite arv 500 ja 600 vahel. Senati koosolekut juhatas konsul, kes esitas ettepanekud ja küsis senaatorite arvamist (*sententia*). Et endised magistraadid määrati senatisse eluks ajaks ja ühes isadega esinesid selles ka pojad, kujunes senati koosseis väga ühtlaseks ja stabiilseks. Seetõttu olid ka senati tegevuse sihtjooned ja traditsioonid püsivad ja kogu ta tegevus haruldaselt järjekindel.

Rooma rahvakoosolekud erinesid Kreeka omadeist oma organisatsioonilt. Iga kodanik hääletas selles rühmas, kuhu ta kuulus varanduse poolest või elukoha järgi; lõpuks loeti mitte isikute, vaid rühmade hääli. Samuti puudus rahvakoosolekuil küsimuse algatuse õigus: nad võisid vastu võtta või tagasi lükata magistraatide poolt esitatud eelnõu, ei võinud aga ise seadusi algatada; nad võisid valida või läbi kukutada kandidaadi teatud ametikohale, mitte aga ise kandidaate esitada.

Vabariigi ajal olid kodanikud rühmitatud oma hääleõiguse kasutamisel kaht viisi: varanduse ja elukoha järgi. Varanduse järgi jagunesid kodanikud viide klassi; väljaspool klasse seisis rikkaimad (ratsanikud) ja varanduseleta kodanikud (prolefaarlased). Iga klass jagunes tsentuuriasse, kusjuures nende arv klassides polnud võrdne: kõrgemais klassides oli tsentuuriate arv suurem kui alamais. Nii moodustasid ratsanikud ühes I klassi kodanikega 98 tsentuuriat, kuna kõik teised kokku andsid ainult 95. Seega oli rahvakoosolekuil, kus hääletamine ja häälte lugemine toimus tsentuuriate kaupa (*comitia centuriata*), enamus ikka jõukamail (eeldusel, et ratsanikud ja I klassi kodanikud hääletavad ühtviisi). *Comitia centuriata* tulid kokku Marsi väljakul; nende ülesandeks oli esialgu nii seaduste vastuvõtmine kui ka magistraatide valimine, vabariigi lõpu

poole aga ainult kõrgemate magistraatide valimine. Seadusteandmine läks teiste, territoriaalsel alusel korraldatud rahvakoosolekute (*comitia tributa*) kätte. Rooma kodanikud olid kirjas 35 triibuses selle järgi, kus asetsesid nende maad. Neist olid 31 maatriibused ja 4 linnatriibused. Viimasesse kuulus kogu Rooma linna proletariaat, esimestesse kõik maaomanikud. Et hääli loeti triibuste kaupa, oli *comitia tributa*'des enamus ikka maaomanikel, kelleks osutusid vabariigi lõpu poole suurmaaomanikud.

Valitsusviisilt polnud Rooma vabariik puhtal kujul ei demokraatlik ega ka aristokraatlik. Rahvakoosolekute olemasolu, millest iga kodanik võis osa võtta, ja rahvatribuunide veto-õigus iga magistraadi korralduse ja ettepaneku kohta andsid rahvale võrdlemisi suured õigused. Rahvakoosolekute organisatsioon ja hääletamisviis aga oli säärane, et otsustav sõna jäi ikkagi jõukamaile kihtidele. Kahesajast konsulist sajandi kestel enne Gracchuste aega kuulusid 80% ainult 26-de perekonda. Et riigielu juhtivad organid, magistraadid ja senat, olid peaaegu täielikult väheste perekondade hulgast, kujunes Rooma valitsus vabariigi lõpu poole tegelikult kildkonnavalitsuseks ehk *oligarhia*ks. Seni kui Rooma riik oli väike ja kodanikuõigus oli piiratud arvul elanikel, võis rahvakoosolek demokraatliku organina edukalt oma ülesannet täita. Kui aga seda õigust hakati andma alistatud maade ja viimaks ka terve Itaalia elanikele, kaotasid rahvakoosolekud mõtte, sest tegelikult võisid neist osa võtta ikka ainult Rooma linna ja selle lähema ümbruskonna elanikud. Varem või hiljem tuli otsustada, kas siirduda parlamentaarsele demokraatialle rahvaesinduse korraldamise kaudu (mida antiik-maailm veel ei tundnud) või valida tee senati oligarhiale ja selle kaudu tekkinud olukorras monarhiale. Sündumuste areng viis viimasele teele.

Kohalik valitsus. Itaalia ja provintsid. Mitte kõik Rooma riigi alamad polnud täieõiguslikud kodanikud; samuti polnud ühtlaselt korraldatud kõigi maa-alade valitsemine. Latiinide kogukonnad säilitasid omavalitsuse ja nende elanikud said õiguse hääletada rahvakoosolekuil (*ius suffragii*), ilma õiguseeta kandideerida auameteisse (*ius honorum*). Rajades oma valitsemise alistatud rahvaste üle põhimõttele „jaota ja valitse“ (*divide et impera*), andsid roomlased üksikuile kogukondadele omavalitsus-õiguse, mistõttu need muutusid *municipia*'teks. Samal ajal nad asutasid strateegiliselt tähtsasse kohtadesse uued linnad täieõiguslikest kodanikest